

CENTRE FOR LANGUAGES AND LITERATURE

SLAVICA LUNDENSIA

27

LUND UNIVERSITY

Pommern

ett gränsfall i tid och rum

THOMAS LUNDÉN

LUND
UNIVERSITY

LUND
UNIVERSITY

SLAVICA LUNDENSIA

————— 27 —————

SLAVICA LUNDENSIA

27

Pommern

ett gränsfall i tid och rum

Thomas Lundén

LUND 2016

Editorial office

Lunds Universitet

Språk- och Litteraturcentrum

Avd för Östeuropastudier och slavistik

Box 201

SE-221 00 Lund

Sweden

<http://www.ht.lu./serie/publikationer.SlaL>

Slavica Lundensia • 27

ISSN: 0346-8712

ISBN 978-91-976267-5-0

© by *Thomas Lundén*

All rights reserved

Published by Centre for languages and literature, Lund University

Printed in Sweden by Mediatryck, Lund

Innehåll

Från redaktören

För(e)skrift

Förord: Anders Mellbourn. 1

Inledning

En regionalgeografisk historia 7
Varför Pommern? 12
Pommern – ett geopolitiskt objekt 16

Pommern – landet vid havet

Att förklara Pommern 19
Kampen om förtiden 20
Pommern – kustland med kontraster 23
Pommern – hertigdöme i korstryck 26
Det medeltida Pommern i ett tidrumsperspektiv 32
Pommern blir svenskt? 32
Svenska Pommern 1720–1815 43
Svenska Pommern i ett tidrumsperspektiv 50
Den preussiska delen av Pommern 52
Preussen, Pommern och den geopolitiska kampen om flodmynningarna 57
Preussen koloniserar och disciplinerar 60
Den preussiska delen av Pommern i ett tidrumsperspektiv 63
Ett införlivat preussiskt Pommern 1815–1871 63
Ett införlivat preussiskt Pommern i ett tidrumsperspektiv 69

Pommern i det förenade Tyskland

Pommern i kejsarriket 1871–1919 71
Kejsarrikets Pommern i ett tidrumsperspektiv 77
Världskriget 78
Världskrigets Pommern i ett tidrumsperspektiv 79
Weimartidens Pommern 80
Weimartidens Pommern i ett tidrumsperspektiv 84
Pommern blir nazistiskt 84
Det nationalsocialistiska Pommern i ett tidrumsperspektiv 93
Pommern i andra världskriget 94
Krigets bittra slutskede – uppifrån och från sidan 103
Pommern under andra världskriget i ett tidrumsperspektiv 107

Delat Pommern i ett delat Europa	
Stettin blir Szczecin 1945	109
Oder–Neisse – en regel med undantag	112
En preliminär fred – Den stora flykten/flytten	116
<i>Krigsslutets Pommern i ett tidrumsperspektiv</i>	123
Vorpommern assimileras i DDR	124
<i>DDR–Vorpommern i ett tidrumsperspektiv</i>	135
Hinterpommern blir Västpommern	136
<i>Polska Pommern i ett tidrumsperspektiv</i>	146
Murarna faller och gränser består	
1989 ett ödesår – tysk återförening med återverkningar	147
<i>Tysk återförening – återverkningar på Pommern i ett tidrumsperspektiv</i>	151
1989 Polsk transformation – osäkerhet och protester	152
<i>Polsk transformation i ett tidrumsperspektiv</i>	156
Gränsland och gränsländer	
Gränsupplösning med begränsningar	157
Szczecin – centrum i en avskuren gränsregion med geopolitiska dilemmor	165
Gränsen som ett landskap av ojäm åtkomlighet	168
Skolor som går över gränsen	171
<i>Övergränsningen i ett tidrumsperspektiv</i>	175
Två stater – två kulturer?	
Det polsk–tyska gränslandet i ett sociokulturellt perspektiv	177
Gränsen som marknad: teori och verklighet	181
Gränslandet som naturregion och som rekreationsområde	184
Gränslandet som politisk region	187
Gränsen som kunskapsdomän	191
<i>Gränslandet i ett tidrumsperspektiv</i>	192
Pommern: Ett försök till sammanfattning	195
Källor och litteratur	199

Från redaktören

Pommern är en fascinerande gränsregion. Under sin långa och brokiga historia beboddes den både av slavisktalande och tysktalande folk, till och från med inslag av skandinaver. Sedan de moderna tyska och polska nationalismernas födelse på 1800-talet har den tyska och polska historieskrivningen om denna region präglats av partiskhet. De oberoende rösterna av forskare utanför de tyska och polska kultureernas kretsar har därför alltid varit välbehövliga, men tyvärr alltför sällsynta. Det är en viktig anledning till varför publikationen av detta arbete, författat av den svenska kulturgeografen Thomas Lundén känns angelägen. *Slavica Lundensia* upplåter sina spalter för denna skrift inte minst för att påminna om det komplexa tysk-polsk-svenska kulturarvet i regionen och betona vikten av att studera gränsområden i en tid som präglas av spänning mellan dem som vill upphäva de nationella gränsernas betydelse och dem som hävdar deras nödvändighet.

Barbara Törnquist-Plewa

För(e)skrift

Den här boken har tillkommit som en efterskörd av ett projekt i gränslandet mellan yrkesverksamhet och emerituspyssel. Ursprunget är ett anslag från Östersjöstiftelsen: ”*The influence of political territorial hierarchies on local development and relations in cross-border areas: the role of Szczecin as a central place in relation to the divided Pommern hinterland*” som bedrevs av en forskarkvartett med Anders Mellbourn, Peter Balogh, Joachim von Wedel och undertecknad. Efter att von Wedel avslutat sin post-doc-period och Balogh disputerat, återstod en mängd ”outnyttjad kunskap” och min nyfikenhet på detta i Tyskland och Polen perifer gränsland ökade allteftersom jag fann nya spår till Sverige och till Östersjöområdet.

Läs med en historisk kartbok tillhands! Copyrightbestämmelser och tekniska hinder begränsar möjligheten att publicera kartor över området.

Arbetet har nästan helt utförts på min fria emeritustid, med god hjälp av ett delat arbetsrum på Södertörn, hjälpsamma bibliotekariéer och välmenande råd från kolleger och bedömare. Från Publikationskommittén vid Södertörns högskola fick jag i december 2015 ett tryckbidrag som gjort det möjligt att publicera.

Många har hjälpt mig i sökandet, bland flera andra: Claes-Göran Alvstam, Peter Balogh, Tamara Batujew, Michał Bron, Torbjörn Eng, Kristian Gerner, Marta Grzechnik, Roger Hansson, Torkel Jansson, Joachim Krüger, Dace Lagerborg, Stefanie Lange Scherbenske, Christer Lokind, Anders Mellbourn, Michael Meschke, Helmut Müssener, Ninna Mörner, Dominika V. Polanska, Hans-Jörg Pust, Linus Rispling, Monica Trollsås, Joachim von Wedel, Ulf Zander.

Ett särskilt tack till Barbara Törnquist-Plewa som låter mig publicera i *Slavica Lundensia*.

Solna och Huddinge 28 december 2015.

Thomas Lundén

Förord

Gränsen mellan Polen och Tyskland längst i norr är en ren papperskonstruktion. Det raka nord-sydliga strecket på kartan några kilometer väster om Szczecin anknyter inte till några historiska, geografiska eller kulturella gränser.

Pommerns historia och ursprung är förvisso omstritt och gränsdragningarna har genom århundradena varit många. Att floderna Oder och Neisse borde utgöra gränsen mellan ett krympt Tyskland och ett geografiskt åt väster framflyttat Polen efter andra världskriget, hade sin logik men också sin smärta och besvikelse. Ledarna för det återuppståndna Polen hade hoppats att hela Pommern skulle bli polskt. Det besegrade Tyskland fick inse att områden i öster som i sekler varit tyskdominerade nu skulle gå förlorade.

Men det raka gränsstrecket väster om det Stettin som blivit Szczecin drogs snabbt under Potsdamkonferensens slutskede. Segermakterna enades om att det skulle bli både komplicerat och riskfyllt att politiskt dela upp Odermynningen med dess delta och hamnar på båda sidor om floden och man beslöt att hela området skulle tillerkännas Polen. Men varken vid Stettin eller Swinemünde på östra Usedom hade någon gräns mot väster rakt genom skogar och ängar gått tidigare.

Gränsdragningen mellan folkrepubliken Polen och den Tyska Demokratiska Republiken, DDR, i allmänhet, och mellan västra och östra Pommern i synnerhet, blev under det kalla kriget (med undantag för tövädersåren på 1970-talet) skarpare än någon tidigare tysk-polsk gräns.

Båda staterna låg öster om järnridån, tillhörde östblocket och kontrollerades av Sovjetunionen. Men trots detta var kontakterna starkt begränsade. Det berodde inte bara på folkomflyttningarna som inneburit att statsgränsen också blivit en språk-, kultur- och konfessionsgräns. Särskilt under 1980-talet med dess växande demokrati- och självständighetssträvanden i Polen ansågs det i både Moskva och

Förord

Östberlin nödvändigt att isolera det upproriska Polen från de socialistiska broderländerna.

Pommern hade 1945 upphört att vara ett sammanhängande område och Stettin hade som Szczecin förlorat sin roll som regional huvudstad med ett omland både i väster och öster. På 1930-talet hade Stettin utvecklats till en av Tysklands största och viktigaste städer som hamnstad för Berlin men också för den viktiga, under världskriget alltmer känsliga utbyteshandeln av kol och järn mellan industrierna i Schlesien och Sverige. Under efterkrigstiden blev i stället Szczecin en krigsförstörd, slarvigt och ofullständigt uppbyggd sjaskig hamn- och varvsstad isolerad i det nya Polens yttersta nordvästliga utkant.

Med det kalla krigets slut ändrades förutsättningarna dramatiskt. Tyskland återförenades, Oder–Neissegränsen bekräftades slutligt. Samtidigt sökte sig det demokratiska Polen politiskt och ekonomiskt västerut. Polen blev medlem av Nato och EU och därmed allierat med Tyskland. Den stängda statsgränsen blev en alltmer öppen gräns inom det europeiska unionsbygget.

Pommern har fått en möjlighet att återförenas. Men det finns inga förutsättningar för eller allvarlig önskan om någon återgång till läget som det var förr. Västra och östra Pommern tillhör olika stater, där det talas olika språk. Det tyska Pommern är i dag förbundsrepubliken Tysklands mest eftersatta och ekonomiskt svaga område (med undantag för några nyeleganta semesterorter vid Östersjön).

Avfolkningen har gått snabbt efter det kalla krigets slut. Det polska Pommern tillhör inte heller sitt lands utpekade tillväxtområden. Men Szczecin är ändå en halvmiljonstad med en viss efter de gråa kommunistären gryende storstadsvitalitet.

Det alldeles speciella med Pommern i dag är att det rika Tyskland här möter det jämförelsevis fattigare Polen i ett område där utvecklingsförutsättningarna är omvända. Här är den polska sidan större och relativt starkare. Ska hela Pommern utvecklas och bli ett tillväxtområde måste centrum ligga på den polska sidan.

Om detta började Thomas Lundén och jag samtala när vi möttes på Centrum för Östersjöstudier vid Södertörns högskola 2006. Som kulturgeograf har Thomas alltid haft ett huvudintresse för gränsområden. Som tidigare tjänsteman på Svenska institutet hade han varit starkt engagerad i det intensiva Östersjösamarbetet under 1990-talet. Som journalist hade jag sedan 1970-talet skrivit om tyska frågor och hade just knutits till enheten för Tysklandsstudier vid högskolan. Ett kort

nyhetsreportage i Dagens Nyheter om att polacker från Szczecin hade börjat bosätta sig i småstäderna väster om stan på den tyska sidan, där bostäderna var i bättre skick och billigare, för att dagligen pendla över gränsen till arbetet i Szczecin, hade satt fart på mina tankar.

Också Thomas och jag började åka fram och tillbaka över och längs gränserna i Pommern. Först var de vägar som inte vuxit igen och varit stängda i mer än ett halvsekel få. Där vägarna fungerade fanns nya stormarknadslador snabbt uppförda på den tyska sidan och skräpiga basarer med överskottsvaror och billiga frisörsalonger på den polska. Det gick att åka tåg från Berlin till Szczecin men krävdes byte till skranglig och långsamt krypande rälsbuss i Angermunde för att komma den sista biten över gränsen. Det stod några polskregistrerade bilar utanför ett bostadshus i trist DDR-betong i Bismark ett par kilometer från gränsen. På Usedom fick vi parkera hyrbilen i Ahlbeck på den tyska sidan vid den ordentligt upphuggna gränsen i strandvegetationen och promenera in i det polska Świnoujście. Det var ett nytt Europa för oss som präglats av det kalla krigets Järnridåeuropa. Men det var inte upphetsande.

Under några år kunde vi se förändringen. När Polen kring jul 2007 gick med i Schengensamarbetet i EU var gränsmarkeringarna och kontrollerna snabbt borta. Den splitter nya gränsstationen vid den väg in i Świnoujście söderifrån som förberetts under mer än tio segdragna förhandlings- och planeringsår behövde aldrig komma till användning och inhyser i stället en mindre avdelning i stadens kommunförvaltning. Den stora biltrafiken till kuststaden följer huvudvägen väster-öster på Usedom som öppnats i hela sin längd. Vår gamla gränsparkering står oanvänd. Strandskogen har börjat växa igen och gränspålen är svår att se. Nere på stranden finns inget som påminner om en statsgräns.

Man kan obehindrat gå i strandbrynet utan att tänka på i vilket land man är. I stället för den borttagna gränsskylten finns en ny anslagstavla som välkomnande påpekar att du går från en kommun i EU till en annan och påminner om att nakenbad är tillåtet på ett kortare avsnitt av stranden. På badhotellet i Świnoujście är det fullt av tyskar och skandinaver som här har ett litet billigare och folkligare alternativ till de allt snofsigare återuppbyggda wilhelminska badorterna västerut på ön. Den största nyheten är att den tyska lokala kusttågtrafiken nu fortsätter över gränsen in till en nyanlagd slutstation i Świnoujście.

Till Szczecin kommer man sydvästifrån direkt både längs motorväg och med tåg utan byte från Berlin. Tyska gränsshoppare stannar inte vid basarerna som krympt ihop utan fortsätter till varuhusen i Szczecins så sakta uppiffade centrum.

Men någon ordentlig sammanhållande gränsöverskridande tillväxtregion har Pommern ännu inte blivit. Samarbetet med vissa gemensamma skolor som började redan på 1990-talet är fortfarande marginellt. Gränspendlandet växer långsamt. Kommunikationerna begränsas nu av viktiga naturskyddsskäl förutom av fortsatt byråkratiskt krångel. Språkskillnaderna är svåröverkomliga. På den tyska sidan tog Rostock på DDR-tiden Stettins gamla plats som hamnstad och Östersjöknutpunkt för Berlin och den riktiga ekonomiska drivkraften ligger ännu längre bort västerut. Något riktigt stort folkligt engagemang för ett återsamlat Pommern finns inte heller på någon sida av gränsen.

Det här har vi inte bara sett med resenärsögon. Vårt gemensamma intresse vid Centrum för Östersjöstudier ledde också till att vi fick möjlighet att genomföra ett ordentligt forskningsprojekt med stöd av Östersjöstiftelsen, ”The influence of political territorial hierarchies on local development and relations in cross-border areas: the role of Szczecin as a central place in relation to the divided Pommern hinterland”. Projektets huvudarbete är Péter Baloghs doktorsavhandling vid Stockholms universitet 2014, *Perpetual borders, German-Polish cross-border contacts in the Szczecin area* (Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen Nr 145). Härtill finns ett antal uppsatser av framför allt Thomas Lundén som redovisas i litteraturförteckningen till denna bok. Jag själv skyndade vidare till andra uppgifter och mina insatser för att genomföra projektet har varit små.

Tidigt insåg vi att ämnet krävde en vidare framställning än den som täcks av forskningsprojektets inriktning. Samhällsvetaren lär sig inse att ett samlat historiskt perspektiv är nödvändigt. Det gäller inte minst ett område som Pommern med dess kulturella och politiska konflikter genom århundradena, dess skilda naturgeografiska möjligheter och begränsningar med känsliga våtmarker, floder, dess hamnar med fiske och Östersjöfart, dess badstränder och dess gamla storjordbruk, dess spänningar och möten mellan tyskt och polskt. Därtill kommer i svenskt perspektiv den långa historien av svensk närvaro och kontroll av delar av Pommern ända till för 200 år sedan.

I den här boken ger Thomas Lundén en helhetsbild av Pommerns historia och utveckling, samtidigt som vi får det akademiska perspektivet på Pommerns aktuella utvecklingsmöjligheter som sammanhållen region inom två självständiga stater.

Det är för mig en glädje att så här både få tacka Thomas för stimulerande samarbete under lärorika år och rekommendera boken till läsning och inspiration för egna besök och reflektioner.

Anders Mellbourn

Inledning

En regionalgeografisk historia

Den allsidiga utforskningen av avgränsade områden (regioner) har sedan rätt länge befunnit sig vid ett lågvattenmärke. Geografer och andra kompilerar för all del fortfarande beskrivningar av regioner för undervisningsbruk, planering eller bokhandelsförsäljning. Detta sker dock i stort sett enligt gammalt välkänt plättläggningsmönster (Torsten Hägerstrand 1987, 8).

Plättläggningen består i att för ett givet område beta av aspekt för aspekt till – i bästa fall – en syntes av vilka aspekter som mest påverkat områdets innehåll. Aspekterna kan vara natur, befolkning, bebyggelse, näringsliv. Analysen – sönderdelningen av en helhet – sker oftast för ett bestämt område i en viss tid, kanske med några historiska tillbakablickar, eftersom ett tillstånd oftast måste förklaras med hur det uppkommit. Till en syntes om inre drivkrafter och yttre påverkansfaktorer har man sällan vågat komma.

Men Torsten Hägerstrand strävar efter något annat än ”lager på lager”. Han ger som exempel en figur med ett schackbräde, där de olika pjäserna i en viss turordning har vissa handlingsmöjligheter till omgruppering. I nästa tidavsnitt är lägesbilden annorlunda. Vissa pjäser (d.v.s. spelare) har förändrat läge, andra är utslagna. Men i nästa tid har ett fiaspel inkräktat på spelplanen, med helt andra regler och turordningar. I metaforen ingår spelpjäserna som systemvetenskaper, med handlingsrutiner och bedömningar som krocker med varandra, men som måste finna plats på spelbordet eller slås ut. Det handlar alltså dels om hur olika vetenskapliga discipliner tolkar verkligheten, men även om denna verklighet, alltså hur landskapet och samhället i vid bemärkelse förändras. I geografin som rumsvetenskap ingår begreppet ”rummets tyranni”, att avstånd har ett pris. Detta har bland annat påpekats av ekonomen August Lösch:

Inledning

Bara emedan vi inte alla är lika nära varandra, emedan inte allt störtar in över oss på en gång, emedan vår värld är begränsad – för varje enskild, för hans folk och för mänskligheten som helhet – kan vi överhuvudtaget bestå i vår ändlighet. Visst finns det olika avstånd från människa till människa, men likväl alltid en begränsad omkrets inom vilken vi finner oss tillrätta med vår verksamhet (också den ekonomiska) och vilken vi förmår lägga tillrätta med tanken. Och bara den innersta sfären av denna lilla värld är vi i grunden förtrogna med. Vi måste köpa djupet med täthet. Rummet skapar och skyddar oss i denna begränsning (Lösch 1940, citerad i och översatt av Torsten Hägerstrand 1995, 181).

Just rummets tyranni utgör grunden för några av samhällsgeografins viktigaste teorier för lokalisering. I en ”fri ekonomi” med öppen och likställd konkurrens tenderar verksamheter att förläggas dit där kostnaden för transporter minimeras. Transport betyder att över-bära, och i dessa teorier, utvecklade av Johann Heinrich von Thünen för jordbruket, Alfred Weber för industriverksamhet, Walter Christaller och August Lösch för detaljhandel, studeras sålunda en typ av lokaliseringsbeteende i taget. Omgivningsfaktorer, som till exempel inbördes konkurrens mellan verksamheter med fundamentalt olika lokaliseringsanspråk, har rensats bort, med avsikt att skapa en enkel och logisk teori. Dessutom förutsätts att lokatorerna (jag använder avsiktligt ett ord som återkommer senare i texten i ett mera begränsat, men relevant sammanhang) är ”ekonomiska människor” (*economic man* betyder en person som minimerar kostnad i förhållande till intäkt och därmed maximerar vinst) och har samma kulturella värdering av kostnader. Dessa och senare utvecklade lokaliseringsteorier skall inte förringas, de är viktiga som en utgångspunkt för förståelsen av varför verkligheten inte ser ut som de teoretiska modellerna.

Men just konkurrensen mellan olika verksamheters rumsanspråk leder till vad Hägerstrand kallar ”instängdhetens friktion”, där samtvärdet mellan existerande verksamheter stänger till och definierar (=avgränsar) möjligheten till förändring. Lundageografen Lennart Améen visade i en avhandling hur domänstrukturen, alltså markens ägandeform och geometri, påverkade stadens växt och struktur. Olika ägare har olika krav på markens användning, och stora ytor under maktrika ägare, exempelvis staten, kunde ligga som parker eller jaktmarker intill en expanderande stad med högt markvärdestryck. Tekniska strukturer med specifika rumsanspråk

kan antingen ”bryta in” i landskapet genom att mota bort annan verksamhet eller – om konkurrensen är starkare – inte bryta igenom alls. Ett klassiskt exempel är järnvägen:

Förklaringen är att söka i järnvägarnas ’stelhet’ (rigidity) – deras oförmåga att böjligt smyga sig efter förhållandena på hvarje särskild punkt inom ett område (Heckscher, 1907).

Former och transformationer är viktiga begrepp för Hägerstrands diskussion om ”den allsidiga utforskningen av avgränsade områden” (Hägerstrand 1987, 8). Som exempel för denna allsidiga förklaring av ett område står naturgeografernas geomorfologi, att förklara hur landytans former kommit till och förändrats:

En rullstensås är en form i rum och tid, men så är också materialflödet i en produktionsprocess och till och med informationsflödet inom en befolkning. Ett sätt att utveckla förståelsen för geografisk komplexitet är just att skärpa blicken för dessa materiella och immateriella former: deras tillkomst, fusioner, fissioner, friktioner och undergång (Hägerstrand, 1987, 10).

Hägerstrands artikel är en del av hans i god mening spridda publiceringsverksamhet, med inriktning på ”tidens vidd och tingens ordning”. Slutdokumentet blev aldrig färdigt, men sammanställdes efter hans död, under titeln *Tillvaroväven* (Hägerstrand, 2009). Det är en märklig bok. Omslagsbilden visar ett litet barn som slår i en spik i en bräda, omgivet av en gräsplan och ett landskap av natur och artefakter. Hägerstrands avsikt var att gå vidare från tidsgeografien till en mer allmängiltig formulering av tillvarons regler för just tillvaro, med andra ord varför vissa föremål, kroppar – kontinuanter i bokens nomenklatur – släpps fram eller bildas i nutiden, som bildar en front av mycket ojämn tillåtelse. Han påpekar att människan i sitt dagliga liv tar en mängd företeelser för givna, exempelvis att vi rör oss ”burna” av marken, och att detta förgivetta gande är nödvändigt, men att vetenskapen har missat totaliteten av den uppsättning artefakter och regler som skapar ett landskap av möjligheter och restriktioner.

För att beskriva den världsbild som på samma gång kan förefalla självklar och obegriplig, använder Hägerstrand en delvis hemmasnickrad vokabulär. Med ”den ofrånkomliga bredvidvartannatheten” avses att vår jordiska värld – allrummet –

Inledning

består av föremål (levande och icke-levande) som är ”stuvade” intill varandra, endast skilda av komplementrum (luft, vatten, gaser). De avlöser varandra i tidrumsbanor i ”eftervartannathet”.

Tillblivelsen av nutidsögonblickets allrum liknar Hägerstrand vid sandkornets passage i timglasets, kanske inspirerad av ett citat från Erik Lindegren ”där ögonblicket föder sin nyhet i timglasets midja”. Men metaforen har också sin begränsning. Verklighetens ”sandkorn”, de av Hägerstrand benämnda kontinuanterna, har olika utformning och livsbetingelser, och därmed olika utsikter att passera gränssnittet mellan historia och framtid, ”vävfronten”.

En bok i Torsten Hägerstrands anda skulle alltså för ett givet område och ett givet tidsavsnitt undersöka vilka företeelser, föremål och idéer som ”sökte plats vid vävfronten” och vilka som kom att bilda en del i vävens mönster. Det är mycket begärt!

Första problemet är att söka källorna (också en tidrumsmetafor). Att söka flodens källa må vara svårt, men i vetenskapens värld lurar flera faror, kända av historikerna. Den mest uppenbara är bristen på källor till de projekt som stoppades redan vid vävfronten. Ibland kan man spåra stora planer som aldrig förverkligats, men även de vardagliga icke-besluten (exempelvis att inte längre handla i närmsta handelsbod, eller att tala statsspråket istället för lokalspråket med sina barn) i aggregerat och över tid kan ombestämma landskapets innehåll och funktion.

Diskussionen om kontrafaktualitet visar, att en liten ändring i en annars fast struktur kan förändra ett förlopp med stora konsekvenser. Det andra problemet är att välja ut vad som påverkar rummet och tiden:

Under 1918 har den krigsfrivillige Adolf Hitler ådragit sig en tillfällig ögonskada av senapsgas. Han sänds till ett reservlasarett i det fredliga Pasewalk i Pommern där han upplever Tysklands kapitulation (se sid.79).

Är det relevant att nämna i en förklaring av det område och den tid som fortsättningen av denna skrift skall handla om?

Det tredje problemet är att vävmetaforen kräver en samtidig bevakning av hela fronten. Men en skriven text är en linje. Skytteln rör sig genom varpen i vävfronten som en laser avläser en text, men en text skriven efter den principen blir oläsbar. Enklare uttryckt: Skall en skildring av ett område under ett tidsutsnitt vara indelat efter de traditionella vetenskapernas tunnelseende, en aspekt i taget, eller skall

istället alla dessa aspekter föras samman men delas efter rummet, alltså ett rumsutsnitt istället? Man hamnar lätt i en matris, indelad i tid och rum. En sådan matris kan vara lämplig för en jämförelse mellan exempelvis två stater över tid, men för att förklara utvecklingen med avseende på olika och varierande faktorer över ett rum vars indelning och avgränsning upprepade gånger förändras? – det är ogörligt.

Hur skall då en regions allsidiga struktur och förändring kunna förklaras? För att inte drunkna i ett sammelsurium av informationer krävs en linje. Av de två naturfaktorer som styr allt, tiden och rummet, är det tiden som bildar en enkelriktad front mellan dået och nuet. För orsaksresonemang är tiden avgörande. Rummet är mera påtagligt, men genom att det är åtminstone tredimensionellt är det svårare att beskriva. En karta är visserligen en oumbärlig modell för att visa utbredningar, men ett kartblad kan inte utan svårigheter visa förändringar och intensitet, och definitivt inte orsakssamband.

I en regionalgeografisk framställning har vi alltså att bevaka vävfrontens avancemang över ytan, men avkänningen måste ändå delas upp, analyseras, efter vissa faktorer som har inre gemensamma drag. Naturen är en naturlig utgångspunkt, i meningen den fysiska struktur som inte påverkats av människan. Naturen kan sedan delas i död materia, som saknar egen kraft till förändring, och i den biotiska naturen som har ”förmåga” till reproduktion och urval genom bättre eller sämre anpassning till omgivningen. Människan är en del av den biotiska sfären, dels som biologisk individ, dels som handlande och planerande varelse. För att ytterligare analysera olika påverkansfaktorer måste vi därför på något sätt dela upp och karakterisera olika aspekter på mänskligt handlande och skapande. Jag har valt en ”materialistisk” indelning, där kunskapen om ting ”föregår”, åtminstone i texten, reglering, hushållning, kommunikation och kultur. Alla dessa ”faktorer” kan ges olika namn, överlappar varandra och påverkar varandra i varje människas liv. Några är ”fångar” i sitt tidrum, andra har makt att förändra.

I Hägerstrands tidsgeografi beskriver varje ”kontinuant” en bana i tid och rum, ett projekt. Människan är, till skillnad från döda föremål och delvis till skillnad från djur och växter, förmögen att välja livsbana – inom en tidrumslabyrint, där naturen, tekniken, ekonomin och sociala konventioner bildar smala öppningar. Möjlighetslandskapet innehåller ett antal ojämnt fördelade fysiska och sociala strukturer, föreningar av människor, förordningar och konventioner, som ger

Inledning

människor med olika grundförutsättningar olika chanser i livsvalet. Sociologen Anthony Giddens accepterar Hägerstrands idéer om tidrummets begränsande effekt, men kritiserar att modellen inte tar upp projektets ursprung och avsikter (Giddens, 1984, 116f). Men redan 1983 skriver Hägerstrand att geografins kärnområde är ”studiet av kampen om makten över existensens och händelsers tillträde till rummet och tiden”, alltså en tydlig hänvisning till intention och konflikt (Hägerstrand 1983, 43).

Giddens påvisar de sociala strukturernas seghet och förmåga att ”mutera”, att ombildas efter förändringar i teknologi och politik och understryker maktens betydelse i kampen om tidrummet (Giddens, 1984, 166f). I förhållande till denna omgivning har varje människa ett begränsat val. Albert Hirschman talar om *voice*, att försöka förändra strukturen, *loyalty*, att acceptera begränsningarna, eller *exit*, att ”övergränsa”, att fly över till en annan omgivningsstruktur (Hirschman 1970). I en hägerstrandisk vävmetafor utgör tidslinjerna varpen, medan innehållet fylls på av inslaget. Tidslinjerna skulle utgöras av personer, institutioner (i Giddens mening), eller med en sammanfattande benämning kontinuanter. Inslaget är rummets utfyllnad. Vissa kontinuanter är stabila, andra förändras, andra dör ut.

Ett områdes historia rymmer ett otal livsöden. Jag har i texten valt att ta fram några exempel på hur omgivningen, nära och fjärran, och egna vägval skapar några människors tidrumsbana och hur de i sin tur påverkar sin omgivning¹.

Varför Pommern?

En god geograf skall med rätt källor (beroende på objektet) kunna förklara ett slumpvis valt områdes rumsliga struktur med avseende på sambanden mellan olika faktorer inom och utanför området. De bästa regionala tidsskildringarna har dock inte skrivits av geografer utan av historiker som Simon Schama, Ferdinand Braudel och Karl Schlögel, personer som djärvt kastat sig över stora materialmängder och valt ut ett rum som skildrats mer litterärt än ”vetenskapligt-analytiskt”. De har valt

¹ I Hägerstrands anda borde framställningen skrivas som en påfyllning av händelser i tidens riktning, alltså i historiskt presens. Men det skulle kräva dels en fullständigare tillgång på källor, dels en mer litterär skrivform, som kan ge intryck av något ödesbestämt. I ett antal sammanfattningar *i tidrums-perspektiv* söker jag beskriva tidsvävens påfyllnad i enlighet med Hägerstrands synsätt.

relativt entydiga tidrum². Men varför Pommern? Pommern är idag två eller tre delar av två olika stater, och under nästan tusen år har området ibland bildat en relativt tydlig politisk enhet, ibland har landskapet (i en naturgeografisk betydelse) delats in i, i dubbel mening, motstridiga enheter. Det enda som håller Pommern samman är namnet. Men just denna brist på inre sammanhållning är utgångspunkten för en analys.

Sedan åtminstone hundra år tillbaka har geografer och etnologer diskuterat begreppet *region* (se t.ex. Törnqvist, 1998, 57–85). På senare tid har det ”upptäckts” av statsvetare och historiker. För geograferna existerade två varianter; homogena och centrerade, eller funktionella. Den homogena regionen, som även fångade etnologernas intresse, utmärktes av att en indikator, kulturell eller naturmorfologisk, hade samma värde över ett område, som därigenom definierade regionen. En typ av rumslig klassifikation således. Den centrerade regionen karakteriserades däremot av olikhet: En nod med ett omland i vilket noden i någon funktion, exempelvis ekonomiskt, dominerade över andra noder. Centralortsteorin är en utveckling av det senare regionsbegreppet. För statsvetarna var länge en region en lös sammanslutning av närliggande stater, alltså en territoriell kategori ovanför den inomstatliga hierarkin. Med en partiell upplösning av den ”Westfaliska statsordningen”, där varje stat var formellt självständig och oberoende, och tendensen till politisk ojämnhet både ”uppåt” (t.ex. EU) och ”nedåt” med halvt självständiga enheter, ”*the new medievalism*” (von Wedel 2010b), eller på svenska neo-medievalism, har regionbegreppet blivit ett modeord, ofta använt för att skapa en emotionell enhet av en mer eller mindre ”naturlig” landmassa: *Öresundsregion – bli till!* (Ek 2003; Syssner 2006).

² Schlögel diskuterar i uppsatsen *Reading Time in Space* (Schlögel, 2009) baserat på hans egen bok *Im Raume lesen wir die Zeit*, (I det rumsliga läser vi tiden), ett citat från geografen Friedrich Ratzel, i sin tur hämtat från Richard Wagners Opera Parsifal, behovet av att ställa samman ”historiografi och topografi”. Det återspeglar behovet att revidera en tysk beröringsångest inför rummet. Samma diskurs återfinns i uppsatsen ”Kartan i huvudet – ett tyskt perspektiv på Östersjöregionens mentala kartering” av Norbert Götz et al. i *Årsboken Ymer* 2008. Egendomligt nog berör varken Schlögel eller Götz et al. Hägerstrands tidsgeografi, som innebär just en sammansmältning av tid och rum, med fokus på dess begränsning av händelser och handlingar. Förklaringen kan ligga i att Hägerstrand utgår från enheter (kontinuanter) som sammanfogas, sedda ”underifrån” mot vävfronten, medan historikerna har ett efterhandsperspektiv och dessutom fokuserar på ett specifikt tidrum – den tyska geopolitikens ”livsrum”.

Inledning

Historikerna har diskuterat en tidens motsvarighet till regionen, en indelning i perioder med gemensamma drag och skarpa brytpunkter. Fransmannen Le Goff, (2014/15) hävdar att det finns objektiva tidsgränser, men att perioderna är betydligt längre än den sedvanliga indelningen i Medeltid, Nya tiden o.s.v. För min framställning är brytpunkterna relativt självklara, det är de geopolitiska omvälvningarna med deras territoriella förändringar och förändrade reglering. Men periodiseringen är egentligen bara en praktisk nödvändighet i framställningen, vävmetaforen med dess skyttelvändningar stämmer inte med en fysisk och social verklighet som förändras hela tiden, ojämnt över rum och tid och med starka överbyggningar mellan perioderna. Birgitta Odén har påpekat att ...”Om vi uppfattar tiden som en sekvens, isolerar vi relevanta händelser och fenomen och relaterar dem till liknande fenomen före och efter. Samtidigt tvingas vi i viss mån lösgöra de händelser som infogas i en sekvens från deras ’setting’ [=inramning]”. Vad hon beskriver är ”samrumsligheten”, att följa en företeelse över tid skild från rummet, medan en ”samtidighet” skulle beskriva utbredningen av en företeelse vid en viss tidpunkt (Odén 1976 i Lundmark 1998, 129f).

Pommern är tillsamman med Karelén, Baskien, Flandern och några andra områden i Europa exempel på ”regioner” som hålls samman endast av ett gemensamt namn och en definitionsmässigt splittrande rumslig historia. Den svenske geografen Sten De Geer tar i en artikel från 1923 upp skillnaden mellan ”namnterritorium” och funktionell region, och fortsätter:

An international frontier is by no means always at the same time a provincial frontier and extremely seldom the boundary of a natural region, but it often forms the limit of various kinds of geographical enquiries and accounts... Theoretically it may be said that when an international frontier intersects a province or a town, a coalfield or any other kind of geographical area, one part of the area is ordinarily treated as if it were the whole. (De Geer 1923, 16–17).

Slutsats av De Geers diskussion blir att den politisk-administrativa indelningen (i stater) både kognitivt och reellt övertrumfar naturmorfologiska och sociokulturella likheter som överskrider statsgränsen. Några ”naturliga gränser” finns inte, vilket Rudolf Kjellén insiktsfullt diskuterar i sin artikel om Sveriges politiska gränser, i vilken han också lanserar begreppet geopolitik (Kjellén 1899). Men territorialstaten har i olika maktformer och under olika tidsskeden haft ett varierande inflytande på

sitt maktområde, och i vissa fall har staten skapat regioner av homogenitet (genom till exempel aggressiv språkpolitik) eller sammanhållning (genom väg- och järnvägsbyggen från huvudstaden mot periferin).

Mot den nygamla regionalismen ställs en annan rumslig teori, som betonar nätverken, alltså nodernas inbördes förhållande. Ansatser finns redan i Christallers centralortsteori, där orterna bildar mönster i hierarkier av centralitet. Men i centralortsteori är nätverken egentligen bara hierarkiska och underförstådda. Manuel Castells har lanserat en idé om ett nätverks- och flödessamhälle, som nästan utplånar territoriet (Castells, 1996). Gunnar Törnqvist skriver om autonoma nätverk, kontaktmönster som bygger på gemensamma intressen, som övergränsar statsterritoriet och ibland utmanar statens krav på rikriktning, med exempel från ”de lärdas republik” och statslösa företag (Törnqvist 1998, 56). Etniska och religiösa grupper, särskilt av diasporakarakter, bildar informationskanaler, som påverkar yrkesval och livsbanor med liten påverkan av statsgränser och fågelvägsavstånd. I ”rescaling theory” (Balogh, 2014 II, 3f) ses urbana områden som aktörer i konkurrens och kontakt med andra urbana områden, delvis i strid med statens territoriella intressen. I historien, kanske särskilt runt Östersjön och i Östeuropa, har stad och land ofta stått i motsatsställning, från Hansans urbana nätverk till nutidens försök till urbant samarbete mellan noder. Städerna avviker ofta från sitt omgivande närområde när det gäller invånarnas kultur, språk och etnicitet och liknar varandra mer än sin omgivning.

Det fysiska kulturlandskapet är resultatet av en mängd oftast osynliga handlingar och regler, varav några uttryckts i fysiska symboler. Men även landskapets struktur kan tolkas som symboler i sig (Lynch 1960, 79–81). Symboler i landskapet kan hjälpa invånarna ”att lätta på en kulturell stress genom skapandet av symboliska strukturer som bekräftar, eller definierar, samhällets krav på rum och tid” (Rowntree and Conkey 1980, 459). Men i ett område med delad statskultur och ett skarpt tidsbrott kan samma symboler skapa stress och konflikt. Oavsett ursprung lever alltså gränsbefolkningen i utkanten av en stat som söker sina invånarens lojalitet genom användningen av gemensamma symboler och ett standardspråk, men även genom medborgarskapets privilegier och skyldigheter, exempelvis socialbidrag, arbetslöshetsunderstöd men också skolplikt och militärtjänst. Denna lojalitet kan – formellt eller informellt – även omfatta vissa kulturella beteenden, inklusive attityden till religion. Inom varje europeisk

Inledning

territorialstat råder en rumsligt ojämn fördelning av sociala karakteristika (demografi, familje- och klasstruktur, religion och värdeuppsättningar). I statsterritoriets utkanter är denna fördelning ofta ytterst olika jämfört med området på andra sidan gränsen.

I en berömd bok *Nationalism and Social Communication* (1953) påpekade statsvetaren Karl W. Deutsch att staten, genom sina beslutsfattare, försöker göra statsterritoriet till en kommunikationsregion, inom vilken interna länkar och noder är starkare och känns mer naturliga än de som leder över till grannstaterna. Om statsmakten är framgångsrik kommer invånarna att solidarisera sig med staten, dess territorium, befolkning och kultur.

I Pommerns fall har försöken att återskapa en identitet (*Pommern–bli till!*) varit ytterligt svaga jämfört med två nationaliserande staters homogeniserande och identitetsskapande åtgärder, avsiktligt eller genom statens indirekta påverkan på civilsamhället. Därför är Pommern i högsta grad en problematiserande *icke-region*, och därmed ett spännande regionalgeografiskt objekt.

Pommern – ett geopolitiskt objekt

Geopolitiken är läran om staten som geografisk organism eller företeelse i rummet: alltså staten som land, territorium, gebit eller, mest prägnant, rike. Såsom politisk vetenskap har den stadigt ögonmärket på den statliga enheten och vill bidra till förståelse af statens väsen; medan den politiska geografien studerar jorden som bostad för mänskliga samfund, i dess relationer till jordens öfriga egenskaper (Kjellén 1916, 39).

Rudolf Kjellén ville förklara staten som en aktör, i samspel och konflikt med andra stater och i förhållande till sitt territorium och dess innehåll. I sin begränsade framsynthet missade han dock att stater inte bara är enheter, ”kroppar”, utan också består av underordnade delar med aktörer som kan utveckla makt och handla mer eller mindre självständigt för att eventuellt bryta sig loss. När det gällde det underkuvade Polen tycktes han vackla mellan fördömandet av landets styckning och av landets sjuka – ”nationaliteten hade värkt bort”. Men ”yttre slafveri [kan] för en nation blifva ett lidandets dop till förbättring” – det fanns 1916 hopp om en ny polsk stat (Kjellén 1916, 172).

Den följande skrivningen fokuserar på Pommerns ”inre” utveckling, men över århundranden har Pommern utsatts för en omgivning som styrt, ibland direkt genom underordning, ibland indirekt under geopolitiska maktstrider utan hänsyn till de drabbade. Från att ha varit ett hertigdöme, ibland delat i flera, under Det Heliga Romerska Riket av Tysk Nation har Pommern omdefinierats, delats, amalgamerats och satts under överhöghet eller inflytande av Hansan, Sverige, Danmark, Brandenburg-Preussen, Tyskland, DDR, Sovjetunionen och Polen. Flera av dessa stater har dessutom genomgått plötsliga politiska förändringar. Pommern kom att flera gånger utsättas för några av nittonhundratalets mest genomgripande omvälvningar; territoriellt, politiskt och ideologiskt. Dessa geopolitiska förändringar har haft en rumsligt och social ojämn inverkan på människorna i området, och på deras relationer till världen utanför de gränser som bestämts någon annanstans. Men själva gränsläget har också förändrat innehållet i den sociala container som territoriet utgör, genom en partiell insipring av influenser, en sorts osmos, eller i extremfall genom en mer eller mindre total slutenhet mot grannlandet, avsedd att skapa homogenitet – ibland med motsatt resultat.

Pommern – landet vid havet

Att förklara Pommern

Pommern är ett relativt entydigt begrepp, åtminstone i väster och söder. Som det slaviska namnet anger markerar det en kuststräcka. Mot Mecklenburg tycks gränsen ha funnit åtminstone omkring 1160. Pommern omfattade Östersjökusten mellan öster om Rostock och väster om Gdańsk (Danzig) och inlandet ett antal tiotal kilometer söderut, med vissa utvikningar och inbuktningar. Som politiskt territorium definieras det av hertigdömen, vilkas yttre gränser varit relativt stabila (om man inkluderar ön Rügen som ibland varit en separat enhet). Men under en tusenårsperiod har Pommern utsatts för influenser utifrån av skiftande slag, och styckats i delmängder under fundamentalt olika betingelser.

Syftet med denna skrift är att försöka svara på en enkel fråga: Hur utvecklas ett stycke mark med dess innehåll av mänsklig odling och vilken inflytelse har olika samhällsfaktorer på denna utveckling?

En enkel fråga men ett komplicerat försök till svar. Utöver de svårigheter som vidlåder en regionalgeografisk framställning i allmänhet så finns det några praktikaliteter som påverkar min framställning och svaren på frågan (för det finns givetvis inte ett svar, svaren förändras med den tid som skildras).

- Nästan all information kommer från andras forskning, jag har samlat litteratur och rapporter från olika håll, och ibland med olika trovärdighet och/eller ideologisk bakgrund. Bakgrunden är dock forskningsprojektet ”*The influence of political territorial hierarchies on local development and relations in cross-border areas: the role of Szczecin as a central place in relation to the divided Pommern hinterland*”, bekostat av Östersjöstiftelsen, som jag lett tillsammans med Anders Mellbourn.

- Litteraturen har en slagsida mot verk på tyska, engelska och svenska. Den är dessutom av ojämn vetenskaplig kvalitet. I beskrivning av rent materiella förhållanden är den akribin inte särskilt kontroversiell. Jag har därför tillåtit mig att använda mig av ”hembygds litteratur”, memoarer och i enstaka fall även av Wikipedia för att visa att nätuppslagsverket kan utsättas för revisionister.
- Den östra delen av Pommern (på tyska benämnd Hinterpommern) och hela området öster om Usedom/Uznam är, mest av ovan nämnda skäl, sämre täckt än området västerut. Här vill jag hänvisa till Marta Grzechniks bok om Pommern ur ett polskt perspektiv, utgiven 2012.
- Täckningen av olika tidsavsnitt är ojämn, bland annat beroende på förekomsten av källor och litteratur, men även på att vissa perioder är mer strukturförändrande än andra.
- Kapitelindelning och ordningsföljd är inte alltid logisk. Det kan bero på att en framställning ofta är mångdimensionell, det är inte alltid möjligt att dela upp en skildrad verklighet.
- En stor del av framställningen bygger på materiella förhållanden. Det är svårt att komma åt sociala relationer, kulturella värderingar, det dagliga förgivettagandet.

Kampen om förtiden

Om framtiden är vi på det klara, det är om historien vi är osäkra. Så lyder en satirisk kommentar till marxismens deterministiska utvecklingssyn.

Spelar det någon roll om Pommern var ”polskt” eller ”tyskt” för 1000 år sedan? När jag skrev en artikel om nutida minoriteter för en tidskrift publicerad i Litauen kom en mening om Tyskland 1945 att lyda: *The western areas put under Polish administration (and part of medieval Polish territories) were formally recognized as an integral part of Poland by the former Allies and the two German states in 1990* (Lundén 2012, 138). Från början hade meningen inte innehållit orden i parentes, men den okände vetenskaplige bedömarens insisterade – annars ingen publicering. Polens territoriella förflyttning västerut fick inte nämnas utan en referens till att det gällde ett ”återtagande av förlorad mark”.

Det råder ingen tvekan om att stora delar av norra Tyskland har bebotts av slavisktalande befolkning, från ungefär floden Trave (*gräs*) över Ros-tok (*växtström*) ner till Berlin (vars namn inte har något med björnar att göra) och vidare österut. Men när förhistoriska bosättningsmönster används som argument för nutida territoriella anspråk sitter vetenskapen löst. Den tyske arkeologen Gustaf Kosinna, född 1858 i Tilsit, (dagens Sovjetsk i Kaliningrad-exklaven) i dåvarande preussiska Ostpreussen vid gränsen mot Ryska Imperiet, lanserade en teori och metod som gick ut på att bevisa att olika fynd representerade olika folkslag, och på en karta baserad på hans ”fynd” visas hela Östersjökusten som tillhörande goter, det vill säga germaner. Kosinna blev upphovsman till en ”Nordisk tanke”, villigt accepterad av den nazityska historieskrivningen efter hans död 1931 (Cornell et al. 2007, 8). När Nazityskland 1939 ockuperade halva Polen döptes hamnstaden Gdynia om till Gotenhafen. I en bok utgiven 1943 under namnet *Kampen om den tyska Östern*, ger författaren Erich Reimers den nazityska versionen. I det östtyska Oder- och Weichselområdet bodde ”...germaner kvar, som utmärkte sig genom sin vida högre kultur som skilde dem från slavernas talmässiga styrka”. Han skriver även att det länge fanns spår av avkomlingar av de germanska rugierna. Eftersom slaverna inte hade något namn för kust, översatte de ett forngermanskt kustnamn med Po-morze: Pommern. Reimers fortsätter sedan med att diskutera de pommerska ortnamnen och hävdar att de uppenbart slaviska namnen är översättningar av ursprungliga germanska. I det nordosttyska området trängde slaver in och bosatte sig med välvilja från den ostgermanska befolkningen, som de var kulturellt och ekonomiskt helt beroende av. Om de nya vetenskapligt uppsatsade ”sagorna” om ett slaviskt urhem mellan Weichsel och Elbe som polackerna har försökt lansera, kan man glömma, dessutom saknas i den slaviska historien ledargestalter (*Führergestalten*) som germaniteten är så rik på (Reimers 1943 75–77). Och så vidare.

Men så tar kriget slut, och förhistorien ändras. I en bok publicerad i Paris 1949, *Les origines de la civilisation polonaises* av den polske arkeologen Józef Kostrzewski är de viktigaste fyndplatserna ”grody” (borgar, befästa platser) och polska icke befästa anläggningar från 600–900-talen i Storpolen, Pommern, Schlesien och Dobrzyń” ... Längre fram tillägger han: ”Utgrävningarna gav också andra vittnesbörd om våra förfäders liv” (Kostrzewski 1949, 8).

Av de platser som nämns är en belägen i nuvarande Tyskland, medan hälften ligger i områden som tillhörde Tyskland före kriget. På en karta (Kostrzewski 1949, 16) visas ”de polska stammarna och deras grannar. Den yttersta gränsen för de polska gränserna under Boleslaw den Tappre”. I stort sett sammanfaller utbredningen av ’de polska stammarna’ med Polens faktiska karta efter andra världskriget. Kostrzewskis bok är bara en av flera med likartat tema, utgivna på flera olika språk. Den går för övrigt tillbaka på en polsk historiografisk tradition från mellankrigstiden, framförd av Kostrzewski redan 1930 och skildrad av Marta Grzechnik i hennes bok om Östersjöregionen i polsk och svensk historieskrivning (Grzechnik 2012, 49–52)

I den nyupprättade Tyska Demokratiska Republiken gällde det att snabbt anpassa historien till den aktuella verkligheten. En bok utgiven 1955 av det östtyska Deutsches Institut für Zeitgeschichte, Berlin, upprepar utan referens Kostrzewskis påpekande att en polsk stat redan omkring 1000 omfattade just det territorium som Folkrepubliken Polen nu omfattar. ”Legenden, att det västpolska området skulle ha varit germanskt och först på 500-talet följts av en slavisk invandring är sedan länge vederlagd” (Goguel & Pohl 1955, 13). Men författarna lägger till: ”Naturligtvis tänker vi oss inte att begrunda enskilda folks oantastbara rätt till sitt territorium på att det för årtusenden sedan beboddes av deras förfäder. Ty de nutida europeiska folken har först efter folkvandringstiden bosatt sig fast och bildat stater och nationer där de nu lever.” Så följer påståendet att de slaviska bosättningarna visade en hög kultur, i motsats till den nazityska tesen. Även tesen om städernas tyskhets motbevisas. Under 1200-talet drabbades Polen av invasioner av tatarer, vilket ödelade stora landmassor, varefter feodaltherrarna röjde skog för att odla upp landet, vilket ledde till en inre kolonisation, framförallt i Schlesien och Pommern som även omfattade tyska småbönder, och följde tysk rätt, vilken även kom att omfatta äldre polska byar. Därmed kunde, enligt författarna, den tyska historieskrivningen ställa upp påståendet att Schlesien och Pommern på 1200-talet fredligt germaniserades, medan andra med särskild stolthet talade om de tyska Ordensriddarnas ”kolonisation”. Under 12- och 1300-talen utbreddes sig den tyska stadsrätten i Polen. Städer som Szczecin (stavas så i den tyska texten!)³ hade

³ I DDR användes genomgående de polska ortnamnen på orter som varit tyska före 1945. I det följande används den namnform som anges i den refererade texten, med den eventuellt andra versionen inom parentes för att underlätta identifieringen av orten på kartor av olika ålder.

visserligen redan tidigare en självförvaltning, men den nya stadgan passade bättre de nya förhållandena. Men, framhålls det, den tyska stadsrätten är mycket yngre än städerna. Invånarna var varken socialt eller nationellt enhetliga, överklassen var mest tysk, men författarna menar att den stora klyftan inte bestod i etniska skillnader utan i klassmotsättningar (Goguel & Pohl 1955, 16). Så långt kampen om förtiden.

Pommern – kustland med kontraster

Pommern – landet vid havet – har en kust som med ett undantag – Rügens östra kritklint – domineras av stränder som formas av Östersjöns strömmar som driver löst material österut med de förhärskande vindarna. Floderna, som delvis flyter fram i de postglaciala urströmdalarna, rinner ut i laguner innanför strandvallarna, och söker sig olika, och skiftande vägar ut till Östersjön. Floderna utgjorde transportleder, och Hansans städer kombinerade ofta ett militärstrategiskt läge med att vara omlastningsplatser mellan inland och hav. Naturgivna förutsättningar (floder, höjder, vadställen) påverkade teknikutvecklingen (båtbyggande, navigation, slussteknik), som i sin tur påverkades positivt eller negativt av den politiska makten.

Den 15 maj 1930 övertar geografen och Nordenkännaren Prof. Dr. Gustav Braun (född 1881 i Dorpat, disputerad i Königsberg, pensionerad från Greifswald 1933, vid 54 års ålder, död 11 november 1940 i Oslo), rektoratet för Greifswalds universitet, och håller ett tal ”*Pommerns Küste und ihre Häfen*”, (Pommerns kuster och dess hamnar), där han bland annat nämner sin kollega Alfred Philipppsons arbeten över Rügen.

Philipppson, 1864–1953, en av Tysklands mest framstående geografer, son till en judisk teolog, berövades 1933 alla akademiska rättigheter av den nazistiska regimen. Hans produktion avlägsnades med retroaktiv verkan, men han överlevde, kanske med hjälp av kurskamraten från Berlin, Sven Hedin (Lundén 1998).

I sitt inaugurationstal, som handlar om den pommerska kustens uppkomst och effekter, för Braun åhörarna till en kustvandring i östlig vind på halvön Jasmund

vid Sassnitz, där luften blir ”mjölkig” när kritgrunden slipas av vågor och stenar, och där de nedfallna trädliken från kritkantens skogsrand spärrar vägen för strandströvaren. Nästan poetiskt förklarar han strandprocessernas och is-recessionens påverkan på landskapet. Resultatet av geologiska sediment, is, vatten och landsänkning blev den nutida pommerska kusten (Braun 1930, 1–10). Braun påpekar även den stora skillnaden mellan den vorpommerska, västliga delen, och den östliga, numera nästan exakt markerad av gränsen mellan Tyskland och Polen. Från halvön Darß i väster till floden Dievenows (Dziwna) utlopp öster om ön Wollin (Wolin) utgör Pommerns kust en ytterst ojämnh strandlinje med bukter och laguner (Bodden) innanför sandrevlar som bildar strandsporrar, sandiga bågformiga ryggar som ofta slutar i havet österut med inåtvänd ”krok”. Större laguner kallas på tyska Haff. På ön Rügen tillkommer en kritformation, som vid Stubbenkammer når 117 meter över havet med ett spektakulärt stup vid Königsstuhl. Ön Usedom är egentligen en kustremsa, avskild från fastlandet västerut av ett nästan flodliknande utlopp av lagunerna Peenestrom och Oderhaff (Stettiner Haff) samt österut av den kanaliserade floden Swine/Świna, som tidigare var ett deltaliknande grunt vattenland. Ön Wollin (Wolin), öster om Świna, gränsar inåt mot samma Haff som östra Usedom, på polska kallat Zalew Szczeciński, och österut av floden Dziwna och Zalew Kamieński. Här går också gränsen mot vad som i Tyskland kallas Hinterpommern. Kusten österut är jämnare, med få och smalare laguner, där branter avlöser låglänta strandpartier utmed kusten (Braun 1930, 15; Vollack 1985, 100; Jędrusik 2013, 137).

Gustav Braun går även in på kusternas betydelse för människorna och hur levnadsbetingelserna förändrats med den föränderliga kusten. Från att ha varit en (ofta farlig) landningsplats för fiskfångst har den efterhand blivit ett område där hamnar och badorter lokaliserats – med helt olika krav. För hamnarna konstaterar han att Vorpommerns oregelbundna kust är betydligt bättre utrustad av naturen för hamnverksamhet än Östpommerns utjämningskust, där teknik och organisation har fått kompensera vad naturen inte åstadkommit.

Hamnstaden Stralsund ligger visserligen skyddad av ön Rügen, men båda infarterna, den kortare men grundare från väster, och den djupare men längre från öster, är komplicerade på grund av låga öar, sanddyner och rörliga grund. Även fartyg västerifrån till Greifswald måste runda Rügen och därefter ta sig ca 5 kilometer på floden Ryck. Däremot är Wolgast, som ju spelat en roll som Svenska

Vorpommerns ”huvudstad” (sic!), lättare tillgänglig med en naturlig djupränna från ön Ruden. De tre östpommerska hamnstäderna Kolberg (Kołobrzeg), Rügenwalde (Darłowo) och Stolpmünde (Ustka) har visserligen ett hamndjup om 4-5 meter, men de måste ständigt muddras, och segelhandboken innehåller en kraftig varning att skeppen vid kraftig storm måste vänta på redde eller gå ut till havs. Mellan de två kust- och hamntyperna ligger den mest betydande preussiska och pommerska hamnen, Stettin. Braun påpekar att från det att floden Swines mynning blivit preussisk fanns ett livligt politiskt intresse av att undvika utfarten genom det svenskpommerska Wolgast. Swine är egentligen inte en flod, utan en väldigt snirklig (gewunden) avvattningsränna från Stettiner Haff och Oder, tidvis med baksug, och dess mynning måste skyddas av vågbrytare som ofta måste förnyas. Först genom kanaliseringen ”Kaiserfahrt” 1875–80 kunde Stettins direktkontakt via Swinemünde med Östersjön säkras (Braun 1930, 15–17).

Braun avslutar sin föreläsning med något som kan kallas en ekogeopolitisk betraktelse. Han har infört begreppet ”Verkehrsspannung”, ungefär samfärdselspänning, relationen mellan ett i något avseende bristområde och ett överskott, vilket resulterar i handelskontakter. För hamnarna handlar det å ena sidan om varor som finns i det ”landliga” omlandet, och å den andra om utbudet över havet, ofta på långt håll, men egentligen med samma förutsättningar – en hamn som för ut inlandets produkter. Braun ser ut över Östersjön och konstaterar Sveriges (och Finlands) järnmalmsförekomster, och kontrasterar mot bristen på kolfyndigheter, som däremot finns i Östersjöns sydliga omland. Även i andra avseenden bildar Östersjöns sydliga och nordliga landområden kontraster som motiverar en stark handelsrelation. Även öst-västrelationer är givetvis viktiga, men 1930 ser Braun kontakten med Ryssland som praktiskt taget avbruten (Braun, 1930, 18–22). Brauns föreläsning är en introduktion till Pommerns historia och geografi, men hans egen historia skulle snart ta en oväntad vändning (se sid. 87).

I vilken utsträckning påverkar Pommerns naturgeografi områdets samhällsutveckling, det som beskrivet i efterhand kallas historia? Geografiämnet har under vissa perioder påverkats av naturdeterminism, tendensen att i naturen se förklaringen till befolkningens fördelning, ekonomi, kultur och anläggningar. Tolkningarna varierar mellan det självklara, att fiske och badturism bedrivs från strandlägen, till utläggningar om befolkningens mentalitet som en följd av bergighet eller slättland. Mot detta står rent rasistiska tolkningar om olika folkslags

begåvning för olika verksamheter oavsett miljön, men även övertro på den socialistiska människans förmåga att betvinga naturen. I det följande kommer naturlandskapet med dess innehåll att ses som ett av spelborden för aktörerna, men värdet av varje läge förändras hela tiden av teknologins förändringar, av rådande regleringar, och av befolkningens olikartade kunskaper och möjlighet att utnyttja, förändra och förstöra miljön.

Pommern – hertigdöme i korstryck

I en gemensam publikation finansierad av EU:s Phare-projekt, *Pommern im Wandel der Zeiten*, redigerad och skriven av den polska historikern Jan W. Piskorski tillsammans med tyska och polska kolleger, ges en mer nyanserad bild av Pommerns historia än de nationalistiska. Namnet Pomorze – Pommern antas ha uppstått i centrala Polen som ett begrepp för området mot eller längs havet mellan floderna Oder (Odra), Weichsel (Wisła) och Netze (Noteć). Västerut utvidgades begreppet genom erövringen av ön Rügen och österut uppstod efterhand en skillnad mellan tyskt och polskt språkbruk. Den allra östligaste delen kallas idag på polska *Pomorze Wschodnie*, Östpommern, men på tyska Pomerellen. Östra delen av egentliga Pommern kallas på tyska Hinterpommern. För att öka förvirringen heter den polska regionen intill Odra-floden, med Szczecin som huvudort, *Pomorze Zachodnie* (Västpommern) medan den tyskländska delen kallas *Vorpommern* och dess gränsnära del *Ostvorpommern* (Piskorski 1999, 5–7).

I F.W Putzgers *Historischer Schul-Atlas, Kleine Ausgabe*, Bielefeld und Leipzig 1927, finns en liten karta över „Deutsch-slawisch-ungar. Grenzlande um 1000“. Den gröna markeringen för *Slawen* sträcker sig från Elbes östra strand nästan fram till Hamburg och därifrån norrut till Kiel, alltså ungefär vid gränsen för ortnamn med slaviskt ursprung, och – med undantag för Lübeck och området norrut – sammanfallande med den mellantyska gränsen från 1945 fram till 1990. Pommern är markerat ungefär mellan Odra och Wisła, i närheten av nuvarande Kaliningrad markeras ”Litauer” med en annan färg.

Enligt Piskorski börjar Pommerns skrivna historia på 800-talet, då det behärskades av västslaviska stammar. Under 1100-talet erövrades Pommern

österifrån under den polske hertigen Boleslav. Samtidigt pågår omvändelse till katolicismen, ledd från södra Tyskland av biskop Otto, och 1140 instiftas ett biskopssäte i Julin på ön Wollin, som 1174 flyttas till Cammin (nu Kamień Pomorski) strax öster om Wollin. Rügen kristnades från Roskilde, avgudabilden Svantevit vid Arkona förstördes 1168. Efter Boleslavs död 1138 försvagades det polska inflytandet. Under tiden från tiohundratalet och fyra århundraden framåt pågick en germanskspråkig kolonisation österut från väster om Lübeck (som grundats tidigare med det slaviska namnet Ljubitse). Drivkraften var ett ökande befolkningstryck. Kolonisationen drevs av återvändande korsfarare, däribland även den etniskt polske Mieszko den gamle, som efter Polens återkomst till Pommern skall ses som beviset på områdets polska ursprung. Under 1200-talet är kolonisationen som intensivast. Från 1230-talet kom nybyggare från tyska områden till områdena vid floderna Peene, Oder och Persante (Parseta, vid Kołobrzeg) varvid de – ”men inte så snabbt, som man tidigare allmänt antog” – bildade en så kallad tysk ”Neustamm”, i vilken både invandrarna och den så småningom assimilerade urbefolkningen uppgick (Piskorski 1999, 7, 43). Kolonisationen bedrevs med hjälp av så kallade lokatorer, som fick egna fördelar i mark och makt. Den agrara kolonisationen skedde i slättlandet främst som radbyar eller så kallade Angerdörfer, byar med en amforaliknande utbuktning som allmänning där bygatan vidgar sig, medan den slaviska befolkningen, som bott i småbyar i de flacka floddalarna, efterhand assimilerades. Cistercienserkloster grundade under 1200-talet bidrog även till jordbrukets framväxt. Godsbildningen började med lokatorernas och adelns gårdar. Under den medeltida ödeläggelsen ockuperade godsens marken, och bönderna köptes som livegna. Till våtmarkerna i östligaste Pommern inbjöds nederländska bosättare som grundade så kallade Hauländereien, ofta med mejerihantering (Book 1984, Schwarz 1961).

Kolonisationsprocessen under 1200- och 1300-talen förändrade Pommerns etniska och ekonomiska struktur. Kulturlandskapet fick en utformning som på sätt och vis finns kvar än idag, och befolkningen förtyskades, dels genom inflyttning, dels genom assimilation av de slavisktalande (Piskorski, 1999, 81). Den äldre rätten, baserat på hertigens makt, ersattes av ”tysk stadsrätt”, inom vilken visserligen hertigen fortfarande behöll makten, men där den balanserades av ständerna, som gavs en viss makt beträffande utskrivningar. De flesta av städerna i Pommern grundades med Lübsk Rätt, men Stettin erhöll Magdeburgsk Rätt.

Städernas borgare utgjorde i olika grad en motmakt till landshertigen. Enligt Piskorski levde ännu omkring 1230 bara ett tusental etniska tyskar i Pommern, framförallt i Stettin. Till Oderregionen kom invandringen från Brandenburg och Magdeburg, till Vorpommern mest från Mecklenburg och Holstein, vilket skulle förklara valet av stadsrätter. Längre österut blandades migrationsströmmarna dock med övervikt för de nordliga kustområdena. Rügen, som länge behöll slaviskt språk, var helt förtyskat i början av 1400-talet, men hundra år senare gick den språkliga assimilationsgränsen ungefär mellan Kolberg och Köslin, vilket framgår av ett förbud i Köslins stadsråd från 1516 att tala ”vendiska”. Jämsides med kolonisationen följde kristianiseringen med bykyrkor, kloster och hospital samt, i Hansastäderna, magnifika tegelkyrkor. Endast i Stettin hade ”slaver” och ”tyskar” olika kyrkor (Piskorski, 1999, 91f). Under slutet av 1300-talet nåddes Pommern av upproriska strömningar inom katolska kyrkan, en inkvisitionstribunal inrättades mot valdensare (en lekmannarörelse som fördömts som kättersk av påven), och i Stralsund rådde upprorsstämning mot kyrkan i början av 1400-talet (Kersken 1999, 115f). Under Barnim I (1226–1278) fick ett mindre antal judar rätt att uppehålla sig och bedriva viss handel, dock inte i Greifswald, och under följande hertigar varierade rättigheterna (eller snarare begränsningarna) ända till mitten av 1800-talet, när Preussen gav judarna medborgarskap. Antalet var länge ringa, och det finns inga uppgifter om synagogor eller judiska begravningsplatser från denna tid. Pesten vid 1300-talets mitt ledde till att judarna blev anklagade, och även i Pommern dödades ett okänt antal. Under 1400-talet förbättrades situationen, Bogislav X (1478–1523) utfärdade 1481 rättigheter för ett antal judar i Pommern, men bara tio år senare lät han utvisa dem för ”nattvardsskändning”. Judarna bodde i särskilda delar av städerna, både Stralsund och Greifswald hade en ”Yodenstrate” (Wilhelmus 2007, 7–10).

Hansan, en sammanslutning av handelsstäder, ursprungligen inriktad på handel över Gotland mellan Nordsjö- och södra Östersjökusten och Novgorod från Lübeck, kom från 1100-talet att dominera Pommerns kuststäder. Från 1259 tillhörde Stralsund det så kallade vendiska stadsförbundet inom Hansan, och senare anslöts även Greifswald, Stettin och Anklam. Pommerns handel och ekonomi styrdes i hög grad genom Hansan, men konflikter uppstod med Danmark genom den viktiga sillhandeln med Skåne. Efter en fred i Stralsund 1370 reglerades handeln, och en blomstringstid inleddes för de 17 pommerska Hansastäderna,

främst Stralsund, men även Greifswald och Stettin (Kersken 1999, 118). Hansan förlorade alltmer sin maktställning under 1400- och 1500-talet till förmån för de territoriella kolonialmakterna Nederländerna och England. Gentemot Tyska Riket behöll dock de nordliga Hansastäderna (inklusive Stralsund, Greifswald och Stettin) så sent som på 1570-talet en stark självständighet, tack vare ett starkt stadsförsvar, de traditionella stadsrättigheterna och det sankta låglandet som gjorde angrepp från land svårare än längre söderut (Ressel 2015, 95).

År 1456 grundades universitetet i Greifswald med godkännande av påven Kalixtus III och av kejsar Fredrik III (sålunda det äldsta högre lärosäte som funnits inom det svenska väldet). Städernas ställning i förhållande till de territoriella hertigarnas makt varierade. Formellt var de relativt självständiga, men endast Stralsund kunde helt utnyttja de privilegier som hertig Vartislav IX utfärdat 1452. Stettin var inte bara handelsstad utan även hertiglig residensstad, och endast under arvsstriderna mellan hertigarna kunde staden hävda sin självständighet. Under hela senmedeltiden pågick konflikter mellan stad och territorium om makten, ibland med skärmytslingar och dödsoffer. Men det förekom också konflikter mellan städerna om spannmålsexport och stapelrättigheter (Kersken 1999, 118 ff). Under 1500-talet ökade adelsgodsens makt och mark genom övertagande av övergiven bondemark, men även genom fördrivning av bönder samt genom röjning. En del av bönderna blev livegna eller bundna till godsen genom dagsverksskyldighet (Wachowiak 1999, 155f).

Staden Stettin fick formellt magdeburgsk stadsrätt 1243 under hertig Barnim I (Musekamp 2009, 307), men orten fanns som slavisk bosättning långt tidigare. 1307 fick staden ett större område vid flodarmarna i förläning av hertig Otto I, men hans efterföljare hävdade sin, d.v.s. Pommerns rätt gentemot staden och saken avgjordes inte slutgiltigt förrän 1858, varvid staden tillerkändes ett område som kunde användas för hamnens utbyggnad (Krause 1899). Större delen av Pommerns export utgjordes av spannmål, främst råg och vete, med Stettin och Stralsund som huvudhamnar. Importen bestod av sill, salt och kolonialvaror. Men handeln förhindrades av konflikter med grannländerna Brandenburg och Polen, som behärskade stora delar av omlandet uppströms de segelbara floderna (Wachowiak 1999, 156f). Kampen om omlandet skulle pågå i de kommande århundradena, givetvis under nya tekniska och geopolitiska förutsättningar.

Den politiska historien är komplicerad. Mot tre ”inompommerska” småriken omfattande Rügen, västra och östra Pommern som ibland förenas, ibland splittras, står Danmark (särskilt mot Rügen), Mecklenburg, Brandenburg och Polen som vart och ett, ofta i maktkamp, söker lägga under sig Pommern. 1170 upptogs hertigdömet Pommern i det Tysk-romerska riket. Östligaste Pomerellen förlorades 1308 till Tyska Orden. I den sydbaltiska maktkampen inträder nu en svensk komponent: Sonen Bogislav Gryf, (Grip) född omkring 1382 som son till hertig Vartislav VII av Pommern och hans mecklenburgska hustru Maria, utses 1388 till sin mormors syster Margaretas medregent och efterträdare i Norge, och kröns under namnet Erik till konung av Norge 1392 och till konung av Danmark och Sverige i samband med Kalmarunionen 1397, men blir ensamregent 1412 efter Margaretas död. Vid faderns död 1418 blir Erik förmyndare åt sin kusin och därmed regent i Pommern-Stolp (Stolp = dagens Słupsk, i östra polska Pommern). Erik utsåg sin släkting Kristoffer av Bayern som efterträdare på den nordiska tronen. Erik avsattes emellertid som kung i Sverige 1439 och bosatte sig på Gotland för att 1449 återvända till Pommern som Hertig av Pommern-Stolp, där han avled i Rügenwalde (nuvarande Darłowo) 1459. Kusinen, Kristoffer, kung av Sverige 1441–1448, kom att bekämpa släktingen Erik, som från Gotland ägnade sig åt sjöröveri på Östersjön, men Kristoffer förhöll sig negativ till Östersjöns Hansastäder.

I det stettinska delhertigdömet dog Grip-ätten ut i och med hertig Otto III:s död 1464, och en arvsstrid uppstod mellan Gripättens övriga medlemmar och Hohenzollerna i Brandenburg som ansåg sig ha förläningshöghet över Stettin. Konflikten avgjordes 1472 med att Gripättens hertigar visserligen kunde överta Stettindelen av Pommern, men i form av en förläning från Brandenburg (Kersken 1999, 106). Detta skulle få konsekvenser långt senare. Men nu fick hela Pommern en hertig, Bogislav X, och efter stöd från Polen stärktes Pommern som medlem av det tysk-romerska riket. Brandenburg lyckades emellertid i ett fördrag 1530 behålla rätten att överta Pommern om hertigdömet skulle stå utan tronföljare (Wachowiak 1999, 133f). Stettin blev nu Pommerns huvudstad och hertigdömet fick en ordnad administration, delvis på bekostnad av ständernas makt. Vid reformationen, som inträffade omkring 1535, minskade även kyrkans makt.

Reformationen medförde bland annat, att det oerhört viktiga fisket nu fördes under hertigdömet kontroll med stora politiska och ekonomiska konsekvenser, vilket undersökts av Haik Porada (Porada 2012). Porada:

”Till följd av reformationen marginaliserades kyrkans fiskerätt på Stettiner Haff, medan kyrkan och även de näraliggande städerna dessförinnan hade haft relativt många och stora inkomster från fisket. De drogs dock in av hertigen och fiskeriet på Stettiner Haff organiserades om, både fiskalt och juridiskt. Adlig fiskerätt existerade bara i ringa omfattning och var lokalt begränsad. Städernas fiskerätt var däremot av högre dignitet. De flesta fiskare på Stettiner Haff bodde i städer. Detta gällde i synnerhet för de fiskare som inte, i likhet med bönderna, bara hade fisket som bisyssla. Eftersom fisket på Stettiner Haff var en vattenregale var den förbehållen hertigen. Det spelade i sammanhanget ingen roll om fiskarna var bönder, bodde i städer lydande under ett ”amt” eller i städer som var representerade vid den pommerska lantdagen. På så vis kunde fiskeriet och dess intäkter på Stettiner Haff förvaltas av hertigen och hans hov utan att ta nämnvärd hänsyn till ständerna, något han i vanliga fall alltid behövde göra.” Arrangemanget kallades Pommersches Bergwerk eftersom det hade bergsverksprivilegierna från Sachsen eller Harz som förebild (Porada 2009, 7–8; 2014, 92–98).

Reformationen medförde också att förhållandet till det formellt toleranta, men alltmer katolskdominerade Polen försämrades (Lundén 2015, 238–41), men båda staterna hade intresse av flodfarten på Oder och Warthe, i konkurrens med inlandsstaten Brandenburg. Polen(-Litauen) gick dock 1563 med på att Brandenburg skulle få ärva hertigdömet Preussen, det landområde i Östersjöns sydöstra hörn, som härstammade från Tyska Orden, som övergått till protestantismen, och som senare skulle ge namn åt den expansivaste staten inom det Tyska Riket. I det nordiska sjuårskriget 1563–70 sökte de pommerska hertigarna medla, och kriget slutade med fredsförhandlingar i Stettin 1570. Med en bättre maktbalans gentemot Brandenburg gjordes tronföljdsavtalet dubbelsidigt, och Pommern fick en starkare ställning inom Tyska riket. I den hårdnande striden mellan katoliker och protestanter i Riket sökte Pommernhertigarna inta neutralitet. Efter sjuårskriget försämrades relationen till grannlandet Danmark, det gällde framförallt den tidigare så viktiga Skånehandeln. I arvsstriden mellan Sigismund av Polen-Sverige och utbrytarkungen Karl IX ställde sig Pommern på Karls sida, inte minst av

handelspolitiska skäl, och förbindelserna med Sverige förstärktes (Wachowiak 1999, 144–149).

Det medeltida Pommern i ett tidrumsperspektiv

Det pommerska tidrummet från kolonisation till och med reformation innehåller flera strukturella förändringar. Det (språkligt) germanskdominerade avancemanget österut skapar två skillnader, dels mellan nybyggarna och den hittillsvarande befolkningen, dels mellan land och de nyskapade städerna. Hertigarna får därmed se sig berövade Pommerns nya handelsorter, som bildar ett nätverk med likartad lagstiftning, i kontakt med Lübeck och övriga baltiska handelsorter. Storgodsen hör visserligen under hertigdömena, men levererar sina produkter till Hansastädernas export. I och med reformationen stärks dock hertigmakten, särskilt i förhållande till kyrkan, vilket visas av makten över fisket. På grund av motreformationen i Polen skärps kulturgränsen österut.

Pommern blir svenskt?

Utbrottet 1618 av det som skulle bli ett trettioårigt krig berörde först inte Pommern, men området drabbades när Sverige blev indraget. Mot hertigen Bogislav XIV:s vilja marscherade svensklejda legosoldater från Mecklenburg mot Preussen. De led nederlag mot polska trupper, som intog östligaste Pommern. Sverige och Polen sökte båda rekrytera soldater i Pommern, men den stora belastningen utgjordes av tvånget 1627 att inkvartera stora kejsarliga trupper under Wallenstein, med åtföljande försörjningsbörda och sociala konsekvenser plus förlusten av neutraliteten. Enbart Stralsund motsatte sig diktaten, belägrades, men räddades av Gustav II Adolf, som slöt ett förbund med Stralsund, som därmed försäkrade sig om ett brohuvud för kriget mot kejsaren. 1630 förstärktes garnisonen i Stralsund, Rügen intogs och den 6 juni landsteg kungen med en svensk styrka nära Peenemünde för att några dagar senare inta Stettin. Stadsgarnisonens kommandant anslöt sig till den svenska sidan, och hertig Bogislav XIV tvangs godkänna stadens ockupation. Därmed underordnade sig Pommern den svenske kungen och

sanktionerade hertigdömet ockupation. Pommerns anknytning till Brandenburg om ätten Grip skulle dö ut gjordes till en förhandlingsfråga gentemot Brandenburg, som i så fall skulle tvingas in i kriget på den svenska sidan. Detta skedde emellertid inte, vilket ledde till framtida konflikter.

Fördraget mellan Pommern och Sverige bekräftades 1631 av de pommerska ständerna. Under tiden hade svenska trupper kört ut kejsarens armé ur landet, men de nya soldaterna visade sig inte mindre kostsamma. Den svenska närvaron uppfattades delvis som en ockupation. 1633 flyttades den svenska administrationen av området till Stettin under guvernören Lennart Torstensson (Henning 1993, 9). Kriget gjorde sig också påmint under de följande åren, även om de ekonomiska och demografiska effekterna enligt Buchholz inte var så stora som antagits i tidigare forskning. Men bondebefolkningen fick det sämre och godsbildningen ökade efter kriget (Buchholz 1999, 174f). Mitt under krigets umbäranden avled 1637 Hertig Bogislav XIV, Gripdynastins siste ättling. Brandenburg återopade avtalet om arvföljdsfördraget, men Sverige förklarade en brandenburgsk tronföljd för oförenlig med den svensk-pommerska alliansen av 1630 och tillsatte en egen guvernör (Wachowiak 1999, 150ff; Langer 1998, 9). Först i och med Westfaliska Freden 1648 kunde konflikten lösas.

Genom Freden i Osnabrück 1648 erhöll Sverige ”för evigt” hela Vorpommern inklusive ön Rügen, samt ett antal områden i Hinterpommern, med städerna Altdamm, Gollnow, Cammin, ön Wollin, samt området runt Stettiner Haff med huvudorten Stettin. Området tillföll således svenska kronan, men inte som kungligt arv, vilket betydde att en växling av kungaätt inte skulle påverka det svenska ägandet. Området lämnade inte Tyska Riket, och för dess undersåtar skulle tyska lagar gälla (Buchholz 1999, 173 f). Sveriges regent blev sålunda Hertig av Pommern med rättsliga, finansiella och militäriska befogenheter, men som medlem av Tyska Riket var regenten formellt underställd kejsaren. Sverige inrättade visserligen en appellationsdomstol i Wismar för alla de tyska besittningarna, men även i denna gällde tyska lagar (Eng 2001, 181f). Lokalt ansvarig för styret av svenska Pommern var en generalguvernör i Stettin, den förste var Carl Gustav Wrangel (Buchholz 1999, 174; Langer 1998, 10; Pauli 1989, 31f; Önnersfors 2003, 22f). En hovrätt inrättades i Greifswald, medan militära ärenden skulle avgöras av en krigsrätt i Stralsund (Pauli 1989, 31 f). När Kommerskollegium bildades år 1651 inrättades ett ”Teilkollegium” i Wismar för de tyska besittningarna, med tre

assessorer, varav en i Stade och en i Stettin. Uppgiften var att styra handeln i Pommern och grannländerna över svenska territorier. Årligen skulle en av assessorerna besöka Stockholm för att rapportera (Troebst 1997, 295).

Lokala mått och vikter skulle behållas, men mynten skulle ha regentens bild eller namnchiffer (Pauli 1989, 22). Myntväsendet var dock en ytterst komplicerad historia, eftersom de två hertigdömena Pommern-Wolgast och Pommern-Stettin hade valt olika valutor och myntslag 1622, så Svenska Pommern var i praktiken indelat i två olika myntsystem. Stettin var ett av Tyska Rikets Kreismünzstätten och myntregleringen fördes in i regeringsformen 1663. Mot slutet av 1600-talet reformerades valutan i Svenska Pommern, och trots försök till falskmynterier på hög nivå blev Svenskpommern med antagandet av Leipziger Fuß, en silvermyntfot, 1690 accepterat och respekterat av grannstaterna i Nordtyskland (Krüger, 113f, Henning 1993, 20). Ett antal judar fick tillstånd att handla med mynt och 1681 fick Moses Helmstedt koncession på att bedriva handel med guld och silver över hela hertigdömet, samt att slå sig ned i Greifswald med sin familj, att köpa ett hus och att utanför stadsmuren anlägga en begravningsplats för judar. Tillståndet ledde till en strid mellan å ena sidan kyrkan och borgerskapet, som inte tillät kalvinister och papister, och å den andra kungadömet, som skyddade den inkomstbringande verksamheten. Men mot slutet av århundradet hårdnade motståndet mot handels- och myntjudar, och 1700 togs ett beslut att utvisa alla judar ur Svenskpommern (Wilhelmus 2007, 11).

Kyrkligt var Pommern oberoende av Sverige, med en generalsuperintendent, motsvarande en svensk biskop, som utnämndes av hertigen, d.v.s. regenten, på lantståndernas förslag. Lantstånderna, som formellt representerade områdets invånare, bestod av representanter för adeln och städernas borgerskap. Den godsägande adeln hade rätt att utse präster, vilket utnyttjades främst under 1700-talet. Pommerns präster hade ofta kontakt med de tyska församlingarna i Sverige. Genom rätten att ”visitera”, att undersöka och påtala brister i den interna administrationen, lyckades Sverige 1666 se till att generalguvernören även blev Greifswalduniversitetets kansler. Genom att generalguvernörerna i konglomeratstatens olika besittningar var medlemmar av Riksrådet knöts väldets olika delar ihop (Önnerfors 2003, 23–24).

Redan 1631 hade svenska trupper dragit in i Greifswald – ”av en jublande befolkning hälsade som befriare” enligt DDR-historiografen i jubileumsboken 1982

över Universität Greifswald. Denna svenska regim skildras övervägande positivt, inte minst därför att professorerna var lutheraner och därför motsatte sig inflytande från de av Zwinglis reformerta protestantism influerade brandenburgska kurfurstarna. Vissa motsättningar uppstod mellan generalguvernören, som även var universitetets kansler, och dess styrelse över utnamningsfragor, eftersom lönerna betalades av den svenska statskassan (*Universität Greifswald* 1982, 18–20).

Svenska Pommern var tvåspråkigt – men svenska var och förblev ett främmande språk. Hansans och hela nordtyska kustlandets språk var lågtyska, men trots att bibeln översatts till ”platt” blev det högtyska som genom administrationen kom att dominera. Under 1600-talet utvecklades en diglossi där hogtyskan efterhand blev dominerande (Herrmann-Winter 2009, 115f.). Ortnamnen blev i vissa fall omvandlade till högtyska, i andra fall bevarades den lågtyska formen (Herrmann-Winter 2009, 120). 1740 grundades i Greifswald, med kungligt brev från kung Fredrik I i Stockholm, ett *Deutsches Gesellschaft*, med mål att varda tyska språkets renhet och litterära kontakter med den tyskspråkiga världen (Langer 1996, 1550–51). Efterhand gynnades dock kunskaper i svenska, militärstaten införde svenska som kommandosprak, och postväsendet krävde svenskkunnighet (önnerfors 2002, 81). Somliga svenska resenärer, som Anders Celsius noterade vid sitt besök i Pommern 1732 tacksamt likheten mellan lågtyskan och svenskan, medan andra som P.D.A. Atterbom 1817, inlärd i Goethes idiom, forfasade sig över ”den otäcka platt-tyskan, som allt lägre folk i Pommern talar” (önnerfors 2002, 84; 2003, 282).

I Svenska Pommern fanns 22 städer, varav några varit viktiga punkter i Hansans nätverk. Fyra var *ledande städer*; Stralsund, Stettin, Greifswald och Anklam. Städerna bildade det andra ståndet i lantdagen (adeln det första, med inslag av prästerskap). De ledande städerna hade rätt till egna domstolar, i de mindre städerna kunde Kronan utse domare, men domarna kunde överklagas till en överdomstol i Greifswald och i sista instans till Tribunalen i Wismar (Sandberg 2003, 20f).

För Sverige innebar innehavet av Pommern vissa fördelar. Områdets skogar passade till skeppsbygge, och riket fick tillgång till flera viktiga sjofartsstader med traditioner från Hansatiden. Pauli nämner även att närheten till den tyska marknaden för legosoldater var förmånlig. Men området hade ingen ”naturlig” avgränsning inåt land och var därför svarforsvarat (Pauli 1989, 18f). Pommern sags

ibland som en ”Vormauer Schwedens”, och befintliga borgar och befästningar byggdes om och förstärktes efter krigskonstens nya teknik och strategi. Stettin och Stralsund hade stora fästningar, dessutom fanns eller byggdes sex mindre anläggningar vid de viktigare städerna samt två befästa öar. Några av gränsposteringarna fick också mindre försvarsanläggningar. Till byggena gick det åt mängder av timmer, som flottades från flodmynningarna. Stettins fästning förstärktes i två omgångar, omkring 1648 och 1683, delvis efter Erik Dahlbergs plan (Lange 2009). Många av fästnings- och stadsplanerna finns bevarade och är återgivna och kommenterade i Ahlbergs magnifika översikt (Ahlberg 2012).

Den flitige Erik Dahlberg utarbetade 1648 ett projekt till ombyggnad av stadsbefästningen i Anklam, och delar av planen genomfördes, men det mesta kom aldrig till stånd, och efter 1713 låg staden i praktiken inom preussiska Pommern med endast en liten förstad, Peenedamm på den svenska sidan (Ahlberg 2012, 325). Delar av befästningarna syns på Barfots teckning över Anklam från november 1758 (Lanitzki 2000, 5–6, 57).

På en annan av Barfots teckningar från 1 augusti samma år syns den starkt befästa lilla (halv)ön Anklamer Fähre som ligger mycket strategiskt strax söder om floden Peenes utlopp där Stettiner Haff i en krök övergår i Peenestrom. Beteckningen Fähre kommer av att orten användes som färjställe mellan fastlandet och Usedom, men eftersom anknytningen till fastlandet bestod av sankmark var orten näbar för häst och vagn endast under torra somrar. Huvudinkomst var annars tullavgifter från båttrafiken mellan Stettiner Haff och kusten. Under trettioåriga kriget förstördes den lilla orten helt, men den svenska regimen insåg ortens strategiska betydelse och byggde den befästning som syns på Barfots teckning och på flera planritningar som förvaras i Krigsarkivet. Efter 1713–20 hamnade orten i preussiska Pommern men totalförstördes av brand 1873. Numera nås orten via en upphöjd väg, och en mycket liten färja kan forsla turister över sundet till Usedom⁴.

För Demmin gällde ett liknande geopolitiskt läge som Anklam, men efter att staden erövrats av Gustav II Adolf 1631 kom den att skifta ägare flera gånger, innan staden slutligen 1715 hamnade under Preussen och liksom Anklam formellt annekterades i freden 1720. Kartan från 1692 visar en klassisk bastionstad, men

4 Anklamer Fähre [http://www.amt-anklam-land.de/cms/front_content.php?idart=48,20151218]

enligt Ahlberg var befästningarna antagligen ganska förfallna. Även den lilla staden Damm (Dąbie) sydöst om Stettin skiftade ägare under krigen, men efter att Sverige 1679 förlorat de östligaste delarna av Pommern blev Damm viktig som utpost mot det brandenburgska/preussiska Pommern, tills staden förlorades 1713–1720. Staden härjades av kriget 1676–79 och man planerade att flytta staden, men lät istället Erik Dahlberg göra ett förslag till nya befästningar kring den gamla staden, och det fanns planer att locka hugenotter att befolka den. Men efter Preussens övertagande tycks staden ha bevarat sin gamla form, som enligt Ahlberg fortfarande kan spåras i gatunätet och ägogränser (Ahlberg 2012, 333–34).

Greifswald befästes under trettioåriga kriget, först av de kejserliga styrkorna, men efter att staden intagits av de svenska trupperna 1631 planerades förstärkningar och utbyggnader. Kolberg (Kołobrzeg) tillhörde aldrig Svenska Pommern, men hölls av svenska trupper 1631–1653 (trots att den tillförts Brandenburg 1648). Liksom i Greifswald hade kejserliga trupper 1627 förstärkt staden med en bastion och en vattenfylld vallgrav utanför ringmuren, men när svenska trupper intagit staden förstärktes befästningarna.

Wolgast skyddades vid den svenska belägringen 1630 ”på sin halvö innanför slottsholmen av en medeltida ringmur och grav”. Gustav II Adolf beordrade 1631 Frans de Traytorrens att bestämma vilka befästningsarbeten som skulle utföras, men det mesta blev inte utfört på grund av borgarnas motstånd. Wolgast blev kvar inom Svenska Pommern fram till införlivandet i Preussen 1815, medan staden Wollin (Wolin) på ön med samma namn formellt överlämnades till Preussen 1720, efter att ha varit under dansk överhöghet i fem år. Här var Erik Dahlberg verksam redan 1648, och Karl XI fastställde 1686 Dahlbergs plan för en ombyggnad av befästningarna, varav det mesta tycks ha blivit utfört. I dagens Wolin finns rester av bastionerna, och gatunätet är i stort bevarat, trots stor förödelse under andra världskrigets bombningar (Ahlberg 2012, 384–85).

Stettin blev Svenska Pommerns huvudort, formellt till 1720, i praktiken 1713. En karta från 1625 visar en stad med ”oregelbundet gatunät, småskalig bebyggelse, medeltida stadsmur och en yttre vall”. Under svensk ledning utfördes sedan ett antal förslag till befästningar och till en geometrisk befäst idealförstad på östra sidan av Oder, något som aldrig kom till stånd, kanske på grund av den dåliga markbeskaffenheten. Ahlberg anar Frans de Traytorrens hand bakom skissen, som sedan modifierades och nedgraderades. Kriget och belägringarna under 1600-talet

ledde till ett antal förändringar av befästningarna, men det skulle dröja till 1870-talet innan stadens befästningar revs (Ahlberg 2012, 376-379).

Stralsund fick 1720 överta Stettins roll som säte för den svenske generalguvernören. Vid den svenska ockupationen av Pommern fanns en medeltida stadsmur, men 1630 fick Frans de Traytorrens till uppgift att göra ett förslag till en modern befästningsanläggning, som delvis genomfördes. Ahlberg har i Krigsarkivet hittat ett kartförslag till en stor befäst förstad på en ö vid inloppet till staden. Under svensktiden gjordes dock en del förbättringar av bastionsanläggningarna, men fästningen avskaffades under 1800-talet (Ahlberg 2012, 379–382).

Frans de Traytorrens var enligt Nordisk Familjeboks Ugglepplaga född 1591, fortifikationsofficer troligen från Skottland, blev 1630 generalkvartermästare i fält hos Gustav II Adolf, men användes för att utföra befästningsuppdrag i Stettin, Garz, Demmin, Anklam, Dammgarten, Wolgast, Stralsund, Löcknitz, Stargard, Loitz, Malchin, Neu Brandenburg, Treibsees, Greifswald, Warnemünde och Peenemünde. "Efter Gustav Adolfs död omnämnes T. ej vidare" (Nordisk Familjebok 1919:29, 636). Enligt senare uppgifter dog han 1660.

Böndernas försvagade ställning ledde till att godsherrarna lät bygga upp just så många bondejordbruk som de behövde för sina "Hand- und Spanndiensten", alltså de arbeten som de underlydande bönderna måste utföra med sina händer eller med förspända dragdjur, och äganderätten övergick till godset. Bönderna blev i stor utsträckning daglönare till godsen (Schilling 1989, 68). För svenska Pommern, som var ett utpräglat agrarområde, var malt den största exportvaran, följt av råg, men malt och övrig spannmål exporterades framförallt till Sverige, medan råg sändes västerut, till Nederländerna, Lübeck och Schleswig. Kolonialvaror hämtades mest från Lübeck. Sverige försökte utnyttja sina tyska besittningar som "försörjningsreserver": vid missväxt i Riket sökte Stockholm styra utskeppningen från Svenska Pommern, vilket givetvis skapade motstånd i hertigdömet (Willers 1945, 75).

För den svenska adeln utgjorde Pommern ett förmånligt område som inte berördes av Sveriges (inkl Finland) relativa bondefrihet. Genom köp av gods i de tyska besittningarna kunde adeln utöva en makt som inte sällan gick stick i stäv

med den kungliga centralmakten i Stockholm (Pauli 1989, 19). Tillsammans med städernas magistrater bildade adeln en ståndslandtag, som bestämde om polis- och rättsväsende samt inre finanser. Hertigen, d.v.s. den svenska regenten, representerad av generalguvernören, kunde endast påverka Pommerns inre förhållande i samförstånd med ståndslandtaget (Buchholz 1999, 177f; Pauli 1989, 31f). Maktfördelningen mellan den svenska regentmakten och den inhemska balansen adel – borgare blev mycket snart en konflikthanledning. Efter att svenska kronan formellt hade tagit över Pommern tog det femton år av förhandlingar mellan regimen i Stockholm och den pommerska ståndslandtaget innan hertigdömet regeringsform kunde undertecknas, vilket noga dokumenteras i Pär-Erik Backs doktorsavhandling (Back 1955, se även Gustafsson 1998). De maktlystna regenterna Kristina och Karl X Gustav försökte stärka sin ställning, men under förmyndarregeringen för den minderårige Karl XI från 1660 återtog högadeln sin ställning från tiden under Kristinas förmyndarskap. Därmed stärktes även banden mellan den svenska och den pommerska adeln med namn som von Essen, von Platen, Horn osv. Störst framstod Carl Gustav Wrangel med ståtliga slott både i Mälardalen (Skokloster) och på Rügen (Spyker) (Buchholz 1999, 184). Han såg Pommern som en ”Rikets Yttermur” som skulle befästas och bemannas militärt, men förhindrade samtidigt en skattereform 1672 som skulle ha belastat adeln, och som bidrog till att området var dåligt rustat inför kriget 1674–1679. Detta ledde till att Brandenburg först ockuperade hela Svensk-pommern sånär som på Stralsund och Stettin, därefter intog Stettin efter blodiga strider, varefter Sverige tvingades avstå några områden på Oderflodens högra (östra) strand inklusive staden Greifenhagen (Gryfino) (Szultka 1999, 203–5). Mellan Gartz på vänstra sidan och Stettins södra omland bildade därmed Oder gräns mellan svenska och brandenburgiska Pommern.

I fredstid fanns i Svensk-pommern 2-3 infanteriregementen, varav ett i Stralsund plus artillerienheterna vid fästningarna Stralsund och Stettin. Militärt lydde Svensk-pommern under svensk militärrätt och stod under generalguvernörens befäl. Hertigdömet yttre finanser, tullar, domänförvaltning med mera lydde helt under den svenska regeringen i Stockholm via guvernören och en ”Oberkämmerer”. Tulluppbörd stod åtminstone tidvis under Stockholms kontroll, och framförallt var tullen i Wolgast inbringande, det gällde fartyg som passerade staden på floden Peene (Jeđrusik 2013, 139). Med Karl IX:s tillträde 1679 försvagades

adelns makt, indragningen av gods under reduktionen drabbade även den pommerska adeln.

En viktig del av styrningen av svenska Pommern var postförsörjningen. Under Hansatiden sändes bud mellan städerna (Droste 2009, 78). Före 1683 sändes post från Sverige genom ärkefienden Danmarks territorium. 1693 startades en postjaktförbindelse mellan Ystad och Wittau på Rügen. Båten avgick torsdag kväll, skulle nå Rügen på morgonen, men tog oftast uppemot 24 timmar, därefter vidtog landtransport och färjning till Stralsund med ankomst fredag eftermiddag. Återfärden skedde måndag kväll eller tisdag morgon. 1689 sändes cirka 10000 brev från Stockholm denna väg, varav cirka 6000 till Hamburg och Amsterdam och 1500 till Svenska Pommern. Totalt tog leveransen från Stockholm till Stralsund en knapp vecka. Kombinationen med passagerartrafik gjorde rutten till en stor framgång (Simonson 2011, 78–94; Droste 2011, 140). Medan svenska postverket betalade för postjakten, finansierades färje- och diligenstrafiken av olika lokala statstjänare, men de måste även hantera de existerande kuskarna i städerna, som inte gynnades av statens stöd. Dessutom fanns i städerna ett gille, Litzenbröderna, som hade monopol på att packa och lasta av diligenserna (Droste 2011, 140–144).

Men redan innan postjaktförbindelsen startades korsades Pommern av diligensförbindelser, vilket skapade en del juridiska och politiska komplikationer. En rutt förenade Danzig med Hamburg och omfattade fyra postkontor i Svensk-pommern (Demmin, Anklam, Ueckermünde och Stettin) och drevs av stadens borgare (Droste, 2011, 129; Simonson 2009, 418). Överhuvudtaget var borgerskap och magistrat mäktigare i förhållande till staten än i Sverige, varför postleveranser till landsbygden inte genomfördes lika snart som i Riket (Droste 2011,132). Svenska postverket var medvetet om de kommersiella intressena av effektiva kommunikationer, och satte kommersiella tariffer på linjen till Hamburg och Amsterdam (Simonson 2009, 394). Vissa brev av tjänstekaraktär kunde sändas gratis inom Pommern, men en inspektör Johan Lange anmärker 1694 att det snarare var sändarens ställning än brevets innehåll som avgjorde fritaxan. År 1698 avtalade Sverige och Brandenburg om att respektera sina territoriella postprivilegier och att reglera postgång över gränsen. Stettin skulle fungera som transitstation (Simonson 2009, 418f).

Redan några år efter att Sverige fått sina besittningar i Tyskland började arbetet med att kartera Pommern. En storskalig översiktskarta för militära och

administrativa ändamål blev klar redan 1656, städerna karterades småskaligt, alltså i detalj, 1656–64. Därefter vidtog arbetet med grundkartor över byar och gods, men inte utan motstånd från adeln och borgarna, vilka anade att kartorna skulle användas för en noggrannare skatteuppbörd. Först 1681 kunde arbetet börja, i Stettin och Anklam, men det avstannade i brist på kunnig personal. Tio år senare beslöts om en instruktion, och åtta svenska lantmätare sändes till Pommern. Det ställdes höga krav på kunskaper i matematik och geodesi, på byggnadskunskap och fortifikation, samt på kunskaper i tyska, särskilt lågtyska, viktigt för att kunna förstå böndernas information om markanvändning och ägandeförhållanden. Enligt Schilling (1989, 10) motsatte sig ständerna lantmätningen, eftersom de befarade ny beskattning, och lantmätnarna klagade på att ägarna vägrade lämna upplysningar. Efter att hela Svensk-pommerns landsbygd karterats klart 1698, gjordes en nyinventering eftersom ödeåkrar tagits upp på nytt, men 1705–08 vidtogs en inventering och kartering av städernas tomter, hus, egendom och invånare. En matrikel (kataster) över arbetet blev klar 1709, men på grund av krigen kom det aldrig att användas för det skatteuttag det var avsett för. Tillsammans bildar kartorna och det insamlade materialet ett för Tyskland unikt material för kunskapen om dåtidens samhälle. På grund av det Nordiska Kriget (1700–1720) försökte man föra över hela materialet till Stockholm, men fartyget kapades 1715 av danskarna på väg från Stralsund och större delen av materialet återlämnades först långt efter freden 1720 till Sverige och till Preussen, som under tiden erövrat en del av det karterade området (Buchholz 1999, 185–6; Helmfrid 1995, 197f; Porada 2009; Wartenberg & Porada 1998, 56–58).

Pommern drabbades återigen av krig som en utvidgning av det Nordiska Kriget 1700–1720. 1711 besköts Stralsund av danska och ryska trupper, men fästningarna Stralsund och Stettin lyckades hålla ut. I slutet av september 1713 måste dock den svenske generalguvernören i Stettin kapitulera och fästningarna ställdes under preussisk sekvester, ett tillfälligt avstående från förfoganderätten till dess överhögheten fastställts (Ahlberg 2012, 395). När Karl XII lyckades återta Wolgast och Wollin, förklarade kungen av Preussen, Friedrich Wilhelm I, krig. Efter det svenska nederlaget vid sjöslaget vid Fehmarn hade den danska flottan övertaget. I december flydde Karl XII till Skåne, och dagen efter kapitulerade Stralsund. Svensk-pommern norr om Peene hamnade under en dansk ockupation och förvaltning som kom att vara under mer än fem år, men de preussiska och

sachsiska arméerna drog sig tillbaka. De södra delarna införlivades i preussiska Pommern. Preussen ingick i oktober 1715 ett avtal med den ryske fältherren furst Mensjikov som innebar att Ryssland ställde sig neutralt och garanterade Preussens rätt att vid den kommande freden förvalta Stettin (Krüger 2007, 11–25).

Den danska ockupationen⁵ innebar att en absolutistisk stat försökte omforma den traditionella maktbalansen genom administrationens styrande och övervakande, kyrkans legitimerande och militärens repressiva funktion. En så kallad lustration genomfördes, innebärande en uppteckning av befolkningen och av godsens bärkraft, bland annat för skatteuppbörd. Försöken möttes med motstånd men skapade även konflikter mellan stånden och mellan den lokala och regionala administrationen (Krüger 2007, 53–66; 2014, 81; Meier 2008, 40, 293–303). Tribunalen flyttades från Wismar till Stralsund och dess makt inskränktes (Krüger 2014, 79–80). Området tillhörde fortfarande Tyska Riket som Hertigdömet Vor-Pommern och Furstendömet Rügen, och de danska och preussiska regenterna bytte årsvis om att representera området vid de alltyska mötena. Gränsen mellan de danska och preussiska delarna av Svenska Pommern drogs i floderna Recknitz och Peene, vilket skapade problem: Städerna Anklam och Demmin, som hamnade på den preussiska sidan, hade stadsägor på den danska, i Anklams fall gällde det även rätten till bron över förorten Peenedamm och dess ravelin, som Preussen betraktade som sin (Meier 2008, 269–275; Krüger 2012, 163). Wolgast, som låg under Danmark, hade stadsägor på Usedom alltså den preussiska sidan. Avtalet mellan de två staterna innebar att tulluppbörden på preussiska skepp skulle upphöra, men under hela dansktiden stred de två gränsmakterna om tullar, licenter, illegal gränshandel och trakasserier mot besökare från den andra sidan floden (Krüger 2007, 49; 2012, 163; 2014, 77, Meier 2008, 270). Mot grannstaten Mecklenburg-Schwerin i väster fanns också gränsrelaterade problem: Det gällde tull- och markägandestrider, otillåtna judiska och romska gränsöverträdanden samt svenska krigsfångars flykt över gränsen (Meier 2008, 268).

För den fåtaliga judiska befolkningen i Svensk-pommern innebar dansktiden fördrivning, dock med enstaka undantag eller förbiseenden. Romer hamnade under

⁵ Meier (2008, 301) menar att begreppet ockupation är tveksamt, det gäller ianspråktagande av ett erövat territorium)

lösdrivningsförbudet tillsammans med andra kringströvande (Meier 2008, 229–233).

Medan Danska Pommern ganska bryskt särbehandlades från Köpenhamn, men med en egen ”regering” i Stralsund, införlivades den södra delen av Svensk-pommern i Preussen, administrerad från Stargard i Hinterpommern, eftersom Stettin låg under sekvester. Förhållandet mellan de två stater som delade på Svensk-pommern beskrivs av Meier (2008, 282) som uselt.

Svenska Pommern 1720–1815

I freden i Stockholm 1720 återfick Sverige de områden som Danmark ockuperat, men förlorade öarna Usedom och Wollin, Stettin samt Vorpommern söder om floden Peene, som Preussen annekterat 1715 (Henning 1993, 24, Krüger 2014, 82f). Redan innan vapenstilleståndet med Danmark begärde de svensk-pommerska ständerna en deklaration från den nya regenten Ulrika Eleonora om att Svensk-pommerns privilegier skulle bevaras, vilket också skedde i mars 1719. Sedan Ulrikas man Fredrik övertagit regentskapet i Stockholm 1720 utvidgades dessa privilegier, vilket kom att under nästa hundra år bevara adelns och borgarskapets makt, till skillnad från det preussiska styret, där privilegierna inte garanterades. Riksterritoriets huvudstad blev nu Stralsund (Krüger 2014, 85).

Kvar inom det svenska hertigdömet var nio städer med säte i lantdagen och fem småstäder. Landsbygden behöll en administrativ indelning från tiden före 1637 med komplicerade och sinsemellan olika jurisdiktioner. Den kyrkliga förvaltningen hade helt andra territorier, bland annat existerade inte skillnaden mellan stad och land. De nya gränserna skulle bestå i 95 år (Wächter 1998, 281f).

Till skillnad från den del som Preussen övertagit 1715 reglerades lantbrukets struktur och ägandeförhållanden i den resterande svenska delen inte förrän efter nästa sekelskifte (Meier 2014, 89).

Från Svenska Pommern exporterades spannmål till Sverige och andra pommernprodukter såsom kött, mejeri, salt, ull, men även transitgods: kryddor, viner, sydfruktar och efterhand även textilvaror. Pommern övertog delvis Hamburgs ställning som transitområde. Pommern producerade spannmål för export

till England, Nederländerna och de tyska grannstaterna. Från 1650 gick alltmer mot Sverige, men spannmål från Danzig, Königsberg och ostbaltiska hamnar ansågs bättre. Sverige utnyttjade sina tyska besittningar som ”försörjningsreserver”. Missväxt i Sverige ledde till utskeppningsrestriktioner i Svensk-pommern mot export till utlandet, vilket orsakade lokala protester (Willers 1945, 73–75). Handelsfirmorna använde sig av köpmannakontakter för import och export. Viktiga pomrar etablerade sig i Stockholm. Omkring 1800 var 10-25% av alla båtar till Stockholm från Svensk-pommern, mest med spannmålslast. Båtarna förde även med sig litteratur, mest tysk (lite fransk) romantik till Sverige (Willers 1945, 92).

Ryssland som helhet stod för mellan 40 och 60 % av den svenska rågimporten under åren 1738–1808, medan Svenska Pommern stod för 10-20%, förutom på 1740-talet då Pommern svarade för över 40 % av den svenska importen, och på 1760-talet (pommerska kriget) då andelen var under 10 % (Högberg 1969).

1752 skriver ägaren till godset Bandelin utanför Greifswald, Felix Dietrich von Behr *”Beyfällige Gedanken über die sich in der Landwirtschaft findenden Mängel”*, en uppteckning över godslantbruket byggt på erfarenheter från ett storgods. Slakten kom till Pommern på 1200-talet, förlorade just detta gods, men vann tillbaka det genom giftermål. Skriften innehåller råd om hur ett storjordbruk skall bedrivas med avseende på arrondering, fiskdammar, åkrar, skog och trädgårdar. von Behrs råd var att noga skilja godsets verksamhet från byns bondebruk, medan sociala, kulturella och religiösa hänsyn lyser med sin frånvaro. Även om han i vissa avseenden är tekniskt och ekonomiskt innovativ, tar han inga som helst hänsyn till sina underlydande bönder och livegna. von Behrs manuskript är en källa till kunskap om 1700-talets storjordbruk i Vorpommern. Godsets fortsatta ekonomiska och tekniska utveckling kan inte påvisas eftersom de flesta källskrifterna förstördes, inte under kriget men under jordbruksreformen i det tidiga DDR (Schleinert, 161–180; Findeisen 1994, 1). Men Bandelin skall dyka upp i ett senare sammanhang (se nedan s. 125, 147).

Under det andra sjuårskriget (1756–1763) vistades många soldater från Sverige i Pommern. Somliga lärde sig odla potatis, och tog med sig sättpotatis hem till Sverige. Enligt tyska källor kallas kriget i Sverige därför Potatiskriget (Lanitzki 2000, 33). Dessvärre finns det otaliga potatiskrig, och uttrycket för just detta krig

har troligen uppkommit mycket senare, vilket inte hindrar att idén om potatisodling, som ju inte var ny i Sverige, fick en viss innovationseffekt genom kriget (Olausson, 2010). Sjuårskriget ledde däremot indirekt till tekniska förbättringar i storjordbruket. Godsens intensifiering av lantbruket ledde till att byar under godsen avhystes. DDR-historikern J-P. Findeisen påpekar att en koalition av storgodsägare och privilegierade handelsmän i Stralsund med stöd av Reichsverband (kopplingen till det tyska riket) motsatte sig de reformer som regeringarna i Stockholm och Stralsund försökte genomföra, främst inom tullväsendet, domänparcellering (skiftesreform) och böndernas arvsrätt. Redan tidigare hade handelsmännen klagat över svårigheten att exportera de inhemska agrarprodukterna på grund av deras sämre kvalitet, men trots att några aktiva handelsmän i Stralsund sökte påverka till reformer blev ingenting gjort, och först i och med Napoleonkriget och Gustav IV:s fall uppstod nya förutsättningar (Findeisen 1994, 45f, 174–175; Meier 2014, 91).

Från Bohuslän gick under 1780-talet en export av tran österut främst till Stettin, Stralsund, Wolgast och Königsberg. Tranet användes främst till belysning, lädergarvning, målarolja och såptillverkning. Viktiga destinationshamnar för den svenska sillen längs Östersjökusten var Wolgast, Königsberg, Stettin, Riga, Libau, Reval och S:t Petersburg. Flera av dessa hamnar var liksom Danzig viktiga utskeppningshamnar för spannmål, och det är uppenbart att det skett ett utbyte mellan svensk sill och östeuropeisk spannmål (Sandahl, 1998).

Gustaf III:s upplysta envælde medförde att inställningen till ”främmande religioner” mildrades, vilket i Svenska Pommern återspeglades i att en katolsk kyrka och en synagoga inrättades i Stralsund. Under 1700-talet hade några judiska familjer etablerat sig i Stralsund, dock under starka restriktioner från stadens borgerskap, som anade konkurrens. När en kunglig myntpräglingsanstalt inrättades i Stralsund 1757, bad direktionen den svenska regeringen om tillstånd att anställa ”israeliter”, och detta beviljades, trots invändningar från de pommerska stånden (Wilhelmus 2007, 17). När ”den förste svenske juden” Aaron Isaac (1730–1816) kom till Stockholm 1774 hade han i Mecklenburg redan haft kontakt med svenska officerare under sjuårskriget och hade med sig rekommendationer ”till konungen från regeringen i Stralsund” (Isaac 1998 [c.1800], 11–12). Under flera år pågick en konflikt mellan kungamaktens intresse av judarnas innovativa verksamhet, och borgerskapets motstånd mot förändringar, samt givetvis den kyrkliga ortodoxins

motstånd. Den 27 oktober 1777 utfärdades ett edikt av generalguvernören i konungens namn som tillät judar, mot koncession, och under hårda juridiska och ekonomiska restriktioner, att bosätta sig och idka verksamhet i hertigdömet (Wilhelmus 2007, 20f). Vid synagogans öppnande den 30 mars 1787 hade den judiska församlingen i Stralsund cirka 150 medlemmar. Vid samma tid var antalet katoliker något fler, mest medlemmar av garnisonen (Önnerfors 2003, 361, se även Wilhelmus 2007, 23 ff om den judiska församlingen). Samtidigt pågick en strid mellan traditionalister och ”modernister” inom den lutheranska kyrkan.

Under inflytande från upplysningsfilosofin diskuterades även livegenskapen i Svenska Pommern, och ett antal godsägare, särskilt på Rügen, lät upphäva böndernas tjänsteskyldighet. Även inom hälsoväsendet infördes förbättringar, baserade på de starka kontakterna mellan Tyskland och Sverige inom medicinalväsendet, där frimurarna var särskilt verksamma.

I samband med 1788-90 års svenska krig mot Ryssland utrustades pommersk militär och en flotteskader, vilket ledde till antigustavianska stämningar. 1792 inleddes en serie av krig med Frankrike som angripare, och där Svenska Pommern som del av Tyska Riket var skyldigt att bidra. Men hur detta skulle ske blev en (strids)fråga mellan Kronan och lantstånderna. Efter Gustav IV Adolfs trontillträde 1796 började dock Svenska Pommern att inordnas i en svensk administrativ ordning, eller snarare som en parallell i miniatyr till Sveriges politiska struktur. 1799 inrättades ett justitiekanslerämbete efter svensk modell, och 1805 infördes efter långa förhandlingar svensk sjörätt, vilket skulle underlätta handeln med Sverige. Tiden omkring sekelskiftet var kaotisk, med matbrist försakad av engelska uppköp till höga priser, interna konflikter mellan ständerna och en konservativ opposition mot de svenska försöken till förenkling och modernisering av förhållandet mellan det lokala ständerväldet och makten i Stockholm (Önnerfors 2003, 369–373).

Den upplysningstida rationaliteten började efterträdas av romantikens inspiration, och i Pommern framträdde några personer som skulle få stort inflytande på ”tidsandan”. De hade starka band till båda sidorna av det svenska Östersjöväldet. Men inspirationen kom även från äldre företeelser såsom pietismen, och ordensväsendet. Det brittiska (inte minst Ossianmyten) efterträdde fransk litteratur. Paradoxalt hade Thomas Thorild 1790 landsförvisats från Sverige på grund av en revolutionsinspirerad skrift om frihet, men när han efter vissa intriger

1796 insatts som bibliotekarie och professor i svensk litteratur vid universitetet i Greifswald, hade han hunnit ta skarpt avstånd från både revolutionens principer och dess realiteter.

Den romantiska synen på naturen (med Skottland som symbol) avsatte sig även i en dyrkan av det vilda Rügen, förmedlad av de i Svensk-pommern födda målarna Caspar David Friedrich (1774-1840) och Philipp Otto Runge (1777-1810), som även såg till Norden som inspiration. I motsatt riktning förmedlade den 1779 på Rügen födde kompositören och dirigenten Joachim Nikolas Eggert, som efter studier i Braunschweig 1803 kom till Stockholm, blev hovkapellmästare och uppförde verk av Mozart, Haydn och Beethoven och skrev ett antal större verk, bland annat fem symfonier. Hans planer på en svensk nationalopera avbröts av hans död 1813 (*Sohlmans Musiklexikon* 1948, spalt 1274). Mest känd i Tyskland blev dock Ernst Moritz Arndt, född 1769 på Rügen och student i Greifswald och Jena. Som en rastlös resenär blev han känd för sina reseskildringar, i vilka han ofta karakteriserar olika folkslag, under påverkan av Herder. I dessa omdömen förekommer både antipolska och antisemitiska uttalanden, samt blandade tillmälen om Frankrike och Sverige (Wilhelmus 2007, 29). ”Upptagandet av främmande kulturelement är skadligt för Norden där de mest ädla folkslagen – som svenskarna – bor. Södra Skottlands och Dalarnas invånare är exempel på folkslag som försvarat sin frihet”. 1800 utnämndes han till docent i historia i Greifswald. I denna anda är det inte svårt att förstå att han starkt agerade för livegenskapens upphävande och såg Sverige som ett föregångsland i detta avseende. 1806 publicerade han ett gigantiskt verk om Sverige, en hyllning till dess historiska frihet och lyckliga befolkning. Sverige borde bli ett ideal för Tyskland. Därmed blir Arndt en tysk patriot, som kan hälsa Preussen som föregångare till ett enat Tyskland. Hans stora produktion skulle i olika urval användas som argument för nationalsocialism, kommunism och demokrati (se s. 65, 87) (Önnerfors 2003, 432–446).

I en DDR-skrift om Greifswalds universitet utgiven 1982 skildras även den senare tiden av svenskt styre i Pommern positivt. Upplysningstiden gjorde intryck även i Greifswald, naturvetenskaperna understöddes, och den visitationsrecess, som Gustav III undertecknade 1775, ledde till skapandet av en botanisk trädgård och ett observatorium, ett medicinskt kollegium samt en lärobok i navigation. Men Svensk-pommerns reducerade yta och därmed befolkning ledde till en nedgång i

antalet lärare och studenter – allt fler av dessa var svenskar, som sökte sig till Greifswald på grund av rykten om lättköpta examina (*Universität Greifswald* 1982, 21–23).

Störst utrymme i DDR-skriften får givetvis namngivaren till Universitetet, Ernst Moritz Arndt. En jämförelse mellan Önnersfors i dubbel mening mångsidiga (Önnersfors 2003, 432–449) och minnesskriftens devota hyllning till Arndt (*Universität Greifswald* 1982, 23–25) är belysande: I DDR-texten nämns inte den 1200 sidor långa skriften *Reise durch Schweden* (Önnersfors 2003, 437), i vilken Arndt utmålar Sverige som ett positivt exempel för (ett enat) Tyskland. Däremot ägnar sig DDR-författarna åt Arndts besök i Ryssland efter vilket han ”i begeistrade ord prisade det ryska folkets frihetskamp, som fördes för hela Europa”. Önnersfors berör också besöket i St. Petersburg (Önnersfors 2003, 447) men understryker hans hat mot Frankrike och fransmännen – vilket får DDR-skriventerna att göra en liten reservation. Däremot nämner de inte att Arndt i sin reseberättelse gör antisemitiska anmärkningar från de polska och vitryska delarna av Ryska riket.

1803 pantsattes besittningen Wismar till Mecklenburg-Schwerin, varvid tribunalen flyttades till Greifswald.

De napoleonska härens framfart genom tyska riket ledde till en brittisk-rysk-svensk allians. 1805 stationerades brittiska och ryska trupper i Svenska Pommern under Gustav IV Adolfs befäl. Från april till december 1806 styrdes Sverige från Greifswald. Napoleon sökte genom kontinentalblockaden strypa den brittiska ekonomin, men Svenska Pommern ställde sig utanför blockaden, trots att Frankrike tvingat Tyska Riket till upplösning och dess delstater till underkastelse. Kungen beordrade uppsättande av en armékår, varvid ständerna tredskades, och under krigshotet och upplösningen av Tyska Riket kunde Sveriges regent den 26 juni 1806 utfärda en ny författning för Svenska Pommern, i praktiken en kopia av Sveriges gällande författning. Därmed hade livegenskapen upphävts och en ståndsriksdag med alla fyra ständer införts, samtidigt som Svenska Pommern fortfarande ansågs vara en del av det (upplösta) Tyska Riket och regenten hertig av Pommern. Administrationen kopierades på den svenska, landsbygden indelades i fyra likstora förvaltningsområden och enskiftet, med inspiration från Macleans Skåne, påbörjades. Att skapa en lantdag med ett oprövat bondestånd visade sig svårt, prästerna var däremot redan väl organiserade (Önnersfors 2003, 455). Redan i

augusti hölls en lantdag, med konungen närvarande, med tal på god tyska, med den romersk-tyska riksörnen symboliskt bakom tronen (Hårdstedt 2012, 132–136, 168–171; Wächter 1998, 282 f; Önnersfors 2003, 451–454). Gustav IV Adolf, som i efterhand fått rykte som den ömkligaste regenten i svensk historia, framstår i Pommern som en handlingskraftig och relativt folklig regent, som tar sin morgonpromenad i ensamt majestät på Greifswalds vallar. Hemma i Sverige upprördes hans rådgivare av kungens rådvillighet och dåliga ledarskap (Hårdstedt 2012, 170).

Men den politiska försvenskningen av Pommern skulle bli kortvarig. 1807 intogs området av franska trupper, med undantag av Stralsund och Rügen, och efterhand föll hela området under en fransk ockupation som skulle vara till 1810 (Önnersfors 2003, 459; Hårdstedt 2012, 168). Hela försvenskningen ersattes med en anpassning till fransk administration, som dock tycks ha varit mindre aggressiv än i de preussiska delarna av Pommern. Den administrativa indelningen från nyordningen behölls i stort (Wächter 1998, 284). Däremot var inkvarteringen av franska soldater oerhört kostsam för invånarna (Önnersfors 2003, 458–60).

1810 hade Sverige förlorat den östra rikshalvan, kungen var avsatt och hade ersatts av sin farbror, Karl XIII. I Freden i Paris fastslogs att Sverige skulle ansluta sig till kontinentalblockaden mot att återfå Pommern, men 1806 års författningsreform annullerades efter en debatt om dess för- och nackdelar. Pommern ockuperades återigen av franska trupper 1812, men den nya tronarvingen Bernadotte landsteg 1813 i Svenska Pommern och besegrade en dansk här vid Bornhöft, vilket indirekt ledde till att Sverige i Kjölfreden den 14 januari 1814 kunde byta Svensk-pommern mot Norge (Önnersfors 2003, 467). Danmark förberedde övertagandet (Meier 2008, 302) men Wienkongressen beslöt 1815 att göra en rockad så att Preussen fick köpa Svensk-pommern. Den 23 oktober 1815 övergick Svenska Pommern till Preussen. Pommern var därmed återförenat (Önnersfors 2003, 469–472).

I en skrift *Die Vereinigung Pommerns mit der Preussischen Monarchie* av Friedrich Rühs argumenterar författaren för fördelarna med samgåendet med Preussen. Den illegala gränshandeln som bestått av nattliga transporter över Oder [uppenbarligen menas utloppet vid Wolgast, TL] hade visserligen resulterat i betydelsefulla inkomster, men nu öppnades istället ett inom-preussiskt omland.

Gränshandeln kunde ju fortsätta västerut, mot Mecklenburg. Dessutom kunde nu Wolgast blomma upp efter gränsens avskaffande (relaterat i Önnerfors 2003, 474).

Svenska Pommern i ett tidrumsperspektiv

Svenska Pommern är endast i några få avseenden ”svenskt”. Tillkomsten var en följd av förändringar i den geopolitiska maktbalansen till fördel för den territoriella konglomeratstaten Sverige, med en motsvarande svaghet för Danmark, och mera tillfälligt för Brandenburg. Men eftersom Pommerns hertig, den svenske regenten, fick acceptera att respektera hertigdömetts privilegier, blir det svenska inflytandet begränsat till några få områden, som sällan påverkade befolkningen, utom vid de återkommande krigen. På längre sikt kom svenska Pommern att ”sakta in” i moderniseringen i förhållande till omgivningen, särskilt den brandenburgska/preussiska. Den korta danska överhögheten innebär ett försök till en auktoritär modernisering, men väcker motstånd hos de starkare skikten i befolkningen.

Det förminskade Svensk-pommern återgår till ett relativt stillastående. Mot slutet av 1700-talet innebär en starkare svensk kungamakt i förhållande till adeln ett försök till förändring, en strukturell försvenskning, som sedan ominstegs av den franska ockupationen och överlämnandet till Preussen. Men kulturellt och personellt kommer Svensk-pommern att fungera som en kommunikationskanal mellan det politiskt, kulturellt och religiöst mångsidiga Tyskland och det mer enhetliga svenska riket. Influenser och persontrajektorier går i båda riktningarna, men med olika innehåll och intensitet under olika maktbalanser. Under svensk storhetstid utnyttjar svensk högadel Pommerns mer feodala reglering till egen vinning, med Carl Gustav Wrangel som främsta exempel. Städernas befästningar upprustas efter Traytorrens och Dahlbergs innoverande intentioner (dock sällan fullföljda). Den unge Nicodemus Tessin den äldre, född 7 december 1615 i Stralsund, rekryteras till Sverige som ”fortifikationskonduktör”.

Hansastädernas makt försvagades till förmån för territorialstater som Nederländerna. Den religiösa kontrollen är fortfarande sträng, med enstaka

undantag inom krigsmakten. I Svenska Pommerns fall är stånden, eller samhällsklasserna, rigida, med få överlappningar. Däremot har vissa klasser, särskilt högadeln och militären en stor rumslig rörlighet. Borgarklass och lågadel kan, genom kontakterna med regentlandet, flytta över till det något öppnare Sverige med dess många levebrödspositioner.

Territorieförlusten 1715 ingår i den allmänna försvagningen av det svenska Östersjöväldet, men även av en svag inre ledning av landet. Däremot är tiden för Sverige en vetenskaplig och kulturell storhetstid, med starka internationella influenser, där handelsförbindelser med Pommern spelar en viktig roll. Upplysningstiden påverkar dels genom en relativ svensk tryckfrihet, dels genom de upplysta men autoritära gustavianerna. Gränsövergången mellan två olika men dock ”kompatibla” system, det rikssvenska och det svenskpommerska, frambringat ett antal framgångsrika livsöden. Exempel:

Vetenskap: Carl Wilhelm Scheele, född 9 december 1742 i Stralsund, Svenska Pommern, död 21 maj 1786 i Köping. Apotekare och kemist.

Militär teknik: Baltzar Bogislaus von Platen, född 29 maj 1766 på Rügen, död 6 december 1829 i Christiania. Sjömilitär, ingenjör, administratör.

Handel: Johan Albert Kantzow, född 1713 i Stralsund, köpman i Stockholm, död 1806.

Religion: Aaron Isaac Född 16 september 1730 i Treuenbrietzen, Brandenburg, död 21 oktober 1816 i Stockholm. Judisk köpman.

Kultur: Musikern och kompositören Joachim Nikolas Eggert, född 1779 på Rügen, död 1813 i Stockholm.

Effekten av Svenskpommerns relativa stagnation i förhållande till den preussiska landsdelen kan bland annat tolkas i en ”export” av kunniga och företagsamma personer till Sverige, dels i form av en motström av svenska studenter till Greifswald, lockade av rykten om ett krympande lärosäte med lägre krav på prestation. Arndt och Thorild kan ses som handelsmän i kunskap och kultur, dessutom med egna åsiktsbyten.

De sista åren av reformer hinner aldrig sätta några mätbara spår i områdets livslinjer. Uppgivet av Pommern resulterat givetvis i en utflyttning av militär och tjänstemän till moderlandet, men effekterna av detta tycks vara outforskade.

Den preussiska delen av Pommern

Efter delningen av Pommern mellan Sverige och Brandenburg 1648 pågick en bitter kamp om den exakta gränsdragningen som avgjordes först i Stettin (Stettiner Rezess) den 4 maj 1653. Brandenburgs territorium nådde nu för första gången havet öster om Wollin, med en fästning i Kolberg. Formellt bildades i juli 1654 Hertigdömet Hinterpommern under Kurfurst Friedrich Wilhelm av Brandenburg. En lantdag i Stargard hade lagt fast en författning för hertigdömet, men kurfurstens politik under det nordiska kriget 1655-60 gjorde honom impopulär, särskilt bland adel och prästerståndet. Utskrivning av soldater, svenska och brandenburgska fälttåg och skärmytslingar med det närbelägna Polens trupper, samt höjda skatteuttag förödde landet. Kurfursten utnyttjade de svenska motgångarna i kriget till att erövra Stettin och Odermynningen, men området måste återlämnas till Sverige 1660. Brandenburg fick däremot suveränitet över Hertigdömet Preussen längre österut, vilket ledde till att hans son Friedrich I år 1701 kunde krönas till konung av Preussen, som nu omfattade Brandenburg med dess landförvärv (Szultka 1999, 198–201).

Spåren av den preussiska organisationen gjorde sig märkbar i Hinterpommern. Militären och den kalvinistiska minoriteten prioriterades, brandenburgska Pommern assimilerades alltmer i den större enheten, och gränsen genom det gamla Pommern blev en allt starkare skiljelinje mellan familjer och organisationer som delats. När Sverige angrep Brandenburg 1674 utnyttjade kurfursten sitt militära övertag till att återigen inta Svensk-pommern, endast Stralsund och Stettin höll stånd, men 1677 kapitulerade Stettin efter stora personförluster och ödeläggelse (Henning 1993, 17f). Vid freden i St. Germain-en-Laye 1679 (långt senare berömt och beryktat som fredsfördragsort) fick Friedrich Wilhelm ge upp sina anspråk på hamnstäderna Stralsund och Stettin på grund av Frankrikes hjälp till Sverige. Brandenburg vann bara en landremsa på Oders högra (östra) strand, med bl.a. staden Greifenhagen (Gryfino). Motsättningarna mellan kurfursten och de pommerska ständerna fortsatte. Delvis rörde det sig om en kamp mellan konservativ lantadel och en på gott och ont moderniserande centralmakt.

Den södra delen av Svenska Pommern införlivades 1715 i Preussen efter ett fördrag med Frankrike 1716, där även Stettin utlovades. Redan under pågående krig stärkte Preussen sitt grepp över den pommerska adeln genom kontroll av

skatter, utreseförbud och stora importavgifter. En kritisk pommersk lantdag 1717 blev den sista. Vid freden 1720 genomfördes reformer inom rättsväsendet och förvaltningen, vilket ytterligare stärkte konungens makt. Den 10 augusti 1721 övertog Preussen formellt de av Sverige avträdde delarna av Pommern, en regering tillsattes av kungen, och 1723 blev Stettin dess säte. Efterhand överfördes allt fler provinsfunktioner till Stettin. Preussiska Pommern saknade dock universitet, och Greifswald undveks på grund av dess svenskt lutheranska ortodoxi (Krüger 2014, 82–84).

Efter vinsten av Stettin och Usedom 1720 kunde Preussen 1745 öppna trafik på floden Swine, och därmed försvann en stor del av de svenska intäkterna på Peene och Oders mynning vid Wolgast (Buchholz 1999, 181 ff; Meier 2014, 87). Men för Preussen betydde erövringen av Oder med Stettin och Swine ett geopolitiskt genombrott med stora militära och handelspolitiska konsekvenser.

Bild 1: Den gamla gränsbron i Nehringen över floden Trebel mellan Pommern och Mecklenburg har på senare tid rekonstruerats. Byn Nehringen ligger på halva vägen mellan städerna Tribsees och Demmin. Foto Thomas Lundén 20020419.

Förlusten av Stettin, öarna Usedom och Wollin samt hela Vorpommern söder om floden Peene resulterade sålunda i att två mellanstora städer, Demmin och Anklam, belägna vid flodens södra sida, övergick i preussisk ägo. Men en mindre del av Anklam, Peenedamm, belägen på norra flodstranden, blev kvar i Svenska

Pommern (Buchholz 1999, 186–188; Szultka 1999, 207–208). Den preussiska regimen sökte snart bygga upp den krigsförödda staden, men gränsläget medförde svårigheter. Båda staterna hade rätt till floden, men det blev snart stridigheter om bron över Peene, som Preussen övertagit trots att Sverige hade rätt till sin norra halva, medan Preussen hävdade att bron ingick i staden. I den delade staden bodde handelsmännen uteslutande på den preussiska sidan, medan skeppare, timmermän och skeppsvarven fanns på den svenska sidan. De flesta problemen tycks dock ha lösts praktiskt – Sverige hade andra bekymmer, och den svenska kommandanten hade ett avtal med Preussen om samråd. Barnen i Peenedamm gick i skola i Anklam. De största stridigheterna gällde fiske och fiskförsäljning, och de avgjordes rättsligt i en lokal i holländarkvarnen som också innehöll den svenska gränsvaktposteringen. De svenska och preussiska gränsvakterna stod ”bara sex steg ifrån varandra”, och även under krigstid kunde civila obehindrat passera. Kort före krigsutbrottet 1756 besökte en svensk, Jonas Apelblad, Anklam och lade märke till att staden hade upprustats militärt. Ett regemente svarade för den större delen av preussiska Vorpommerns fastlandsdel samt Usedom. Sjuårskriget 1756–63 ledde till en svensk ockupation och ny förödelse, bland annat såldes de flesta skeppen eller beslagtogs för svenska ändamål (Gross 1998, 277).

Bild 2: På Georg Hendrich Barfots teckning 21 november 1758 över Anklam och Peenedamm syns "den svenska sidan" i bildens nederkant, med holländarkvarnen där gränsförhandlingarna ägde rum. Timmermansordens arkiv, Stockholm (även Lanitzki 2000, 67).

Snart var dock Preussen tillbaka, men trupperna sändes till Oder för att bekämpa den ryska hären. Mellan augusti 1758 och oktober 1761 skiftade makten över Anklam 15 gånger mellan Preussen och Sverige, innan gränsläget återställdes, men nu var staden förödd igen. Nu vidtog en ganska snabb och fredlig återuppbyggnad. Fästningsområdet omvandlades till trädgårdar, och antalet handelskepp ökade, liksom invånarantalet som steg från 3300 år 1770 till nästan 4500 år 1800. Stadens uppsving noterades av flera besökare, och staden betraktades som den viktigaste i preussiska Pommern efter Stettin. Men 1806 var det åter dags för krig. Delar av den besegrade preussiska hären inkvarterades i Anklam under fransk ockupation, och stadens invånare tvingades att härbergera båda kategorierna samt att lämna ifrån sig alla hästar till fransmännen. Ockupationen varade till november 1808, men långt därefter led Anklam av de ekonomiska, sociala och fysiska följderna av kriget. Under tiden hade Svensk-pommern administrativt införlivats i det svenska riket (se sid. 46), vilket ledde till att Peenedamm betraktades som utland på ett annat sätt än tidigare, med ekonomiska svårigheter som följd (Gross 1998, 278f). Tidigt 1812 kom franska trupper tillbaka och plundrade Demmin, Anklam och den nya staden Swinemünde. De svenska trupperna tillfångatogs och ämbetsmännen trakasserades. Syftet var att förhindra en rysk eller brittisk landstigning och att stödja Napoleons fälttåg mot Ryssland 1813 återtogs Pommern med hjälp av brittiska subsidier, och kronprinsen Karl Johan hälsades som en befriare (Hårdstedt 2010, 352). 1813 genomförde Preussen en ny militär upprustning som ekonomiskt drabbade Anklam, men den 7 juni 1815 undertecknades det svensk-preussiska fördraget som överlämnade Svensk-pommern till Preussen. Anklaams administrativa gränsläge fortsatte emellertid inom Pommern, och först 1875 införlivades utomgränsförorten Peenedamm formellt i Anklam (Gross 1998, 280).

Redan 1721 grundade Preussen en ”fransk koloni” i Stettin, d.v.s. gav tillåtelse för kalvinistiska hugenotter att slå sig ned i staden med särskilda privilegier. Kurfurst Friedrich Wilhelm hade redan en månad efter det anti-protestantiska Ediktet i Nantes 1685 erbjudit franska kalvinister en fristad i Brandenburg, och i det erövrade Hinterpommern grundades de första församlingarna 1687 i Stargard och 1689 i Kolberg och Stolp. Stettin blev centrum för de cirka 700 pommerska kalvinisterna, varav de flesta var hantverkare. De hade ett eget kapell i stadens slott och spelade en viktig roll i stadens handel och manufaktur. Vid mitten av 1800-talet var de helt assimilerade, men de behöll sin

kyrkliga särställning till 1945 (Französische Reformierte Kirche zu Stettin). Under Fredrik den Stores allmänna tolerans inbjöds även katoliker från Pfalz att 1748 grunda några kolonisationsbyar i våtmarkerna norr om Pasewalk, men de blev ”snarare reglementerade än tolererade av statstjänarna”, och den utlovade prästen fick de vänta på i 100 år⁶.

Judarna hade större svårigheter. Enligt en förordning hade en enda jude rätt att bo i Stettin. Han hjälpte rabbinen i Berlin att kontrollera importen av koschervin. Ännu på 1770-talet anger stadsböckerna tre judiska trosbekännare. Andra judar fick endast mot uppvisande av passerbevis uppehålla sig i staden och endast under dagtid. I hela preussiska Pommern fanns på 1720-30 talen mellan ungefär 25 och hundra judiska familjer. Enligt det preussiska reglementet fick judarna inte föröka sig utöver det antal de redan hade, endast utföra vissa yrken utom i de fall då ny verksamhet var till nytta för landet (Wilhelmus 2007, 16f). Men i ett edikt utfärdat 1812 av Friedrich Wilhelm III gavs Preussens judar medborgarliga rättigheter – med vissa inskränkningar. En var att ediktet inte gällde nyligen införlivade delar av Preussen, alltså även de före detta svenska delarna av Preussen. Dessa behöll sina tidigare regler, fram till den så kallade preussiska judelagen av år 1847 som utvidgade gällandeytan till (nästan) hela Preussen, och som gav judarna medborgarskap, dock inte tillträde till statstjänster. Tills dess bevakades de hårdare ”svenska” reglerna, som dock var mildare än i de angränsande mecklenburgska hertigdömena (Wilhelmus 2007, 28ff, 48 ff). Redan några år efter 1812 kom de första judarna till Stettin, som blev centrum i Pommern för judiskt liv. På 1830-talet byggdes en synagoga av trä vid stadens utkant, som ersattes 1875 med en stor byggnad, eftersom antalet judar växte till långt över 2000. Staden fungerade även som centrum för de växande judiska församlingarna i de ”gammalpreussiska” delarna av Vorpommern. Förutom ett aktivt kulturliv inom och utanför den religiösa gemenskapen utvecklades bland annat utgivning av judiska böcker (Mieczkowski 2013, Wilhelmus 2007, 34 ff).

⁶ <http://www.kath-vorpommern.de/info/geschichte-alle.rtf>.

Preussen, Pommern och den geopolitiska kampen om flodmyningarna – en gränsrelation

I en artikel från 1941 i historikertidskriften *Scandia* behandlar Nils Holmberg sambandet mellan natur, geopolitik och i viss mån teknik i Pommern och de delar av omlandet vars floder mynnar vid Östersjökusten. Pommerns flodmyningar och floden Oder spelar en viktig roll i den geopolitiska kampen. Pommern ”var ett jordbruks- och skogsland, som sträckte sig på båda sidor om Stettiner Haff fram till Östersjön”. Oder var en av Tysklands viktigare floder, och den var segelbar från Ratibor (Racibórz) i Schlesien (Śląsk) i nuvarande sydvästra Polen nära Tjeckiens gräns, med städerna Breslau, Frankfurt an der Oder och Stettin. Bifloden Warthe (Warta), med staden Posen (Poznań), var segelbar från Kalisch (Kalisz), och även dess biflod Netze (Noteć) var segelbar. Den andra floden i Pommern, Peene, rann från väster (Mecklenburg) och mynnade strax nedströms Anklam vid ett sund mellan Stettiner Haff och Peenestrom, som skiljer fastlandet från ön Usedom. Från Peenestroms lagun fortsätter ett farbart vatten förbi staden Wolgast ut till Östersjön mellan Usedom och fastlandet. Stettiner Haff avvattnas även vid floderna Swine (Świna) intill nuvarande Świnoujście och Dziwna vid Dievenow (Dziwnów), men på grund av igensandning och översvämningar kunde dessa utlopp inte användas för sjöfart (Holmberg 1941, 122–23). Fartyg från Oder måste alltså efter Stettin korsa Stettiner Haff, fortsätta nära Anklam och utmed Wolgast för att nå Östersjön. Detta kom att spela en oerhört viktig roll för både geopolitik och tekniska ingrepp under den tid när Pommern var delat mellan Sverige och Brandenburg/Preussen.

Holmberg citerar en tysk text från 1689, nyutgiven och redigerad 1742, Caspar Sneiderns »*Geographisch-historische Beschreibung des Oderstroms*». Där beskrivs staden Wolgast som den stad där skepp destinerade till Anklam och Stettin måste passera och erlägga tull. I en skrivelse från 1760 påpekas att endast mycket flatbottnade fartyg kunde ta sig ut via Swine eller Dievenow (jämför Gustav Brauns beskrivning s. 23f). I princip all sjötrafik passerade Wolgast, och större fartyg från Östersjön ankrade antingen vid den svenska tullstationen vid ön Ruden eller vid Wolgast, där lasten lämpades i läktare, specialbyggda pråmar. Där furnerades (utrustades) även utgående fartyg med proviant etc. från Wolgast eller Stralsund.

Preussens territoriella expansion skapade en ny geopolitisk situation. Holmberg påpekar att de flesta av Centraleuropas stora floder Elbe, Oder och Donau har sina källor i områden som tillhörde de habsburgska arvländerna. Dessa floder flöt genom de mäktigaste territorialstaterna i Tyska Riket: Brandenburg, Sachsen och Bayern. För de köpmän, som skulle frakta varor på floder och kanaler genom mosaiken av territorialstater innebar tullar, acciser och olika privilegier ett ”komplikerat, icke alltid lönande och ibland riskfyllt företag” (Holmberg 1941, 126). Efter Hansans stadsdominerande nätverk hade territorialstaterna Brandenburg och Sachsen vuxit sig starka, och de utnyttjade alla möjligheter att finansiera sin tillväxt både ekonomiskt, militärt och territoriellt. För de habsburgska Böhmen och Schlesien var Oder den naturliga utfartsvägen. Men 1467 fick Stettin ett privilegium att alla varor måste lastas om där (att jämföra med det svenska Bottniska handelstvånget, som gynnade Stockholm och Åbo). Hela Oders övre lopp mellan Breslau och Frankfurt an der Oder utnyttjades inte för handelssjöfart eftersom Frankfurt utnyttjade ett annat privilegium för att prioriera landtransporter i öst-västlig riktning. Ett försök att öppna Oder 1555 för transport av koppar från Schlesien till Stettin i utbyte mot havssalt misslyckades på grund av politiska konflikter mellan de olika furstehusen, liksom flera försök till kanalbyggen från Oder västerut. Under Trettioåriga kriget förändrades makten över marken och vattenvägarna flera gånger. I Westfaliska Freden fick Sverige rätt att uppta tull i Pommern och Mecklenburg (troligen i sin besittning Wismar). Men territorium och finansiella rättigheter sammanföll inte i fredstraktaten, bland annat måste Sverige bevilja kurfursten av Brandenburg tullfrihet för hans hovstat, ett oklart begrepp.

Brandenburg hade visserligen fått en kustremsa, men inte till någon segelbar flod som mynnade i Östersjön. Kurfurst Friedrich Wilhelm lät därför bygga en kanal mellan Oder söder om Frankfurt an der Oder och Berlin, färdig 1668. Avsikten var att hämma Stettin och att lägga beslag på den lukrativa handeln mellan Schlesien och Hamburg (Holmberg 1941,132). I freden 1679 förlorade Sverige vissa områden på Oders östra strand samt tullprivilegierna i brandenburgska Pommern. Men med förlusten av Stettin i Freden i Stockholm 1720 förändrades situationen. Brandenburg, nu omstöpt till Preussen, var på uppgång. Tullar och pålagor skulle dock förbli som tidigare. Preussiska fartyg måste betala vid passage vid Wolgast på väg till eller från Östersjön. Men fartyg

från eller till Stettin befriades från vissa avgifter vid Wolgast mot att de betalade s.k. licent till Stettin.

Under tidigt 1700-tal fanns habsburgska planer att föra varor via Trieste och Belgrad över Sudeterna till Oder och Stettin (Holmberg 1941, 135). Men Brandenburgs expansion territoriellt och politiskt till staten Preussen förändrade den geopolitiska situationen. Vid mitten av 1730-talet kontrollerade Preussen stora delar av floderna Elbe och Oder inklusive Stettin, men Elbes utlopp behärskades av Hansastaden Hamburg och Stettins utlopp var fortfarande via Wolgast i Svensk-pommern. Varuutbytet mellan Centraleuropa och Östersjön borde därför koncentreras mot Stettin, och dess utlopp borde behäskas. En viktig del av Stettins handel bestod av polsk spannmål från Oders bifloder, men för höga transittullar gjorde att trafiken avstannade. Tiden mellan 1720 och 1740 präglades av ständiga tvister mellan Preussen och Sverige rörande flodtrafiken och handelsrättigheter. Preussen lät till och med grunda ett ryskt handelskompani, som skulle exportera kläde till den ryska armén och importera sibirisk järnmalm, varvid man kunde även undvika vissa svenska pålagor. Men Stettin led även av konkurrens med Frankfurt an der Oder. Under Fredrik den Store öppnades 1745 Plauenkanalen som förenade Elbe med Havel, och 1746 Finowkanalerna, som förband Berlinfloden Havel med Oder och därmed Stettin. 1742 erövrade Preussen det habsburgska Schlesien, och nästa år utfärdades en kabinetsorder som tillhöll Stettins handelsmän att betjäna handeln från Schlesien. Fredrik den stores politik enligt Holmberg var att ersätta Elbe med Oder och att undvika det utländska Hamburg med Stettin som nod mellan Östersjöregionen och Centraleuropa. 1745 färdigställdes Swines kanalisering som ett utlopp från Stettiner Haff. Floden Peene, som delvis behärskades av Sverige, med hamnen i Wolgast och en uthamn i Grünschwade mittemot preussiska Peenemünde, förlorade därmed i betydelse (Krüger, 2003). Mot svenska protester styrde Preussen över trafiken till Swine. Lönnroth påpekar, med referens till Holmberg, att Preussen efter Swinekanalens öppnande gav stränga straff till redare som använde den gamla leden över svenska Wolgast (Lönnroth 1999, 24–25, se även Meier 2014, 88). Redan före sjuårskriget anlöpdes Swinemünde årligen av mellan 1000 och 2000 fartyg (Holmberg 1941, 148 f). Sjuårskriget 1756–63 innebar för Pommerns del bland annat en böljande front mellan svenska och preussiska stridskrafter, inte minst kring Peeneströmmen och Stettiner Haff. Enligt Lanitzki (2000) utkämpades Preussens första sjöslag vid

Peeneströmmen mellan Ueckermünde och Neuwarp den 10 september 1759 mot en svensk eskader och led sitt första nederlag. Mot en svensk relativt välutrustad flottstyrka ställdes en liten kustflotta av ombyggda fiskebåtar, och några pråmar, i hast utrustade av Stettins guvernör Hertigen von Bevern. Slaget fick ingen större betydelse, eftersom den svenska styrkan aldrig nådde Stettin, men är förevigat av befälhavaren på slupen Löparen med tio kanoner, konstapel Georg Hendrich Barfot, i dagboken *Tidsfördrifs nyttiat wid Ledige Stunder under Siö-Expeditionerne på ÖhrlogsFlottan Åhr 1756 och 1757 och Campagnen med Galler. Esqvadren i Pommern Åhr 1758 och 1759*. Chefen för den svenska eskadern, Kapten Karl Ruthensparre skrev en kort redogörelse för förloppet (återgivet i Lanitzki 2000, 50–51). I Carl Grimbergs anekdotiskt färgade *Svenska folkets underbara öden* återges samma händelse, med Axel von Fersen som beordrar både flotta och armé till lydnad och segrar på Stettiner Haff, Usedom och Wollin (Grimberg, 1922/1985, 513). I freden 1763 fick Sverige återlämna öarna till Preussen.

Preussen koloniserar och disciplinerar

Under Fredrik den Store utsattes Preussiska Pommern för flera vågor av statsplanerad kolonisation, den Friderizianska kolonisationen. Den första fasen, knappt tio år från 1747 kopplades till dräneringen av Oderflodens våtmarker, som inleddes med det gigantiska företaget att dränera och kanalisera Oderbruch norr om Frankfurt an der Oder (Blackbourn 2006, 25–41) och fortsatte omkring Stettin och Oders östra bifloder Warthe och Netze (Meier, 2014, 90). Nybyggarna var till största delen invandrare till Preussen. De rekryterades bland annat genom preussiska kontor i Hamburg och Frankfurt am Main. De bosattes mest på statliga domäner. Många var protestanter från övervägande katolska områden, särskilt många kom från Pfalz. Enbart till en kolonisation från Pfalz till Pommern 1747 anlände 250 familjer, totalt 1120 personer. Men även katoliker lockades av reseersättning, olika subventioner, frihet från militär utskrivning och hjälp med jordbruksutrustning (Blackbourn 2006, 51–52)⁷. Efter sjuårskriget, som skapat

⁷ <http://www.kath-vorpommern.de/info/geschichte-alle.rtf>.

stora förluster, inleddes 1762 en ny men ganska oreglerad period av kolonisation, där den inhemska befolkningen gavs möjlighet att kompensera för krigets förluster. 1772 inleddes en ny period av kolonisation av invandrare, bosättare till adelsgodsen. Befolkningstillskottet och statliga subsidier gav en ekonomisk skjuts till östra och centrala Hinterpommern, vars adelsgoods var de fattigaste i Pommern, men som levererade grundstommen i den preussiska officerskåren och därför var ovärderliga för kungen. En fjärde kolonisationsfas 1780–86 inriktades mot småbrukare. Szultka beräknar att kolonisationen omfattade cirka 36 000 personer, varav nästan 70 % var invandrare (Szultka, 2006).

Den lutheranska majoriteten hade svårt att underordna sig den nya preussiska centralmakten, som lade sig i kyrkans inre angelägenheter. Med hjälp av pietister, ofta militärpräster, tvangs kyrkan att anpassa sig till statens värdesystem. Särskilt starkt var motståndet i de områden som före 1715 tillhört svenska Pommern, och 1737 genomfördes stränga bestämmelser och flera pastorer suspenderades. Men den nya regimen införde också en väl organiserad prästutbildning, en sparsam och effektiv förvaltning, välordnade städer, och framförallt exemplariskt tränade soldater i ett stort antal garnisoner. Preussen byggdes som ett militärsamhälle, med noggrant beskrivna samhällsroller, hierarkiskt skiktat, och med en utbildning som enligt Szultka ”ofta snarast gränsade till dressyr, ett hav av tårar, stympningar och även självmord” (Szultka 1999, 213–215). Fredrik den Store (född 1712, kung 1740–86) fortsatte sin faders politik. Nu började en expansionspolitik, som först riktades mot det habsburgska Schlesien (1740), men som indirekt hämmade Pommern genom utskrivningar och ekonomiska prövningar. 1756 anfölls Sachsen, och då passade Sverige på att söka återta Stettin, vilket dock inte lyckades, tvärtom blev hela Svensk-pommern ockuperat, enbart Stralsund höll stånd till 1758. Men då hade Ryssland anslutit sig till den antipreussiska koalitionen, anfallit Preussen österifrån och söderifrån och försökte inta fästningen i Kolberg utan att lyckas. Den svenska armén återtog samtidigt delar av sitt territorium och nådde Peenes mynning, varigenom Stettins handel blockerades. Ryska trupper försökte gång på gång inta Kolberg, delvis med hjälp av den svenska flottan, och den 16 december 1761 kapitulerade Kolberg. Men ödesgudinnan tycks ingripa: Rysslands tsarevna Elisabeth avlider den 5 december, och hennes efterföljare, Peter III, sluter fred med Preussen och ingår 1762 ett förbund som ställer 20 000 ryska soldater till Fredriks

förfogande för att bekämpa Danmark. Själv avlider han emellertid, varefter den ryska armén lämnar Pommern.

Vem övertar tronen i St. Petersburg: Dottern till den preussiske guvernören i Stettin, Sophie Friederike Auguste av Anhalt-Zerbst-Domburg, född 21 april 1729 i Stettin, gift med tsar Peter III, och efter hans död efterträdare på tronen med namnet Katarina (den Stora). Enligt Wikipedia 2013-07-14 var hon "född i Szczecin, Polen" [sic!]. Fadern, Furst Christian August von Anhalt-Zerbst blev 1725 riddare av Svarta Örnorden i Stettin, 1729 kommandant och 1741 guvernör över Stettin, och slutligen av Friedrich II utnämnd till generalfältmarskalk, innan han samma år flyttade från Pommern för att regera över furstehuset Zerbst. Hustrun, Johanna Elisabeth von Holstein-Gottorf, var syster till Adolf Fredrik, kung av Sverige 1751–71 och far till Gustav III av Sverige. Sophie (Katarina) och Gustav var således kusiner.

En period av relativ fred inträffade i Preussens del av Pommern. Den stagnerande jordbruksekonomi ersattes av en effektivare ordning, med nya växtföljder, gödsling, frukt- och grönsaksodling. I skolorna inpräntades en luthersk pliktmoral med förutsättningslös lydnad. Genom att Schlesien införlivats i Preussen och Oder och dess biflod Warthe (Warta) låg under samma stat kunde Stettin blomstra. 1725 revs de gamla befästningsanläggningarna, och staden kunde expandera norrut (Bernhart & Musekamp 2006, 38f). Floden Swine från Stettiner Haff till Östersjön fördjupades för sjöfart och hamnstaden Swinemünde grundades 1765 (Jeřdrusik 2013, 139). Även övriga städer i hertigdömet upplevde en ökning i handel och befolkning, och i utbytet både med omland och med utland (Szultka 1999, 223).

Kulturellt och socialt påverkades Pommern av den preussiskt militära ordningen, och trots den ekonomiska blomstringen var kulturlivet inskränkt, möjligen med undantag av Stettin, där det franska befolkningsinslaget var en vitaliserande kraft. De stora vinnarna på Preussens maktutövning blev lantadeln, som profiterade både på effektivare storjordbruk och på leverans av officerare. ”Så uppförde adeln allt ståtligare palats. Där fanns sällan något större antal böcker, men alltid porträtt av förfäder i generalsuniform”. Om livet trots allt blev bättre för den tyskspråkiga befolkningen upplevde de slaviskspråkiga kasjuberna i östra Pommern en kulturkamp mellan polskt och tyskt. Mot slutet av 1700-talet hölls

evangeliska polskspråkiga gudstjänster enbart i området runt och söder om Stolp. Kasjuberna blev efterhand alltmer förtyskade (Szultka 1999, 224).

Den preussiska delen av Pommern i ett tidrumsperspektiv

I motsats till det stagnerande Svensk-pommern utsätts de av Brandenburg/Preussen administrerade delarna för en genomgripande förändring som kan sammanfattas med disciplinering, kolonisering, integrering, förtyskning och religiös ”tolerering”, i ömsesidig påverkan. Området införlivas i ett blivande imperium, med en hård regim, men samtidigt tillåtande för olika trosriktningar inom det växande preussiska territoriet. Genom koloniseringen befolkas preussiska Pommern med inflyttare från andra delar av Tyskland, med för området avvikande religion, särskilt kalvinister och katoliker, men även efter hand judar. Regimen tvingar fram en ny syn på teknik och effektivitet (våtmarksdränering, kanalbyggen), delvis förmedlad av militära men även geopolitiska intressen. Kulturellt och språkligt innebar preussifieringen för Pommerns del en utarmning.

Ett införlivat preussiskt Pommern 1815 – 1871

Den preussiska yttre expansionen och inre disciplineringen fick ett tillfälligt slut i och med Napoleonkrigen. Hösten 1806 intogs Stettin, och efter freden i Tilsit 1807 fick invånarna i Pommern se både franska och polska trupper (från en kortvarig Warszawarepublik) ockupera landet. Resultatet blev en allt starkare opposition mot den franska makten, men även en förstärkning av adelns och centralregeringens makt på lantbefolkningens och stadsborgarnas bekostnad. Efter segern mot Napoleon förenades Pommern som en provins i Preussen, med huvudort Stettin, delat i tre regeringsdistrikt med Stralsund, Stettin och Köslin som huvudorter. Det instiftades en ståndslanddag för provinsen, och två kommunallantdaggar, varav den ena för före detta Svensk-pommern, men varken den ena eller den andra formen av representation hade någon verklig makt. I lantdagen var en representant för fursten av Putbus på Rügen självskriven (Stępiński 1999, 225 ff; Wächter 1998, 284f).

Under de kommande femtio åren diskuterades förändringar av den territoriella indelningen, men till och med distriktsgränsen mellan Anklam och förstaden Peenedamm behölls. Först 1874 ändrades gränsen från 1720 mellan före detta Svensk-pommern och Preussen, och den inre administrativa indelningen från 1806 behölls i stora drag fram till 1932 (Wächter 1998, 286f).

Under 1800-talet bestod Pommern av ett antal delområden med olika naturförutsättningar och lantbruksmässiga inriktningar. Längst i väster Vorpommern med Rügen och Ueckermark med en hög andel stora gods, ett intensivt jordbruk samt trä- och byggindustri med anknytning till Peenefloden för transport och de gamla svenskstäderna för export men även goda förbindelser till Berlin och Stettin. Runt Stettiner Haff fanns en annan region med efterhand goda järnvägs- och vattenvägsförbindelser, med vete- och sockerbetsproduktion. Staden Stettin utvecklade tidigt olika industrier med anknytning till regionens agrara och trafikmässiga fördelar. Längre österut vidtog Hinterpommersche Küstenzone med stark agrar inriktning, samt inåt landet, på de sandiga kullarna, den pommerska sjöplatån med ett hårdare inlandsklimat, sämre sandjordar, råg och potatisproduktion (Stepiński 1999, 241 f).

I Preussen genomfördes en jordreform, som liberaliserade handeln med markägor och som upphävde ståndsreglerna för jordinnehav och avskaffade livegenskapen. Torpare på ofri grund befriades från hand- och spanntjänster för godsens, men fick betala ett högt pris för sin frihet genom att lämna upp till hälften av den tidigare disponerade marken till den tidigare markägaren. Reformen stärkte storgodsens effektivitet, mot slutet av 1850-talet tillhörde cirka 64 % av den kultiverade marken storgodsens, med en ännu högre andel i före detta Svenska Pommern, medan resten fördelades mellan självägande bönder och småbrukare. Borgare började köpa in tidigare adels gods och vid denna tid var mer än en tredjedel av alla gods ägda av icke adliga borgare. Innovationer i jordbruket trängde igenom i Vorpommern efter förebild västerifrån, och från universitetet i Greifswald, medan östra Pommern sackade efter (Stepiński 1999, 243 f.).

Godsens makt över bönderna minskade i och med industrialisering och specialisering. Under 1840-talet agerade både producenter och exportörer för frihandel av landets jordbruksprodukter, vilket dämpade borgarnas entusiasm för revolutionen 1848, de hade ju affärer ihop med de konservativa godsägarna, som upprätthöll starka kontakter med byråkratin och hovet.

1847 inträffade en svår missväxt i Pommern, och oron spädades på av 1848 års revolutionära ”Völkerfrühling” (Folkens Vår) med början i mars i Berlin, och som med den nya järnvägen meddelades i Stettin inom några timmar. Den allmänna entusiasmen avspeglade sig också i ett stort antal nya tidningar och tidskrifter. Men mot den liberala borgarklassen stod landsbygdens junkrar under ledning av von Thadden och von Bismarck. Båda grupperna stod för en frihandelspolitik, men i Preussen var Pommern ett konservatismens fäste (Stępiński 1999, 238). En av förespråkarna för preussiskhet och tyskhet var Ernst Moritz Arndt, som liksom många andra under trycket av den napoleonska ockupationen omvandlat sin lokala svenskpommerska identitet till en statsnationalism. I Arndts fall ingick även polskhet och inte minst även antisemitism (Wilhelmus 2007, 29). Kriget mot Österrike, Danmark och Frankrike 1862–1871 förstärkte den nationalism som kröntes med att kejsardömet utropades i Versailles 1871.

De enorma dräneringsarbetena i det nya Storpreussens våtmarker, särskilt vid Oderbruch mellan Frankfurt an der Oder och Schwedt, innebar även en kanalisering av floden Oder, och därmed både timmerflottnig och bättre båttrafik (Blackburn 164 f). Den nya tekniken gjorde även persontransport billigare. I en bok om Oderland beskriver författaren Theodor Fontane (1819–1898) dels kampen mellan bogserbåtar och timmerflottor på Oder omkring 1850, dels hur ångbåten två gånger i veckan fraktade inte bara handelsmän och junkrar mellan Frankfurt an der Oder och Stettin utan även dagsverkare och hantverkare på väg till marknaden (Blackbourn 2006, 164 f).

Fontane, som betraktas som en föregångare inom realismen, skildrar i romanen *Effi Briest* en kvinna som gifts med en äldre adelsofficer. Handlingen utspelas delvis i Swinemünde (kallat Kessin) där Fontane bodde 1827–1832 som son till en misslyckad apotekare⁸.

Stettin nåddes vid denna tid av industrialismen. De gamla fabrikerna för socker- och tvålframställning kompletterades med skeppsvarv, kemi- och livsmedelsindustri samt fabrikation av byggmaterial. Staden växte från 18000 invånare 1807 till 34000 1840 och 70000 år 1864. Under Krimkriget 1851–1856 upplevde

⁸ http://literaturen.net/effi-briest-zusammenfassung-und-inhaltsangabe-637#footnote_0_637.2015-12-03.

Swinemünde en hastig uppblomstring, eftersom nästan all rysk handel västerut skeppades över staden (Jeđrusik 2013,139). Av övriga pommerska städer nådde endast Stralsund knappt över 20000, medan Stargard, Greifswald, Stolp och Kolberg hade mellan 15000 och 10000. Övrig industri var fortfarande nära knuten till jordbruket, som garverier, sockerfabriker, tvål- och stearinljusfabrikation. Flera av städerna utrustades med gasverk, och Stettin fick vattenförsörjning 1865. Men småstäderna var fortfarande beroende av jordbruket. Vid 1850-talets slut levde fortfarande endast 28 % av befolkningen i städer, men dessa fungerade som centralorter för omlandet, med marknader där lant- och stadsprodukter kunde bytas (Stepiński 1999, 248–251). Tillkomsten av järnvägen Berlin-Stettin 1843 förändrade Pommerns ekonomiska struktur, den förlängdes 1846 över Östpommern (Stargard) till Danzig. Först 20 år senare förbands Stettin med städerna i gamla Svensk-pommern. 1876 fick linjen anslutning från Ducherow till Swinemünde med en enkel svängbro över segelleden Peenestrom vid Karnin (Bergmann, Buchweitz et al. 2007, 8f, 51). Stralsundsborna sökte länge en direktare förbindelse med Berlin, men en sådan linje skulle skära genom det ”utländska” hertigdömet Mecklenburg-Strelitz med huvudort Neustrelitz, och trots att hertigdömet stödde förslaget, fanns det före 1871 farhågor om administrativa problem, tullregleringar med mera. 1878, efter hertigdömet underordning i Tyska Riket, kunde linjen öppnas (Crusenick 2007, 70; Buchweitz et al. 2007, 103 f).

Den inomtyska politiska geografin berörde Pommern på ytterligare ett sätt. I Friedrich Ratzels *Politische Geographie*, andra upplagan 1903 nämns Riddargodset Wolde bei Stavenhagen som en ”egen stat” utan skatteuttag och värnplikt (Ratzel, 1903, 560 not 1). Orsaken var en månghundraårig konflikt mellan Mecklenburg-Schwerin och Pommern, sedermera Preussen. 1873 slöts ett fördrag varvid Preussen fick delar av området att införlivas i Kreis Demmin och Regierungsbezirk Stettin i provinsen Pommern.

Efter 1847 års judelagar hade den judiska befolkningen visserligen fått utökade privilegier, men odöpta judar hade fortfarande svårt att studera och disputeras vid universitetet i Greifswald, med undantag för ämnet medicin som inte ansågs leda till statstjänster (Wilhemus 2007, 50).

I delar av Pommern uppstod bland adeln en pietistisk rörelse av ”gammallutheraner”, ledda av Adolf Ferdinand von Thadden (1796–1882) på godset Triglaff (Trzygłów) nära Greifenberg (Gryfice). Godset fungerade fram till

1945 som ett centrum för evangeliska strömningar, och dess historia har skrivits av en sentida släkting, historikern Rudolf von Thadden (von Thadden, 2010).

Släkten von Thadden omfattade flera bemärkta personligheter, från aktiva antinazister till den mest beryktade, Adolf von Thadden (1921–1996), som den 1 september 1939 – vid Hitlers angrepp mot Polen – anslöt sig till NSDAP. Efter kriget blev han ledare för det högerextrema NPD (Nationaldemokratische Partei Deutschlands) men försåg hela tiden brittiska spionaget MI6 med uppgifter. I samma östpommerska trakter verkade under åren före Nazitysklands angrepp mot Polen den antinazistiska Bekännelsekyrkan under sin ledare Diedrich Bonhoeffer (se nedan s. 89.)

Den napoleoniska ockupationen resulterade i en allmän tysk nationalism som även påverkade Pommern, med Ernst Moritz Arndt som portalfigur. Känslan för Pommern ersattes av en preussisk, senare allmäntysk identitet, givetvis med olika varianter beroende på klass, religion och inskolning. Men romantiken inspirerade även till studier av förhistorien, där även rester av Pommerns slaviska bosättningar undersöktes. I Stettin bedrev den nyrika borgarklassen literära salonger. Musikern och kompositören Carl Loewe (1796–1869), född och verksam i Stettin, bjöd in sina berömda kollegor Felix Mendelssohn-Bartholdy och Franz Liszt till staden, och stadens musiksällskap uppförde symfoniska verk av Loewes elev Emelie Mayer (1813–1883), som bodde i staden ett antal år. Staden var nu belägen på bekvämt räckhåll från Berlin med tåg. Järnvägen förde även med sig litteratur, och flera bokhandlare etablerade sig i staden. Redan med ångbåtsintroduktionen på 1820 började den romantiska pommerska kuststräckan med sina kullar, skogar, sandstränder och hav locka till sig borgare och konstnärer från Berlin. Romantiken ersatte upplysningen som kulturellt mode (Stepiński 1999, 250–256).

Redan 1793 anlades Bad Doberan vid Heiligendamm i västra Pommern, snart därefter badorten Swinemünde. Den tidiga Östersjöturismen utvecklades i tidigt 1800-tal av det uppåtsträvande berlinska borgarskapet, som en kontrast mot storstaden. 1810 grundade Furst Wilhelm Malte zu Putbus på Rügen en stad med namnet på sitt gods, Putbus, och några år senare ett havsbad och ett varmbad, allt i klassicistisk italiensk stil. Putbus är fortfarande en unik plats med en ”cirkus”, en stor rundel omgiven av vita byggnader, teater, orangeri med mera. Barockslottet,

som byggdes om 1830 för att passa i stil, men som skadats under andra världskriget, revs 1960 under DDR-regimen.

Wilhelm Malte I., Fürst zu Putbus, (1783–1854) tillhörde en adelsätt på Rügen. Under svenska tiden var han militär, utnämndes till svensk furste 1807 men introducerades aldrig som sådan i svenska Riddarhuset. Han utnämndes under slutet av den franska belägringen av prinsregenten Karl Johan till vice generalguvernör över Svenska Pommern. 1814 agerade han för anslutning till Preussen och upptogs 1817 i det preussiska fursteståndet. Samma år köpte han Carl Gustav Wrangels 1600-talsslott Spyker av greve Magnus Fredrik Brahe.

1819 exploaterade Oberforstmeister von Bülow-Rieth från riddargodset Gothen på Usedom den tidigare värdelösa strandremsan och styckade tomter som fiskeläge och badort. Stranden hade tidigare varit obebodd, bebyggelsen vände sig inåt mot de lugnare och bördigare lagunområdena. Bokskogen var viktig, dels som ett romantiskt inslag, dels som solskydd åt de vithyade badgästerna. När Preussens kung Wilhelm III på inspektionsresa i Pommern 1820 besökte von Bülow gavs orten namnet Heringsdorf, förmodligen ironiskt menat. (Det finns en historisk parallell: Badorten Narva-Jõesuu, i nuvarande Estland, då en fattig fiskeby, fick namnet Hungerdorf av tsar Peter I vid dennes besök 1704). Den pommerske författaren Georg Engel (1866–1931) skrev för övrigt en roman med namnet *Das Hungerdorf* (1893).

Engel, Georg, tysk (-judisk) författare (född 1866 i Greifswald – död 1931 i Berlin). Engel, som främst skildrat sin hembygd Pommern, utgav bl.a. romanerna *Das Hungerdorf* (1893), *Hann Kliith* (1905), *Der Reiter auf dem Regenbogen* (1908), *Die Herrin und ihr Knecht* (1917) och *Claus Störtebecker* (1921). Från 1891 verkade han i Berlin. I flera romaner och noveller skildrade han Greifswald och dess omgivning samt "livliga och livsbejakande nordtyska karaktärer". Engel var ordförande i *Reichsverband des deutschen Schrifttums*, som sökte stödja frilansande författare. Under den nazistiska tiden i Tyskland var han "icke-person" på grund av sin judiska bakgrund. Minnestavlan på hans födelsehus avlägsnades, hans gravsten i Elisenhain, numera en del av naturskyddsområdet Eldena utanför Greifswald vältes bort, och hans böcker brändes i bokbålen 1933 (se även s. 87). Efter 1945 har hans gravsten återställts (Wilhelmus 2007, 70).

Ett införlivat preussiskt Pommern i tidrumsperspektiv

Med övertagandet av Svenska Pommern integreras hela området i Preussen, men administrativa indelningar och regleringen av judisk inflyttning kvarstår i flera decennier. Tysklands industrialisering och ökande inflyttande över teknologin, främst byggandet av kanaler och järnvägar leder till en ökande polarisering inom området, mellan tillväxtcentra och stagnationsbygd. Östersjökusten blir ett semesterresmål för den berlinska överklassen, medan alla städer utom Stettin förlorar i betydelse. Socialt gynnas de militära junkrarna, främst i öster, men med en begynnande industrialism kan även medelklassen, inte minst judiska företagare, avancera. Religiöst gynnas kalvinismen men även en protestantisk pietism.

Pommern i det förenade Tyskland

Pommern i kejsarriket 1871–1919

Tysklands enande som ett kejsarrike 1871 innebar för Pommern som landsdel en periferisering. Visserligen låg Stettin inom nära räckhåll för den stora och snabbt växande huvudstaden och för dess kontakter med Östersjöns hamnstäder, men resten av Pommern, som nu utgjorde 5,6 % av Tysklands yta, blev i bästa fall en yttre del av Berlins *Speckgürtel* ("fläskgördel"), ett omland som levererade förnödenheter och försåg stadsborna med rekreation.

Politiskt utgjorde Pommern en utpräglad konservativ del av tyska riket. I de rurala valkretsarna hade lantadeln närmast monopol på att besätta riksdagsplatser. Endast i Stettin lyckades socialdemokraterna få ett mandat.

Under kejsartiden ökade visserligen Pommerns befolkning med cirka 300 000 personer, men ökningen döljer två migrationsströmmar bort från regionen, en intern, från land till stad, söder och västerut inom Tyskland, dels en utvandring till Nordamerika från Stettin med cirka 10000 personer årligen. 1896 förbjöd Preussens regering, efter påtryckningar från lantadeln, samt med stöd från migrationskonkurrenterna Bremen och Hamburg, emigration via Stettin. Lantadeln värnade om billig arbetskraft (Włodarczyk 1999, 261–262)

Det pommerska lantbruket drabbades genom urbanisering och utvandring från 1870-talet av befolkningsflykt, och genom industrialisering ökades behovet av industrigrödor (potatis för stärkelse och sprit, betor för sockerproduktion). Behovet av säsongarbetskraft tvingade 1890 myndigheterna att öppna gränserna för polacker från de närbelägna delarna av det tsaristiska Polen och det habsburgska Galizien. Från något tusental växte antalet till uppemot 40000 vid första världskrigets utbrott. Nästan alla från den ryska delen var etniska polacker, medan merparten av galizierna utgjordes av ukrainare, resten av polacker. De var

förbjudna att ta industriarbeten i städerna (Witt 1998, 30; Włodarczyk 1999, 269–70). En liten andel av arbetsmigrationen till Pommern bestod av svenskar. Under några år 1868–73 samt 1879–85 värvade godsägare svenskar som lantarbetare till Nordtyskland, däribland även till Pommern, men de flesta återvände och ersattes av ”galizier”. Något senare värvade Vulcan-varvet i Stettin cirka 400 svenska yrkesarbetare, men de flesta sades snart upp och ett 40-tal fick sändas hem på konsulatets bekostnad (Wirén 1987, 464–468).

1878 började Sassnitz trafikeras med båt från Stettin och 1891 anslöts Sassnitz till järnvägsnätet. Orten hade sedan 1897 haft trafik till Trelleborg. Reguljära tågfärjor på linjen började gå 1909. Under samma period upprättades trafik även till Rønne och Memel.

1879 införde Tyskland höga importtullar, vilket välkomnades av lantadeln och lokala industriidkare, men handelsmännen i Stettin, som arbetade med export och import, protesterade. Däremot samarbetade man för att få stat och regioner att bygga lokala järnvägar, och ett allt tätare nät av smalspårsbanor täckte efterhand Pommern. De lokala hamnarna fick allt större svårigheter, och många mindre rederier tvingades upphöra. Vinnare var Stettin, som drog till sig investeringar från Berlin och andra delar av Tyskland. Trots att det enade Tyskland nu disponerade över storhamnarna Hamburg och Bremen och aspirerade på utomeuropeiska kolonier, så behöll Stettin sin ställning som rikets tredje hamnstad (Włodarczyk 1999, 271 f).

Från 1870 kanaliserades floden Swine av den preussiska staten, och stod klar 1880 under namnet Kaiserfahrt (Jeđrusik 2013, 139) samt fortsattes 1889 med en djupränna över lagunen till Stettin. Arbeten i Oder gjorde det möjligt att bedriva inlandssjöfart mellan Breslau och Stettin nästan hela året, undantaget isläggning.

Bygget av isbrytare blev en stettinsk specialitet, 1888/9 byggdes tre för Oder, Swine och lagunen. 1898 invigde tyske kejsaren en frihamn. Av en samtida beskrivning (Krause 1899) framgår att avsikten är att den moderna hamnen skall ta upp kampen med konkurrenterna Hamburg och Bremen, och Krause understryker stadens långa kamp för rätten att reglera sjöfarten i området. Den nya hamnen omfattade kajer, kanaler, järnvägsspår, kranar och andra anläggningar och framförallt en direkt anslutning mellan järnväg och fartyg, något som inte fungerat tidigare.

1900 hade Odertrafiken ökat kraftigt. För kontakterna med Berlinregionen invigdes 1914 en ”(Groß)schiffahrtsweg” Berlin-Stettin med slussar mellan Oder och Oder-Havelkanal vid Niederfinow. Slussarna hade en total höjdskillnad på 36 meter, och slussningen tog 4 timmar. 1910 var Stettin den största tyska hamnen vid Östersjön med export av spannmål, socker, mjöl, cement samt kemiprodukter (Kirchner 2009). Malmimporten från Sverige hade startat, eftersom Thomas-processen gjorde det möjligt att använda fosforhaltig malm för stålframställning (Hedberg 2003, 55).

Stettin upplevde under slutet av 1800-talet en kraftig tillväxt. 1872 beslöts om en Entfestung, alltså en avfästning av stadens försvarsanläggningar. Därmed kunde stadens utvidgning fortsätta. Den gamla staden omvandlades till ett kontors- och affärscentrum, medan industriverksamheten flyttade ut. Gamla stadens befolkning bestod alltmer av ett ”Unterschicht” (Bernhardt & Musekamp 2006, 49). Överklassen, och därefter medelklassen flyttade också bort från gamla staden, till de nya stadsdelarna.

I Stettin föddes 1878 i ett hus vid Am Bollwerk 5 i en judisk familj författaren Alfred Döblin (1878-1957), men efter ytterligare fyra bostadsbyten lämnade familjen Döblin redan 1888 Stettin för Berlin, det vill säga mor och barn, sedan fadern rymt till USA med kvinnlig anställd. Alfred Döblins bild av Stettin är ”en kulen, sjaskig provinsstad” (Musekamp 2007, 43). Berlin kom att bli scen för hans mest kända verk, *Berlin Alexanderplatz*. Kurt Tucholsky (1890 –1935, död i Hindås) tillbringade några barnaår (1893–99) i Stettin (Charpentier 2012, utförligt i Charpentier 2016).

Under den pommerske borgmästaren Hermann Haken (1828–1916) byggdes 1882–1910 väster om den gamla staden en Neustadt, med ett gatunät enligt Haussmanns principer men med byggnader i berlinsk gründerzeitstil. Gatunätet är fortfarande synligt på en stadskarta, och vissa byggnader återstår efter krigsförstörelsen. Mest känd från Hakens tid är dock den s.k. Hakenterrasse, numera en strandpromenad vid slutningen mot västra Oder, samt den gigantiska begravningsplatsen.

1858 startade Bernhard Stoewer en finmekanisk reparationsverkstad i Stettin. Snart började man tillverka symaskiner och vid sekelskiftet även cyklar och skrivmaskiner. Efter flera ombildningar bildades 1899 *Gebrüder*

Stoewer, med tillverkning av bilar, bland de första i hela Tyskland. Under och efter världskriget byggdes även traktorer, men under mellankrigstiden inriktades produktionen mot små serier av hästkraftiga och cylinderrika sport- och lyxmodeller, exempelvis en åttacylindrig bil med 100 hästkrafter. Med en liten men välanpassad produktion lyckades företaget överleva världskrisen. Under tidigt 30-tal gjordes modellerna framhjulsdrivna, men man återgick till bakhjulsdraft samtidigt med att nazistregimen började sin upprustning. Den mest använda modellen gjordes för Wehrmacht i 11000 exemplar 1936–43 som en lätt "enhetsbil" med fyrhjulsdraft. Företaget fick även i uppdrag att i Arnimswalde (nu Zakom, i Goleniów) bygga flygmotorer samt andra militära fordon. Efter andra världskriget monterades anläggningen ned och fördes till Sovjetunionen. 2007 besöker bilentusiaster i en Stoewer-karavan den kvarvarande fabriken i Szczecin, som under namnet Polmo byggde bildelar och 1956–65 en motorcykel Junak, men företaget skulle likvideras och rivras (Boettcher, 2007, 10). Likvidationen dröjde dock till 2011, och byggnaden används numera för hantverk.

År 1912 publicerar den svenske geografen Sten De Geer en artikel *Storstäderna vid Östersjön*, där Stettin behandlas på följande sätt:

Stettin ligger tämligen långt från hafvet. Det har dock gjorts tillgängligt för de största östersjöfartyg genom uppmuddring av Oder, Papenwasser och Haffet i förening med anläggandet av kanalen Kaiserfahrt genom Usedom till kustorten Swinemünde.

Till följd af läget kunna från alla håll järnvägar sammanlöpa mot Stettin, såväl från olika delar av Pommern som från öfriga provinser. På planen [De Geers kartsnitt] ha de redan förenat sig till två hufvudknippen, ett på vänstra Oderstranden från västern (K), och östern (S). En järnväg med utpräglad ringbanetendens går rundt staden på västra sidan och fortsätter norrut utmed Odermynningen (J).

Liksom Pregel vid Königsberg befinner sig Oder vid Stettin på botten af en flat och sumpig Urstromtal. Flodens hufvudarm går nära västra afsatsen under det att en mindre gren följer den östra slutningen något utanför kartans område. Ett hörn synes af Haffets innersta förgreningar, Dammscher See. Staden är hänvisad till den högre belägna, vänstra Oderstranden. På högra stranden ligger endast hamnområdet (L och S) med den dubbla frihamnsbassängen och en stor godsbangård (Z).

Det framgår då af kartan, att Stettin har den utprägladt ensidiga byggnad, som utmärker de städer vid de stora nordamerikanska floderna, för hvilka St. Louis är typen. Mississippis större bredd uppväges av Oderdalens sankt karaktär.

Karakteristiskt för typen är stadens halvcirkelform och centrets excentriska läge nere vid floden, som tyckes hafva delat staden i två lika halfvor, af hvilka blott den ena finnes kvar. Den andra ersättes blott af något litet brohufvudkvarter, som ifråga om Stettin väl snarare motsvaras af en eller annan ort i Hinterpommern än af stadens hamnområde.

Strax nedom centret ligger de tyska ångarnas Dampschiffs Bollwerk, medan man kunnat lägga hufvudbangården nere vid flodstranden intill dess andra sida. Från den högre delen af Die Altstadt (A) kommer man öfver planterade öppna platser till de regelbundna kvarteren Vor dem Berliner Tor (B) och Vor dem Königstor (K). - - -

– Långt åt nordväst sträcka sig de yttre stadsdelarna Torney (T), West-End (W), Grünhof (G) och Unter-Bredow (B). Mest utdragen är staden dock i den diameterliknande gränslinjens riktning. Åt sydväst ligger Pommerensdorf i ett framskjutet läge utmed den ofvannämnda afsatsen, under det att en hel rad af industriella förstäder med storartade skeppsvarf utbreda sig på Oders vänstra sida.

– År 1910 hade staden nått en folkmängd af 236.000 personer men har sedan midten af detta år genom afflyttningar börjat minska. (De Geer 1912, 78–80).

1913 kan man resa från Berlin till Stettin 135 km med snälltåg på 2 timmar för mellan 11.30 och 4.70 mark, persontåg tar 2½–3 timmar och kostar minst 4.20. Enligt Bædekens *Deutschland in einem Bande*, 1913, är „*Stettin, an der Oder, Pommerns* huvudstad, säte för provinsens överpresidium och för generalkommandot för den II. Armékåren, med över 236 000 invånare Preussens sjöhandelsplats. Industrin är här också betydande, nämligen maskin- motorvagns- och skeppsbyggeri, sockerraffinaderi, cement- och kemikaliefabrikation. På vänstra Oderstranden ligger på dalbranten den Gamla Staden, med smala gator, s.v. därom ligger den sedan 1850 byggda Nystaden, n. och v. på höglandet den sedan fästningens upphävande år 1873 nya stadsdelar. På Oders högra sida de tidigare förstäderna Lastadie och Silberwiese, ö. om Lastadie den 1898 fullbordade frihamnen.” Från 1913 kan man resa med ångbåt, 66 km på tre timmar till Swinemünde som har 14200 invånare men badorten rymmer enligt Bædeker 23000 badgäster. Båten fortsätter till Heringsdorf, ”omgiven av skön bokbeskogning, den elegantaste och dyraste av Östersjöbaden (14000 badgäster).”

1872 köptes Heringsdorf av bröderna Delbrück som utvecklade orten med sikte på den ekonomiska och politiska eliten. Heringsdorf fick kasino och galoppbana. Arkitekturen var av klassicistisk ”Bäderstil” utan anknytning till lokal tradition men eklektisk som i Berlins finare förorter, med stora fönster mot havet,

Bild 3: På Sten De Geers schematiska karta över Stettin har de centrala delarna markerats i mörk färg, medan bostads- och hamnområden skrafferats.

utan uppvärmning, enbart för sommarbruk. Till de tidigare besökarna hörde många konstnärer och intellektuella, senare dominerade borgare, dock ofta liberaler, och påfallande många judar, t.ex. Victor Klemperer född i Landsberg (Gorzów) nära Stettin 1881, död 1960, romanist, överlevare och DDR-ikon, lärare bl.a vid universitetet i Greifswald 1947–1960. Därmed uppstod även antisemitiska kampanjer, och vissa badanläggningar skyltade med att vara ”Judenfrei”

(Wilhelmus 2007, 71). Berlinare dominerade, särskilt i stadens västliga förorter. Aktiebolaget Seebad Heringsdorf ordnade järnvägsanslutning från Swinemünde 1894, och senare även en fortsättning till Wolgast 1911 med dragningen med särskild hänsyn till att skydda bokskog och tennisbanor. Med bättre tåganslutning ökade veckoslutspendlingen av fäder, och även lägre klasser började frekventera strandbaden (Heinickel & Bresgott 2004; Buchweitz et al. 2007, 103f).

Från Berlin kan man enligt Bædeker ta sig till Sassnitz på Rügen (294 km) med snälltåg på 6 timmar över Greifswald, (210 km) och Stralsund (241 km, 4 timmar), varefter vagnen fraktas med en färja över Strelasund till Altefähr och dras vidare till Sassnitz. Där finns en ångbåtsförbindelse till Trelleborg (Bædeker 1913, 57–61). Här tycks Bædeker i den tredje upplagan 1913 ha missat att järnvägsfärjan invigdes 1909 i närvaro av Tysklands kejsare och Sveriges konung (Kramer, 2009). 1890 tog järnvägsresan Berlin – Stockholm 31 timmar, efter tågfärjelinjens öppnande 1909 22 timmar. Svenska intressen föreslog både 1907 och 1925 en ny färjehamn vid Barth, men förslaget var omöjligt på grund av de besvärliga naturförutsättningarna (Wilhelmus 2008, 41f).

Utöver Stettin var det järnvägsknutpunkterna Stargard, Neustettin och Pasewalk som ökade befolkningsmässigt. Urbaniseringen sågs av lantadeln som ett hot, vilket i grunden tvingade junkrarna att förbättra bostäder och arbetsförhållanden för lantarbetarna. Men städernas tillväxt – och den moderniserade krigstekniken – gjorde att förstäderna tilläts växa utöver befästningarna, som efterhand revs. I de större städernas ytterområden byggdes armeförläggningar. Städerna fick elektricitet, spårvagnar och ledningsvatten medan landsbygden halkade efter (Włodarczyk 1999, 272–281).

Kejsarrikets Pommern i ett tidrumperspektiv

Genom Tysklands enande finansiellt som en tullunion med ett formellt bevarande av de tidigare staterna som ”Länder” utplånas i praktiken gränserna mot Mecklenburg och övriga Tyskland. Industrialismen griper in på allvar i Pommern med en finmaskig utbyggnad av järnvägsnätet, baserad på agrarproduktion och turism, samt en kanalisering av Oderfloden och utfarten via Swinemünde. Stettin blir alltmer en uthamn till Berlin, och med snabba järnvägar blir kusten storstadens

Badewanne. Genom de förbättrade tågfärjeförbindelserna knyter sig Sverige närmare Tyskland, men Pommern är enbart en transportsträcka. Mot slutet av perioden ökar folkomflyttningen: urbanisering – mot Stettin, Berlin och västra Tyskland, emigration till Nordamerika – via Stettin, och invandring av polska och galiciska lantarbetare.

Världskriget

Efter skottet i Sarajevo hamnade Tyskland i krig mot Storbritannien, Frankrike och Ryssland. Sverige upprätthöll neutralitet. Genom den brittiska blockaden inriktades Stettins handel mot Skandinavien. Sverige behövde kol och Tyskland järnmalm. Tyska fartyg gick i skytteltrafik mellan Stettin och Luleå, medan ryska ubåtar sökte sitt byte. Flera tyska fartyg sökte skydd på svenskt territorialvatten, i några fall sänktes eller kapades de av ryska ubåtar eller jagare, varvid man från rysk sida hävdade att de befunnit sig utanför statsgränsen. Andra fartyg sänktes på internationellt vatten (Lundmark 2006, samt fartygsinformation på nätet). Nästan alla incidenter inträffade under 1916, därefter blev situationen i Ryssland revolutionär, krigsmakten fick stora problem och efter sin kupp mot den svaga Kerenski-regimen slöt Lenin fred med Tyskland.

Men även normal sjöfart krävde offer: Rapport: Lastångare Hansa, byggd 1910 vid Stettiner Oderwerke AG. Beställare: Neue Dampfer Co. AG Stettin. Material: Stål. Mått: 68.48 x 10.79 x 5.20 meter. Djup i rum: 4.45 m. Fart: 13,0 knop. Hemma: Stettin. Redare: Neue Dampfer Co. AG Stettin. Besättning: 18 man. Last: Järnmalm. Förlist: 1917-07 29 på resa: Luleå – Stettin (Tyskland). Plats: Öja Bremersvik. Orsak: Kollision med en fiskebåt kl. 04.00⁹ (Lundén 2013).

Men kriget har också vinnare, åtminstone tillfälligt. Stettins varv, särskilt Vulcan, fick stora beställningar från krigsmarinen, och ett nytt varv, Ostseewerft, startades. Även andra industrier gynnades av krigskonjunkturen. Säsongarbetarna, ”galizierna”, hölls kvar i Pommern, dels för att det rädde brist på arbetskraft, dels

⁹ <http://www.dykarna.nu/forum/s-s-hansalandsort-efterlysning> (hämtat 2013-08-12)

för att man ville förhindra att de tvångsenrollerades i den ryska armén (Włodarczyk 1999, 281f).

Mitt under kriget, 1918, grundades ett Nordiskt Institut vid universitet i Greifswald. Syftet var att undersöka de nordiska länderna med avseende på alla relevanta aspekter, från geologi till teologi – det tyska utrikesministeriet hade ett stort intresse för frågan. Att valet föll på just Greifswald, trots att andra lärosäten redan hade lektorat och samlingar, berodde på närheten till Norden, på samlingarna från den svenska tiden, och på att geografiprofessorn Gustav Braun redan hade inlett forskning kring de nordiska länderna, främst Finland och Sverige (Åkerlund 2010, 59; Nase 2014, 19–24). Kopplingen mellan vetenskapliga regionstudier och den tyska statens intresse för kunskapsinhämtning skulle under olika kommande regimer skapa slitningar mellan forskare och politiker.

Pommern skonades nästan helt från världskriget, beläget långt ifrån både öst- och västfronterna. Dess skyddade läge kan ha bidragit till myten om dolkstöten, att kriget förlorades av förräderi, inte av inre kollaps.

Under 1918 har den krigsfrivillige Adolf Hitler ådragit sig en tillfällig ögonskada av senapsgas. Han sänds till ett reservlasarett i det fredliga Pasewalk, där han upplever Tysklands kapitulation.

Världskriget i ett tidrumsperspektiv

Pommern intar under första världskriget en lugn position mellan öst- och västfronterna, men samtidigt pågår en intensiv, krigsrelaterad trafik mellan Sverige och Stettin med utbyte av järnmalm mot kol från Schlesien. Givetvis påverkas befolkningen av kriget, liksom alla andra tyskar, i form av utskrivningar med omflyttning av män, dödsfall, invalidisering och förluster av familjemedlemmar. Regeringen i Berlin inser de geopolitiska fördelarna av kontakter med de gamla och nya nordiska länderna och förstärker regionstudierna i Greifswald.

Weimartidens Pommern

Med Versaillesfreden den 28 juni 1919¹⁰ ändrades de geopolitiska förutsättningarna. I uppgörelsen ingick att frihamnen i Stettin inte fick byggas ut (Kirchner 2009). Efter en folkomröstning delades det etniskt polsk-tyska Oberschlesien mellan det reducerade Tyskland och den återupprättade polska staten (Levander 1923). Polen sökte styra undan kolexporten från tysk mark och byggde en hamn i Gdynia, landets enda utlopp mot Östersjön (Szajnowska-Wysocka, 2006; Grzechnik 2012, 36). På grund av Polens annektering av Oberschlesien förlorade Stettin sin ställning som huvudleverantör av exportkol och provinsen Westpreussen/Posen sin som spannmålsleverantör. 1919 hade omsättningen i hamnen fallit till 1873 års nivå (Kirchner 2009, 19). Mellan Östra Pommern och Ostpreussen drogs ett stycke polskt territorium ut till kusten, den polska korridoren, hyllad som Polens trängtan till havet, och hatad av Tyskland. Staden Danzig med omland blev en Fri Stad under Nationernas Förbund med polsk militär överhöghet, tullunion och polsk rätt att utnyttja hamnen. Den geopolitiska lösningen av två motstridiga intressen: Tysklands territoriella relation till Ost- (och West-)Preussen, som blivit en exklav, med Danzig som en etnogeopolitisk kompromiss, och Polens krav på en Östersjökust, ledde till en olöslig konflikt mellan de två berörda staterna. Polen arbetade institutionellt genom ett Baltiskt Institut för att rättfärdiga korridoren och – med historiska argument – mer därtill (Grzechnik 2012, 39f). Från tysk sida utnyttjades de polska argumenten som exempel på en polsk aggression, och Danzig klagade något paradoxalt på att fienden Polen inte utnyttjade hamnen i Danzig utan istället byggde hamnstaden Gdynia som växte från ingenting till över 100 000 invånare (Grzechnik 2012, s 31–33, Engman 2009, 25–28). Under tider av relativ demokrati i båda staterna utkämpades ett handelskrig som omfattade både tullhinder och infrastrukturella inneslutningar. Misshälligheterna avslutades tillfälligt genom den tysk-polska icke-angreppspakten 1934 mellan två lindrigt demokratiska stater. Sedan Polen 1938-39 avslagit ett ”generöst” förslag från Nazityskland om att behålla sitt territorium mot att Tyskland fick införliva Danzig och att bygga extraterritoriella förbindelser med exklaven genom korridoren, sade

¹⁰ <http://www.firstworldwar.com/source/versailles.htm>

Hitler upp pakten i april 1939 och Danzig blev förevändning för Tysklands aggression den 1 september.

Den mellantyska järnvägstrafiken upprätthölls delvis med förseglade vagnar för att undvika polska visumbestämmelser. En särskild subventionerad båtlinje, *Seediens Ostpreussen*, skapades mellan Swinemünde, Zoppot (Sopot) i Danzigområdet och Pillau i exklaven Ostpreussen, med direkt järnvägsanknytning med Berlin. Swinemünde blev även flottbas (Buchweitz et al. 2007, 45; Kirchner 2009; Lundén 2013). En motorväg (*Autobahn*) mellan Berlin, Stettin och Königsberg planerades från 1932 – Berlin-Stettin blev klar 1937, fortsättningen genom Polen planerades hemligt (Lärmer 1975; Witt 1998, 33). I en artikel i tidskriften *Ymer* skildrar geografen Nils Friberg hur Hitlers ”uppträdande på arenan” löste problemen med autostradans finansiering och visar med ett diagram hur Riksbilvägen Berlin – Stettin totalt har förändrat biltrafikens omfattning, särskilt tunga biltransporter, trots flera olika lagregler till järnvägens förmån (Friberg 1938, 66, 75).

Järnvägen Berlin-Ducherow-Heringsdorf-Swinemünde fick 1932-33 en ny bro över sundet mellan Stettiner Haff och Peenestrom. Istället för den gamla svängbron byggdes Hubbrücke Karnin, en gigantisk hissanordning som lyfte järnvägsrälsen 28 meter när ett fartyg skulle passera, enligt samma princip som skeppsliftet vid Niederfinow. Järnvägen hade stor betydelse för turismen på Usedom, men den fick ännu större betydelse för den nazityska militären som förbindelse till Peenemünde. Bron sprängdes av tyskarna 1945 för att förhindra Röda Arméns avancemang, men själva hissen lämnades i upplyft läge för att släppa fram de flyende tyska marinenheterna från Stettin. Eftersom slutpunkten kom att hamna i utlandet, återställdes aldrig sträckan, som fortfarande kan spåras i terrängen med viadukter och stationshus. Själva lyftbron kom att stå kvar. Efter återföreningen planerades en demontering, men upptäckten av ett tornfalksbo ledde till uppmärksamhet, och lyftbron är numera ett teknikhistoriskt minnesmärke. Det finns planer på en ny anknytning till Świnoujście via Heringsdorfs flygplats i Garz (Bergmann 2007; Klüter et al. 2005, 54).

En av de få positiva nyheterna i Stettin var öppnandet 1927 av en kombinerad land- och sjöflygplats vid Dammscher See (Jezioro Dąbie) norr om Finkenwalde (Zdroje). ”Här landade världens största flygbåtar och erbjöd en snabb förbindelse

över Östersjön mot Norden” (Kirchner 2009, 20). Vid invigningen deltog Stockholms borgarråd Yngve Larsson och kommunikationsminister Carl Meurling.

Stettins relativa tillbakagång fortsatte under hela Weimarrepubliken, och särskilt under depressionen 1929. Redan året innan hade Vulcanvarvet demonterats och flyttats till Hamburg, nästa år stängdes Nüscke-varvet, och därefter Oderwerft, vars flytdocka 1933 flyttades till Split i Jugoslavien. Maskinfabriken Stoewer gick i konkurs samma år, och i lantbruksindustrin rådde stora svårigheter. 1931 hade Stettin 40 000 arbetslösa, och en tredjeplats i Tyskland rörande arbetslösa i förhållande till invånarantal (Rautenberg 1999, 322–24; Kirchner 2009, 22). Samma år dominerade Sverige Stettins import räknat i tonnage, det gällde nästan enbart malm, medan närmast största importland, Storbritannien, levererade kol. För exporten till Sverige spelade Stettin en mindre roll, men den dominerades av kol och livsmedel (*Wirtschafts- und Verkehrsgeographischer Atlas von Pommern*, 1934). Trots nedgången i handel och annan verksamhet ökade Stettins befolkning – genom inkorporeringar. Inom stadsplaneringen sökte man i tidens anda en funktionell uppdelning av olika verksamheter samt en ”fingerplan” av grönstråk som skulle mynna i en grön ring runt staden. Delar av planen sattes i verket, men med nazismens nya makthavare kom andra idéer, tanken om en bandstad längs floden. Men alla planer ointetgjordes av kriget (Bernhardt & Musekamp, 2006, 39).

I sin installationsföreläsning 1930 kommer Greifswalds rektor, Gustav Braun, in på Stettins förutsättningar, en kombination av naturgivna, tekniska, ekonomiska och politiska möjligheter och begränsningar. På grund av isrecessionens geomorfologi med urströmdalar har det varit enklare att knyta övre Oder med dess kolförekomster genom kanaler västerut över Berlin till Elbe och Hamburg och omvärlden än norrut mot Östersjökusten, och genom delningen av Schlesien har Tyskland förlorat en del av sitt östliga påverkansområde. Stettins möjligheter ligger i att vidareutveckla den industri som gynnas av handelskontakterna (Braun 1930, 23).

Färjeförbindelsen mellan Tyskland och Sverige hindrades länge av överfarten mellan fastlandet och Rügen, som sköttes av en liten tåg färja. 1931 fick Jacob Wallenberg med en ekonomisk insats de båda staterna att satsa på en kombination av damm och bro, Rügendam, som möjliggjorde en direktförbindelse över till

Rügen och som förkortade tågtiden inom Tyskland med en timma och till Stockholm med 2½ (Wilhelmus, 2008, 41f, *50 Jahre* 1959).

Badorterna påverkades starkt av de växlande konjunkturerna, men särskilt Usedom gynnades av de snabba tågförbindelserna från Berlin.

Maxim Gorki besökte 1922 Heringsdorf och besökte några gånger Hôtel Bellevue i Bansin för en kopp kaffe under sina promenader enligt en ny skylt vid det dåvarande hotellet. Under DDR-tiden omvandlades en militärskola i Heringsdorf till ett gymnasium uppkallat efter honom.

Vid vissa föreläsningar vid Greifswalds universitet, särskilt i germanistik, deltog en ung man med otillräcklig skolunderbyggnad, bokhandelsspringpojken Wolfgang Koeppen (1906–1996) som även arbetade som volontär vid Greifswalds stadsteater. Efter att ha lämnat staden under tidigt 20-tal levde han ett äventyrligt liv som diversearbetare, teaterman och så småningom en i Tyskland uppskattad och omstridd författare (Fischer, 2002).

Som ovan nämnts grundades under första världskriget vid Greifswalds universitet ett Nordiskt institut med inriktning mot filologi, geografi, statsvetenskap och juridik. Under Tysklands svåra efterkrigsår låg det nära till hands att knyta kontakter med Norden även utanför universitetsvärlden, inte minst med den svenske språkforskaren Vilhelm Lundström i hans egenskap av sekreterare för *Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet*. Men snart uppstod motsättningar mellan två starka professorer, geografen Gustav Braun, som hade goda kontakter med det tyska utrikesministeriet och dess avdelning för utlandspropaganda, och Gustaf Dalman, teolog, som motsatte sig en anknytning till politiska intressen. Dessutom skar det sig dem emellan angående indelningen av verksamheten, där geografen företrädde en indelning efter stater, medan Dalman sökte en uppdelning efter akademisk disciplin, varvid Braun avgick med segern. Utöver kontakter med respektive länder sökte institutet genom Braun finansiering från rederierna i Stettin, särskilt med inriktning mot Finland (Nase 2014, 23–27). Institutet hade en assistent, germanisten Johannes Paul, som arbetat som motsvarande pressattaché vid Tysklands legation i Stockholm och bevakat landets politiska utveckling. Hans goda kontakter med Sverige (gift med en konservativ svenska), författare till en stor avhandling om Gustav II Adolf och en allmän initiativkraft renderade honom Nordstjärneorden framför näsan på sina

Pommern i det förenade Tyskland

överordnade. Han ansvarade också för firandet 1930 av Gustav Adolfs landstigning i Pommern, med en minnessten i Peenemünde, medan Gustav Braun, efter diverse kontroverser med personalen, utnämndes till rektor för universitetet. Paul försvann 1930 till Riga, medan Braun som rektor sökte skaffa det Nordiska institutet bättre lokaler, delvis med finansiering från ett av Stettin-rederierna, nämligen Arthur Kunstmanns, som redan tidigare stött Brauns geografiska kontakter med Finland och Sverige. I februari 1933 utnämndes Kunstmann till hedersdoktor, varvid den nationalsocialistiska studentorganisationen protesterade (Nase 2014, 68–69).

Weimartiden i ett tidrumperspektiv.

Pommern blir ett gränsland mot det återupprättade Polen, och gränsdragningen och de av Versaillesfreden påförda restriktionerna påverkar framförallt Stettins handelsgeografiska ställning negativt. Visserligen upplever Stettin och Swinemünde en ny roll som förbindelse med Danzig och Ostpreussen, men den uppväger inte förlusten av exporten av schlesiskt kol och import av svensk järnmalm för de delar av Schlesien som hamnat i Polen. Företag läggs ned, arbetslösheten ökar men utsikterna till utvandring minskar. De agrara delarna av Pommern drabbas inte på samma sätt som de industriella områdena av Tyskland.

Under Weimartidens demokrati med kvinnlig rösträtt kan olika grupper och klasser utveckla den frihet de delvis åtnjöt under den rikstyska välfärdsauktoriteten. Under de bättre åren blomstrar badortsturismen, främst som ett Berlinarnas överklassnöje, med judiskt inslag men även antisemitisk segregering.

Pommern blir nazistiskt

Pommern tillhörde vid Hitlers maktövertagande den 30 januari 1933 de minst industrialiserade administrativa regionerna i Riket. Med undantag av Stettin, som nästan betraktades som en industriell förort och hamnstad till Berlin, hade Pommern enbart små städer, och även landsbygden var glest befolkad med sina storgods. Redan innan 1933 hade särskilt Östpommern en politik med prägel av

högerextremism, underblåst av rykten om polska angreppsavsikter. Efter en svår agrarkris under depressionen tillhörde Pommern de gränsområden vars befolkning tidigast och kraftigast vände sig till NSDAP. I det sista demokratiska valet 6 september 1932 fick partiet 43,1 %, och i Hitlers riksdagsval 3 mars 1933 en absolut majoritet av 56,7 %. Som Rautenberg skriver: ”Sedan århundraden trogna mot staten, lojala, och präglade av preussisk ordningsuppfattning var det inte lätt för de traditionstygda pomrarna att genomskåda nazisternas fester, gatusamlingar och massmöten, särskilt som de ofta ikläddes preussiska kläder, och de insåg inte systemets skuggsidor utan underordnade sig dess totala kontroll” (Rautenberg 1999, 305–8). Den socialistiska oppositionen, som framförallt fanns i Stettin, tystades snart. Arbetare från det nedlagda Vulcan-varvet i Stettin blev på Görings order misshandlade 1934 och deras ledare avrättad. I Pasewalk inrättades 1937 en ”helgedom” (Weihestätte) till minne av Adolf Hitlers sjukhusvistelse där under första världskriget (Rautenberg 1999, 308–9, 320).

Under 1933–34 avskaffades alla demokratiska institutioner och ersattes med toppstyrda partiorgan. 1935 utnämndes Gottfried Graf von Bismarck-Schönhausen (1901–1949) till Regierungspräsident för Pommern i Stettin. Han var sonson till Otto von Bismarck, medlem av NSDAP och SS och var 1933–34 Landrat och NSDAP-Kreisleiter på Rügen. 1938 förflyttades han till Potsdam, men efter 1942 blev han alltmer kritisk till Hitlers styre och var inblandad i kuppen mot Hitler den 20 juli 1944, fördes till Sachsenhausen men befriades av Röda Armén (Thies 2013; Uddhammar 2014).

1934 fick Pommern den Oberpräsident och Gauleiter, Franz Schwede-Coburg (1881–1960), som från Stettin blint skulle lyda Hitler tills staden intogs den 26 april 1945. Han blev 1930 som förste nazist borgmästare i staden Coburg, förrättade vigseln mellan Sibylla och prins Gustav Adolf samt tog sig efternamnet Coburg 1934. Han tillhörde de första att förfölja judar och mentalsjuka, förhindrade 1945 befolkningen att fly från Stettin men tog sig i maj 1945 via Sassnitz till den Brittiska zonen, där han dömdes till flera relativt långa straff, men frigavs villkorligt 1956¹¹.

¹¹ Entnazifizierung/Entnazifizierung_Q5_Schwede-Coburg_Greifswalder_Landeszeitung.pdf

Efter Hitlers maktövertagande startade en upprustning som krävde råvaror. Tyskland var den största importören av svensk järnmalm (Hedberg 2003, 55). 1936 gör en svensk, Gösta Häggkvist, en semesterresa från Luleå till Tyskland. Han filmar ”lastning av malm från upplag i järnvägsvagnar, Svartön. Lastfartyget Viktoria W. Kunstmann (7800 ton) vid lastkajen. I rum sjö ombord på Viktoria. Måsar.” På båten finns ”mina reskamrater, medlemmar av Hitlerjugend i Stettin” som fått följa med till Luleå som gratifikation för idogt arbete. Så ”första tyska bojen, Oderbeck Ost, Swinemünde. Lastrummet öppnas. Ångare i Stettins hamn. Bunkring. Malmen lastas av. En glimt från Stettin. Nordtyskt landskap, taget från tåget mellan Stettin och Berlin.” Från Stettiner Bahnhof reser Gösta hem med tåg över Sassnitz¹².

Fartyget Viktoria W. Kunstmann ägdes av Reederei Kunstmann – Wilhelm Kunstmann, Stettin till 1936, såldes sedan, döptes om till SS Radbod, bombades av brittiska Beaufighter och sjönk i Ørstafjorden nära Ålesund den 5 december 1944¹³. Men varför såldes det 1936? Svaret är politiskt: Rederiet W. Kunstmann etablerades den 1 april 1870 i Swinemünde av Wilhelm Kunstmann, född 1844. Rederiet skulle efterhand bli Preussens största (Wilhelmus 2007, 64). Dess första båtar var en brigg, Adler, och en skonare, Minna. 1889 kom den första ångaren ”Clara Siegmann”. Därefter var alla båtar ångare, med namnsluten -ia. 1886 öppnades ett kontor i Stettin som efterhand blev huvudkontor. Senare köptes bogserbåtar och pråmar. Rederiet kom att bli det största i Preussen. Efter 1915 hade alla båtar ”efternamnet” Kunstmann. Båtarnas huvuduppgift var att frakta järnmalm från Luleå, Oxelösund och Gävle till Stettin, som sedan transporterades med flodbåtar eller järnväg till Schlesien.

1929 köptes Mercur-Shipyard-GmbH i Stettin. Efter 1933 blev verksamheten allt mer osäker och företaget tvingades 1936 att sälja, *eftersom Kunstmanns var judar*. Köpare blev rederiet Johannes Fritzen & Sohn, och köpesumman skulle överföras till Storbritannien, dit Kunstmanns hade flyttat. Båda parter straffades för olaga penningtransaktioner. Arthur Kunstmann dog den 27 augusti 1940, men sonen Werner fick tillbringa fyra månader i brittiskt fängelse för samarbete med Nazityskland¹⁴. Fadern, som tilldelats hedersdoktorat och hederssenatoriat vid universitet i Greifswald,

¹² Gösta Häggkvists samling film nr 03 (1936) www.sfi.se/sv/svensk-filmdatabas/Item/?itemid=59827&type...iv. (hämtat 2013-08-12)

¹³ http://www.pust-norden.de/index_dt.htm Reederei Kunstmann 1870-1939.

¹⁴ http://www.pust-norden.de/index_dt.htm Reederei Kunstmann 1870-1939

varit styrelsemedlem i tyska redarföreningar och medlem av Tysklands delegation vid Nationernas Förbund i Genève på 1920-talet, framtogs alla titlar av naziregimen men återfick sina akademiska titlar postumt år 2000 (Röder & Strauss 1980/1999¹⁵). De glada Hitlerungdomarna reste förmodligen en sista resa med en judiskägd båt. Först avvecklades judisk egendom, och därefter judarna. Men den svensk-tyska kol- och malmtrafiken fortsatte (Lundén, 2013).

Den delvis plötsliga, delvis smygande, övergången till den rasistiska nazidiktaturen drabbade givetvis Pommern som alla andra delar av Tyskland. Universitetet i Greifswald tillhörde ett av de första målen för den nationalsocialistiska likriktningen. Redan tidigare, vinterterminen 1930/31, fick universitetet som andra högskola i Tyskland den tvivelaktiga äran att få NSDAP-majoritet i studentutskottet. Under mars 1933 startade övergreppen mot judiska lärare och studenter. Nazisterna vid universitetet fordrade att den tidigare pommerska Oberpresidenten Julius Lippmann och redaren Arthur Kunstmann, som så sent som i januari 1933 förklarats Hedersdoktor vid universitetet, skulle fråntas rangen som Ehrensenatoren, ”eftersom de var av judiskt blod”. Universitetssenaten tillbakavisade den 4 april detta krav, men tvingades senare falla undan. Den 10 maj 1933 brändes vid Greifswalds universitet förhatliga böcker, av Heine och Remarque, (samt troligen även av hemmasonen Engel) (Wilhelmus 2007, 71–75). Något senare gavs universitetet namnet efter Ernst Moritz Arndt, vilket DDR-publikationen 1982 beskriver: ”På ett demagogiskt sätt blev så namnet på en stor patriot taget i anspråk för ett förbrytarsystem” (*Universität Greifswald* 1982, 42). Att Arndt hade vissa åsikter som passade nazisterna påpekades inte, något som skulle leda till en debatt efter DDR-regimens fall.

Det nazistiska maktövertagandet ledde nästan omedelbart till att Gustav Braun anklagades för diverse oegentligheter av bland annat Paul, som kommit tillbaka från Riga. Braun, som nyss avslutat sin rektorsperiod, baktalades av en partitrogen kollega, och avsattes från sin professur 1933. Processen mot honom drog ut på tiden till 1936, då han förvånande nog frikändes, men han återinsattes inte, och avled hösten 1940 av en hjärtinfarkt – i Oslo, som kapten i Wehrmacht efter den

¹⁵ Universität Greifswald <http://www.uni-greifswald.de/leben/engagement/rehabilitiert.html> (hämtat 2013-08-15)

nazityska ockupationen. (*Universität Greifswald* 1982, 40f, samt inf. från prof. Heinz Peter Brogiato, Leipzig, 2014-01-13; Åkerlund 2010, 116f).

De nazistiska studenterna, som intresserade sig för det nordiska, och som hade goda kontakter med Paul, gick nu till angrepp först mot svensklektorn Stellan Arvidson, som snart avskedades, och därefter mot institutschefen och litteraturvetaren Leopold Magon (Åkerlund 2010, 111–117). Paul hade i sin historiska forskning riktat in sig mot teologi, och som protestant och nordenvetare spelade han ut sina kort mot Magon, som var katolik, och som gick in i en ”inre exil”. Det nordiska institutet splittrades efter beslut i Berlin i juli 1933 i länderspecifika institut, där Paul blev direktor för ”Schwedisches Institut” (Nase, 2014, 73–75). Men från 1933 avstod Lunds universitet från de årliga träffarna med Greifswald, vilket var en motgång för Paul, och vetenskapligt nedgraderades han 1938 i förhållande till konkurrenten Magon. Hans vetenskapliga produktion stannade av, några assistenter och doktorander arbetade med viss forskning, men utan större resultat, och endast några kända svenska regimvänner besökte institutet under krigsåren. 1941 inkallades Paul av kontraspionaget till Stockholm och Finland men återkom under vårvintern 1945 till Greifswald, anslöt sig till en SS-grupp på Syd-Rügen som kapitulerade den 5 maj, varvid Paul gömde sig på en båt, upptäcktes den 16 maj, sändes till Moskva, fälldes för spionage och frisläpptes 1955 (Nase 2014, 137f). Den svenske lektorn Åke Ohlmarks hade tillsatts 1941 efter stor tveksamhet från svensk sida, hans akademiska meriter kom dock att överväga mot hans pronazistiska sympatier och besvärliga beteende. Han stannade kvar till den 16 mars 1945 (Åkerlund 2010, 229f). Ohlmarks minnen från tiden är anekdotiska men belyser kampen mellan olika intressenter på de nordiska instituten, inte minst hans hat mot nazistkoryfén Heinz Krüger som Ohlmarks blev av med genom att rekommendera honom för en tjänst vid tyska legationen i Stockholm 1943. Däremot lovordar han rektor Engel, som trots sitt formella NSDAP-medlemskap utmålas som Hitlermotståndare och som räddare av offer för Krügers angiveri (Ohlmarks 1980, 52–54, 84).

Kunstmanns öde tillhörde de positiva undantagen. Han skulle förresten dyka upp som namn i ett påhittat sammanhang långt senare (se sid. 111). För judarna i Pommern stod valet mellan exodus och en förhoppning att Hitler var en lögnare. De fåtaliga judarna (i Pommern drygt 6000, varav 2400 i Stettin) blev till en början av med sina medborgerliga rättigheter och efterhand utsatta för allt värre

trakasserier, tills de antingen lyckades fly, deporterades och mördades (Rautenberg 1999, 316). Men exilen var svår, både emotionellt och reellt, eftersom allt fler stater stängde sina gränser. Piskorski nämner David Mandelbaum som pryglats i sin hemstad Stralsund 1935 ”eftersom han var gift med en icke-judinna”. Som många andra tyska judar flydde han till Polen, ett land som sökte få sina egna judar ett emigrera till Palestina (Piskorski 2013, 101). Efter Tysklands överfall på Polen hamnade han i Warszawas getto, medan hustrun agerade för att få honom fri. Båda lyckade överleva (Wilhelmus 2007, 79).

I mars 1938 ockuperade och annekterade Tyskland grannlandet Österrike och några månader senare tvingades den ännu existerande judiska församlingen i Stettin ta emot 700 judar från Burgenland vilka senare forslades till Baltikum (Wilhelmus 2007, 91). Natten mellan den 9 och 10 november 1938 utbröt den av nazisterna arrangerade riksprogromen, eufemistiskt kallad kristallnatten. I Vorpommern brändes synagogorna i Stettin, Stralsund, Anklam, Pasewalk, Torgelow och Swinemünde, och i Pasewalk skändades den judiska begravningsplatsen. Angreppen fortsatte därefter på mindre orter (Wilhelmus 2007, 92f). I den lilla staden Deutsch Krone (Wałcz) i Hinterpommern sattes synagogan i brand, och judiska butiker slogs sönder. Några dagar senare fördes stadens judiska befolkning under polisbevakning till järnvägsstationen för att transporteras bort (Piskorski 2013, 103).

Den enda organisation som vågade visa sig negativ till regimen var delar av den evangeliska, delvis pietistiska kyrkligheten under ledning av Reinhold von Thadden-Trieglaff från godset med samma namn (Trzygłów), samt den katolska minoriteten.

Till det avlägsna östra Pommern förlade den anti-nazistiske teologen Diedrich Bonhoeffer (1906-1945, avrättad av nazisterna) sin undervisning i sin Bekännelsekyrka (Die bekennende Kirche) under några år sedan han 1937 förvisats från sin kyrka i närheten av Hamburg. Seminarierna hölls i Köslin (Koszalin) och Schlawe, (Niemica) men gruppen bodde längre österut i byn Gross Schlönwitz (Słonowice). 1938 registrerades Bonhoeffer som boende i Schlawe, men resorna mellan orterna och till Berlin var ansträngande och Bekännelsekyrkan mötte allt större motgångar (Schlingensiepen, 2010, 217-221). Sommaren 1939 erbjöd Ewald Graf von Kleist-Wendisch Tychow Diedrich Bonhoeffer sin avsidet belägna och obebodda herrgård Sigurdshof (Tychowo, vid Sławno) för seminarierna. I

mars 1940 stängdes verksamheten av Gestapo och Bonhoeffer förbjöds att fortsätta sin verksamhet. Han anslöt sig till Abwehr, den nazityska underrättelseinstitutionen, som hade en stark oppositionsgrupp, men arresterades i mars 1943 och avrättades i koncentrationslägret Flossenburg två år senare, två veckor innan lägret befriades av amerikanska trupper (Schlingensiepen 2010, 245 f).

Kyrkans ställning i den nazistiska diktaturen innebar både svek och motstånd. Liksom i den senare diktaturen var kyrkan en känslig fråga för makthavarna, vilket ibland gav ett tillfälligt utrymme för självständighet, eller för exil.

Michael Meschke föddes 1931 i "den fria staden" Danzig. Hans farfar hade en tygfabrik i Rummelsburg (Miastko) i Hinterpommern. Hans son Kurt ville bli dansare, men disputerade på en avhandling om svärdsdans 1927. Han blev dock evangelisk präst i den fria staden Danzig. När nazisterna 1933 tog den politiska makten i Danzig, fråntogs han sin tjänst eftersom hans hustru, även hon lutheran, var av judisk härkomst. Prästen tilldelades en tjänst av den tyska evangeliska kyrkan i tre församlingar i Schillersdorf, en liten by 15 kilometer söder om Stettin, där sonen Michael växte upp med sina syskon. Familjen umgicks med ägarna till godset Schöningen i närheten, familjen Schlange-Schöningen, där fadern Hans Schlange-Schöningen var liberalkonservativ politiker tills nazisterna tog över. Brodern Ernst var medlem av NSAP och SA, men entledigades i maj 1933 av okänd anledning. Efter kriget flydde Hans till väst, blev CDU-politiker och utnämndes till Förbundsrepublikens förste generalkonsul 1950 och sedermera ambassadör i Storbritannien – enligt wikipedia för att Adenauer ville bli av med en konkurrent (Trittell, 1987). Godset Schöningen (Kamieniec) vid Kolbaskowo övertogs av den polska gränsbevakningen men såldes 2006 till en tysk ägare.

Den 28 december 1938 tvingas Michaels moder Eva-Juliane skriva ett brev till polismyndigheterna där hon meddelar sitt judiska ursprung och tilldelas förnamnet Sara. Familjen utsätts för stenkastning. Tack vare en tillfällig kontakt med en svensk pedagog Per Sundberg (1889–1947), initiativtagare till Viggbyholmsskolan, fick familjen en inbjudan och utvandrar den 23 januari 1939, varpå föräldrarna blir lärare vid skolan. Michael Meschke blir världskänd marionettist, men besöker sina hemtrakter och försöker arbeta för försoning mellan tyskar och polacker i sin hemtrakt, där kyrkan är en ruin nära gränsstationen Kolbaskowo (Kolbitzow) (Meschke 2002, 15-24).

Den nazistiska entusiasmen i Pommern fick sin belöning. Den av depressionen drabbade provinsen fick snabbt hjälp i form av arbeten som fordrade stor insats av människor: kanaliseringar, vägbyggen, skogsplantering och jordbruks-effektivisering. Vissa av dessa insatser var planerade redan under Weimar-republiken, till exempel motorvägen Berlin – Stettin och förbindelsen mellan Stralsund och Rügen, men den nya regimen kunde nu ostört sätta igång verksamheter utan risk för överklaganden eller opposition.

Prora De tjugotusendes KdF-havsbad – Seebad Rügen

KdF-Kraft durch Freude (kraft genom glädje) var en underavdelning av Deutsche Arbeitsfront med uppgift att organisera tyskarnas fritid, särskilt semesterns uppläggning. Efter en arkitekttävling 1936 byggdes vid den långa sandstranden Prorer Wiek på östsidan av Rügen en anläggning bestående av 5 block av vardera 500 meter långa hus, totalt 4,5 kilometer. En festhall skulle kunna ta emot 20 000 personer. Den 2 maj, årsdagen av likvideringen av de tyska fria fackföreningarna 1933, skedde den högtidliga grundstensläggningen. 1939 var vissa delar färdiga, men kriget gjorde att organiserade semestrar inte prioriterades. Prora blev istället utbildningsanstalt för polisbataljoner, kvinnliga hjälpkrafter till marinen samt ett lasarett. Vid krigsslutet användes Prora som flyktingläger, men övertogs för inkvartering av Sovjetarmén för att överlätas till DDR:s Nationella Folkarmé (NVA). Vid återföreningen överfördes tillfälligt Prora till Bundeswehr, som avvecklade den militära verksamheten. Fastigheten som nu tillhörde Förbundsrepubliken, skulle försäljas, men det visade sig svårt. 1994 ställdes Prora under Denkmalschutz (skydd som minnesmärke) på grund av dess unika teknologi och arkitektur. Vissa delar av anläggningen har rustats upp som hotell, vandrarhem och dokumentationscentral, andra står som ruiner av en tanke om ett i flera betydelser utvalt folk som under några sommarveckor skulle belönas för sitt disciplinerade arbete för nationen¹⁶.

1934 fullbordades det märkliga Schiffshebewerk i Niederfinow, världen största, som dramatiskt kortade kanaltransporterna mellan Berlin och Stettin. En gigantisk ”hiss” ersatte fyra slussar. Därmed kunde inlandssjöfarten utnyttja Oder hela året, bland annat för koltransporter, med undantag av eventuella ishinder (Kirchner 2009, 22). Rännan från Swinemünde fördjupades så att större fartyg kunde anlöpa

¹⁶ www.dokumentationszentrum-prora.de/index.html

Stettin. De gamla varven öppnades igen, snart var 12 000 man anställda. Även mindre varv i övriga hamnstäder fick uppdrag inom upprustningen, liksom textilindustrin, den tredje största i Tyskland (Rautenberg 1999, 324–26). 1936 togs Europas största sädesmagasin i bruk i Stettin (Kirchner 2009, 23).

Den stora arbetslösheten vändes snart i sin motsats och ledde till en flykt från landsbygden. I de östra delarna av Pommern fanns både polska och kasjubiska minoriteter, men de senare var mer eller mindre förtyskade. Därutöver kom årligen uppemot 20 000 polska lantarbetare över gränsen vid skördetid, och många sökte bli kvar i ett trots allt mer välmående Pommern. Närvaron av en slavisk befolkning passade inte den nazistiska regimen. En kampanj inleddes för att förtyska alla ortnamn, även månghundraåriga, som kunde härledas till ett slaviskt ursprung (Rautenberg 1999, 330).

1935 grundade den nationalsocialistiska regimen ett Reichsstelle für Raumordnung, alltså för fysisk planering, vars pommerska underavdelning fick som huvuduppgift att planera dels för en agriskulturell försörjning av den tätbefolkade industriella västliga delen av riket, dels att förstärka den svagt utvecklade industrin i Pommern. Som enda stora industriella insats nämner Witt *Hydrierwerk Pölitz* (se nedan). Mellan den ”fredliga” samhällsplaneringen och den militära upprustningen uppstod ofta konflikter, särskilt skapade marinens utbyggnadsplaner på Rügen ett ”krigstillstånd” [sic!] gentemot planeringsmyndigheten, som värnade om fisket (Witt 1998, 32–34).

Den militära upprustningen ledde till infrastruktursatsningar över hela Pommern, med marin utbyggnad på Rügen, i Stralsund och Swinemünde, flygplatser lite varstans, liksom utbyggnad av garnisoner. Stettin var stabsort för Wehrkreis II samt för en motoriserad infanteridivision. 1936 påbörjades bygget av raketförsöksanläggningen Peenemünde. Industrin ställdes alltmer in mot den militära upprustningen. Kemikoncernen IG Farben fick 1937 i uppdrag att bygga Hydrierwerke Pölitz som fram till bombangreppen 1944 producerade flygbensin ur schlesiskt kol.

Vid Rügens nordvästra kust anlades en sjöflygstation redan under första världskriget, men efter nazisternas krigsupprustning anlades 1934 en ”Seefliegerhorst”, en sjöflygbas. Delar av den gamla fiskebyn revs för att ge plats för hangarer, kaserner och en trädgårdsstad för anställda med familjer, uppdelad efter social hierarki. Mot slutet av kriget lokaliserades en sjöräddningsgrupp som

medverkade vid evakueringen av flyktingar från Ostpreussen och Hinterpommern. Efter krigsslutet förstörde Röda Armén alla militära anläggningar, och övrig bebyggelse användes under ett antal år för fritidsaktiviteter (camping och vandrarhem), innan platsen återigen togs i anspråk för militära ändamål (Feldmann Eellend 2013, 59).

Efter 1933 byggdes på ön Kaseburg (Karsibór), som avskilts från Usedom av kanalen Kaiserfahrt, en ubåtshamn, och på Swinemündesidan stationerades torpedbåtar (Jeđrusik 2013, 140). De gamla fästningsanläggningarna moderniserades. Den 12 mars 1945 utsattes marinanläggningarna för ett luftangrepp som även förstörde stora delar av staden varvid tusentals människor dödades (osäkert hur många på grund av flyktingströmmarna). De flesta begravdes i massgravar vid Golm (se s. 104, 162). Vid ett senare angrepp sänktes pansarkryssaren Lützow, som låg i Kaiserfahrt söder om Swinemünde.

Vid de sandiga kullarna mellan Swinemünde och Stettiner Haff vid den lilla orten Garz (inte att förväxla med staden Gartz vid Oder) hade den kejserliga garnisonen en exercisplats, som redan före världskriget användes som landningsplats för militärflyget. 1919 inrättades en ”landflygplats” som även utnyttjades av segelflygare. Redan 1927 inrättades en reguljär linje från Berlin (Jeđrusik 2013, 140). 1935 övertog Luftwaffe platsen som kallades Fliegerhorst Garz, och som byggdes ut för att klara större bombplan. Trots de allierade bombangreppen på Swinemünde och ett sovjetiskt luftangrepp så sent som den 4 maj blev flygplatsen oskadad, och den besattes nästa dag av Sovjettrupper.

Det nationalsocialistiska Pommern i ett tidrumsperspektiv.

I och med det auktorära maktövertagandet förvandlas Pommern, särskilt dess östra del, till ett geopolitiskt strategiskt utbyggnadsområde. Militarisering och militärt motiverad industrialisering och infrastrukturutbyggnad leder till nya arbetstillfällen, inflyttning av befolkning västerifrån samt aktivering av kvinnor och ungdomar i arbete och indoktrinerande ”fritidsverksamhet”. Samtidigt avskiljs efterhand de tyskar som definieras som ”icke-ariar” och deras företag tvångsförsäljs. Vissa judar lämnar landet, andra hoppas på att åtstramningen är tillfällig. Råvaruhandeln med Sverige intensifieras.

Pommern i andra världskriget

1939 byggdes ett nytt Vulcan-Varv för mindre ångare och u-båtar. 1940 blev Stettin marinbas. ”Liksom under första världskriget utvecklade sig Stettin under andra världskriget till huvudomlastningsplats för trafiken med Skandinavien” (Kirchner 2009). Med Hitlers angrepp på Polen den 1 september 1939 blev Pommern ett uppmarschområde för de tyska trupperna, men på grund av det snabba avancemanget blev området inte drabbat direkt. Däremot blev Stettin en nod i en stor och hänsynslös folkomflyttning.

Kort efter angreppet på Polen befallde Hitler en massförflyttning av människor inom de stortyska och ockuperade områdena. I de ockuperade delarna av Polen skulle beredas plats för tyskar (Volksdeutsche) från Baltikum och Östeuropa. För den enorma och hänsynslösa omflyttningen inrättades evakueringsläger bland annat i Stettin och Swinemünde (Piskorski 2013,120). I Molotov-Ribbentropavtalets hemliga del artikel 1 av 23 augusti 1939 ingick bland annat att Sovjetunionen skulle disponera stora delar av Baltikum inklusive Finland¹⁷, och som en följd därav skulle områdets tysketniska befolkning evakueras till delar av det tyska rike som skapades av territoriell expansion. För evakueringen från Estland och Lettland till Stettin användes från oktober lyxkryssningsfartyget (*General von Steuben*), som i februari 1945 på väg med soldater och flyktingar från Ostpreussen sänktes av en sovjetisk u-båt utanför Hinterpommern med tusentals dödsoffer. Den 7 november 1939 öppnades i Stettin ett kontor under *Einwandererzentralstelle* i Litzmannstadt, det ockuperade Łódź, för att ta emot etniska tyskar från Baltikum (Musekamp 2008, 23; 2010, 29ff). Men även Finland omfattades av de tysk-sovjetiska planerna:

Tamara Batujew, Solna: Anteckningar från ett antal telefonsamtal 2015-11-03–2016-01-08.

Den 2 december 1939 reste jag, född 1931 i Helsingfors , och min mor tillsammans med andra Volksdeutsche från Frihamnen i Helsingfors i det överfulla lastrummet på en ”bananbåt” till Swinemünde, där vi sattes på ett tåg till Stettin. Vi inkvarterades i en trädgårdsrestaurang. Efter att ha fått se två andra platser tilldelades vi till slut en del av en lägenhet på

¹⁷ <http://www.ibiblio.org/pha/policy/pre-war/390823a.html>

Kronenhofstrasse 27. Lägenheten var i ett hörnhus med ingång från en korridor, möblerad, men alla personliga tillhörigheter var borta. Vi bodde parterr utan kök. För att laga mat måste mamma ta varorna på en taburett nedför trappan, uppför en vindeltrappa, genom en korridor med smålägenheter ockuperade av varsin familj, till ett kök som delades av alla. En gång i halvmörkret vid Kronenhofstrasse såg jag i hustrappan en man med en judestjärna som halvt gömde sig. Det var den enda jude jag såg under hela kriget. Mor arbetade på sjukhus, troligen administrativt.

Jag placerades i en flickskola, Bugenhagenschule. Intill låg fyrkantiga öppna fält där vi åkte rullskridskor. Där hölls även partimöten, jag kallades vid 10 år till BDM, Bund Deutscher Mädchen, pojkar kallades *Pimpfe*-pojkar. Vid 14 upptogs man formellt i Hitlerjugend. "Hitlerjugend fungerade som scoutrörelsen."

Bombningarna gjorde att man levde i kappsäck. På nätterna kom i radion först ett "Nussknackerlaut" sedan: "Hier ist die öffentliche Luftschutzmeldung Stettin" med uppgift om hur många skvadroner plan som passerat Hamburg, och sedan visste man inte om de svängde mot Berlin eller vidare österut mot oss. Vid bombanfall fälldes "Tannenbäume" (ljusbomber) som markerade var man skulle bomba. Om anfallen varat mer än 2 timmar behövde vi inte gå till skolan utan till BDM, där vi tilldelades uppgifter, t.ex. fick jag gå med vatten i ämbar till kvinnor med barn i husen, eftersom vattnet stängdes av vid bombanfall. Det fanns fina järnpumpar – de borde k-märkas!

Jag hamnade därefter i Elisabethschule vid Königstor¹⁸. Skolan evakuerades 1942 efter bombanfall till Grimmen, en liten stad med 2-3000 invånare, skolan hade 1000 elever. Mor blev kvar i Stettin. Efter direktanfall evakuerades vi sommartid till Sellin på Rügen, varje klass höll till i olika hotell. En dag när vi skulle evakueras till Rügen fick vi först vänta på grund av bombningar, men när tåget (med sommarvagnar) for iväg mot Stralsund kom flygplan, vi vinkade, men man bombade. Jag minns ljudet – psch psch. Vi sprang ut på fälten men lokföraren och eldaren dog. En sommar sändes jag till Hinterpommern för att hjälpa ett gammalt par med korna.

I Grimmen bodde jag på en sommarrestaurang utanför stan. Hela innandömet bestod av sängar, där bodde mest äldre flickor. Sedan fick jag bo hos en slaktare.

Efter kriget kom mor till Grimmen, bodde på en vind i en kyrka. Hon gick till kommandanten och fick arbete som tolk, men våren 1946 togs hon av NKVD och sändes till Sibirien. Jag sprang till kommandanten och trängde mig in och bad honom om nåd, men han stängde dörren och sade

¹⁸ http://www.pommerscher-diakonieverein.de/fileadmin/Redaktionsinhalte/pdv/autoren_ablage/Die_Innere_Mission_in_Pommern.pdf

förtroligt att Sovjetunionen var ett land där han inte kunde göra något, han var i en svag situation och kunde bli straffad. Jag tror han var lärare.

Jag kastades ut men fick bo i ett vindskontor utan vatten eller uppvärmning, vintrarna var kalla. Ibland bodde jag hos en kamrat, jag skolkade ofta och svalt, men bondebarnen hade ofta stollar (en finare bulle) som de bjöd på. Efterhand reste jag till Berlin för att få ett utresetillstånd från sovjetiska konsulatet. Jag hittade adressen till min far som ordnade inresetillstånd till Finland. Men att ta tåget till Berlin: Man ställde sig på stationen och väntade, tågen var överfulla. Men i Berlin hade jag inte rätt papper, fick göra om resan flera gånger. Jag bodde över på Stettiner Bahnhof, och bland Trümmerhäufen (ruinhögarna) hittade jag en kvinna som köpte mina smörkuponger vilket gav mig pengar till utresehandlingar. Så reste jag till Rostock, bodde på en hamnbordell men en man tog hand om mig som en far. Efter flera försök lyckades jag komma med en båt till Finland. Så kom jag påsken 1949 till Helsingfors. Min far fick ett meddelande att han hade ett paket att hämta i hamnen. Det var jag.

Vem hade bott i lägenheten som Tamara flyttade in i 1940?

Pommern kom att bli den första del av egentliga Tyskland som deporterade de judar som inte lyckats lämna landet. Det kan ha funnits tre skäl att just denna del, valdes ett militärindustriellt, ett personligt och ett logistiskt. I februari 1940 utgick ett *Merkblatt* till utvalda medlemmar av NSDAP med extremt detaljerade instruktioner hur man den 12 februari klockan 20.00 med ”hårdhet, noggrannhet och försiktighet” och utan hänsyn till de berördas klagomål evakuerade Stettins judar. Under natten tvingades Stettins 1124 judar med kort varsel lämna sina hem (Müssener-Wilhelmus 2014, 78, not 8; 81 ff). De fördes under primitiva och förnedrande former till Lublin i det ockuperade Polen, där de tvingades att vandra i vinterkylan till olika hus där de skulle inkvarteras; flera dog under färden (Piskorski 1999, 9; Rautenberg 1999, 378; Wilhelmus 2007, 99f). Det har förmodats att det var för att bereda plats för krigsindustrins arbetare, då nazisterna behövde bostäder för arbetarna vid det återupprättade Vulcanvarvet och det under byggnad varande Hydrierwerk Pölitz. Händelsen uppmärksammades bland annat i den danska tidningen Politiken (Wilhelmus 2007,100), rapporterades till svenska legationen och föranledde den annars Hitlervänlige Sven Hedin att protestera vid ett besök hos Heinrich Himmler, som dock bryskt avfärdade Hedins klagan med att

judarna skadat Tyskland och hävdade att de deporterade betett sig illa mot sina egna (Hedin 1949, 142f). Elsa Meyring, som varit stadsråd i Stettin och som ingick i deportationen, lyckades få ett svenskt visum och kunde därmed lämna Lublin i juni 1940. 1942 skrev hon i exil att Schwede-Coburg förmodligen låg bakom beslutet att påbörja Pommerns totala arisering (Wilhelmus 2007, 99, Meyring 1942/1992). Detta förmodas även i en anonym rapport ”Zur Lage der Juden in Deutschland” (i början av mars 1940) återgiven i Müssener-Wilhelmus 2014, 92–94. I rapporten anges även att utrymningen skedde för att bereda plats för balttyskar. Detta styrks även av ett brev till RHSA (Reichssicherheitshauptamt) från Utrikesministeriet av den 17 februari, i vilket anges att deporteringen var en Einzelmassnahme, med syfte att bereda plats för ”balttyska återvandrare” (Müssener-Wilhelmus, 2014, 90).

Elsa Meyring f. Bauchwitz, död 1967, Johanneshov, Stockholm

Ur Elsa Meyrings minnen:

Född 16 april 1883 i Stettin, gift 16 oktober 1904 i Stettin, änka 23 februari 1940 i Lublin.

Ordförande i Stettins kvinnoförening och i Kvinnoföreningarnas stadssällskap.

Styrelsemedlem och organisatör i nationella kvinnotjänsten 1914-1918.

Hilfsdezernent för stadens Hinterbliebenen- och krigsskadade-omsorg.

Ledare för Omsorgsförmedlingsstället vid II. Armeåren i Stettin.

Stadsråd 1919-1929 med Dezernat Jugendamt i Stettin.

Hilfsdezernent i stadens ungdoms- och välfärdskontor 1929-1933 i Stettin.

Organisatör av stadens vinterhjälp.

Ledare av Judiska församlingens i Stettin vinterhjälp 1933-1936.

Ledare för Emigrationsrådsstället för Reichsvertretung der Juden in Deutschland 1936-1940. [Bodde 1939 Kronenhof 6, Stettin¹⁹]

Deportation till Plen [sic] 12 februari 1940.

Ledare av rådgivningsstället för de deporterade vid Judiska Rådet i Lublin 1940.

Räddning till Stockholm 28 juni 1941.

Styrelsemedlem och Försorgerin vid emigranternas självhjälp i Stockholm. (Müssener – Wilhelmus 2014)

¹⁹ Uppgiften om gatoadressen från prof. Helmut Müssener, december 2015. Stadskarta över Stettin 1941: http://www.landkartenarchiv.de/vollbild_pharu.php?q=pharus_stettin_1941.

I Elsa Meyrings minnen skildras deporteringen från Stettin i februari 1940. Vid den brutala avhysningen fick hennes man en stroke som ledde till att han betedde sig alltmer irrationellt. Alla judar transporterades till godsbangården där de fick vänta i den stränga kölden. De fick varsin cementsäck med lite mat och lastades på fjärdeklassvagnar utan toaletter, uppvärmning eller belysning. De förbjöds att öppna fönstren, men lyckades plocka åt sig snö för att dricka. Hennes medhavda kopp och tallrik blev nu allmän egendom. Passagerarnas moral skildras som remarkabel. Efter tre dygns resa anlände tåget till Lublin kl 4 på morgonen. De fick lämna sitt hela bagage och togs om hand av unga brutala tyskpolska vakter och fick vandra i bitter kyla på landsvägar i djup snö. Aldringar som inte orkade lämnades på vägen med svåra frostsador, att hämtas av lokala judar. Vid ankomst till ett barackläger fick Elsas man ett psykiskt utbrott. En tysk överste som visade medkänsla läxades upp av lägerkommendanten, en SS-man. Det lokala judiska rådet försökte hjälpa, men snart gavs order om uppbrott, gruppen nu fördelad efter ålder på tre olika mål, tre byar bebodda av ortodoxa polska judar. De togs om hand, kommunicerande på haltande tysk-jiddisch. Elsas man togs in på den judiska sjukstugan och forslades senare till ett överfullt judiskt sjukhus i Lublin, där han avled. Elsa ställde upp som volontär och som medlare mellan lokalbefolkningen och de deporterade, som ibland såg ned på de polska fattiga judarna. På grund av tidigare kontakter får Elsa ett visum till Sverige och kan som den enda av Stettinjudarna lämna Lublin, resa till Berlin. Med en biljett betalad av Judiska Rådet flyger hon från Berlin till Stockholm i juni 1940. De överlevande Stettinjudarna flyttades återigen våren 1942 för att avlivas i dödslägren samma år (Meyring, 1942/1992, Müssener-Wilhelmus 2014).

— — —

1948 spelar hon en gammal polsk kvinna i filmen *Främmande hamn*, regi Erik "Hampe" Faustman, baserad på Josef Kjellgrens skådespel Okänd svensk soldat och delvis inspelad i Gdynia (Müssener et al. 2014, 211).

I slutet av mars 1940 meddelade det svenska underrättelseväsendet norska marina myndigheter att stora truppstyrkor och transportfartyg samlats i Stettin, vilket skulle tyda på en förestående sjöexpedition. Den 6-7 april 1940 avgick från Stettin 15 fartyg tillhörande 1. *Seetransportstaffel* med uppdrag *Weserübung*, (täckord för det planerade angreppet på Danmark och Norge, formellt en militär övning) lastade med 3900 soldater, 742 hästar, 942 fordon och 4 pansarvagnar. Fem fartyg hade destination Oslo, fyra Kristiansand, tre Stavanger och tre Bergen²⁰. Ett av fartygen

²⁰ <http://www.wlb-stuttgart.de/seekrieg/40-04.htm>.

destinerade till Norge var en isbrytare, *Stettin*, byggd 1933 på Oderwerke som Tysklands största, för bruk på Stettiner Haff och Oder. I mars 1945 tog fartyget 500 krigsflyktingar till Köpenhamn och hamnade därefter i Västzonen och var där i bruk till 1981, där det numera är musei- och utflyktsfartyg ²¹.

I oktober 1940 anlöttes Luleå av fartyget *Isar*, som under våren använts vid ”*Weserübung*” ²². *Isar* medförde en tysk division som sedan skulle fraktas vidare till Norge. I Luleå upprättades även ett tyskt lager för proviant och utrustning som uppenbarligen fylldes på sjövägen under några år (Gyllenhaal 2011, Gyllenhaal & Gebhardt 2001). Men trafiken gick även i motsatt riktning. De svenska fartygen *Viril* och *Wormo*, byggda på 1930-talet, chartrades 1942 av ”*Fischer-einkaufsgemeinschaft Norwegen*” för transport Luleå-Stettin av färsk fisk (Lundén 2013).

Dödsfarten var benämningen på den fartygstrafik med järnmalm, som pågick från svenska ostkusthamnar till hamnar i norra Tyskland och tyska och nederländska Nordsjökusten under andra världskriget fram till hösten 1944. I retur fraktades ofta stenkol och koks för Sveriges energiförsörjning. När malmfarten begränsades från Narvik, bland annat på grund av stor förstörelse i hamnen, dirigerades malmexporten framförallt till Luleå. När Luleå hamn var blockerad av is, togs malmfrakterna från Gävle, Västerås eller Oxelösund. Efter Tysklands ockupation av bland annat Oberschlesien var den tyska kolproduktionskapaciteten störst i Europa. Sverige hade viktiga råvaror och en stabil marknad. Flaskhals på tysk sida var järnvägstransporterna (militärtransporter prioriterades), vilket ledde till att Sverige lånade ut järnvägsvagnar för leveranser mot Sverige (Hedberg 2003, 155f).

För sjökontakterna med Tyskland under de svåra vintrarna måste svenska isbrytare utnyttjas. Vintern 1939/40 assisterades ”till Sverige destinerade kollastade fartyg” från tyska Östersjöhamnar. Isbrytaren *Ymer* hjälpte under vintern färjetrafiken Trelleborg – Sassnitz, men ersattes av *Atle* fram till slutet av mars. *Ymer* hämtade i tre omgångar kolångare i tyska Östersjöhamnar (*SOU* 1942, 27). *Atle* anlötte den 12 april 1940 Swinemünde för att hämta några svenska fartyg.

²¹ <http://www.museumshafen-oevelgoenne.de/index.php/stettin.html> (2014-01-12); <http://www.ndr.de/geschichte/schiffe/stettin119.html>

²² Historisches Marinearchiv <http://www.historisches-marinearchiv.de/projekte/weseruebung/> (hämtat 2013-08-13)

Den mest uppmärksammade insatsen gjorde dock Atle genom att rädda besättningen på den svenska tågfarjan Starke som den 26 februari minsprängdes nordost om Sassnitz (*SOU* 1942, 35).

Drygt två år efter Sven Hedins försiktiga klagan över behandlingen av judarna, rapporterade den 20 augusti 1942 den svenske konsuln i Stettin, Yngve Vendel till legationen i Berlin och vidare till UD i Stockholm om judarnas situation i Generalguvernementet. Han uppger att behandlingen av judar varierar beroende på gettonas lokalisering, men att avsikten är att utrota dem. Först skall judar under 10 och över 50 likvideras och redan har 40 000 avlivats i Lublin. Metoden är att under sken av desinfektion gasa ihjäl dem (Apelblat 2015, 14).

Den 30 november 1942 klockan 11:10 ankom trupptransportskeppet D/S Donau till hamnen i Stettin, ett dygn försenat på grund av stark storm på Östersjön. Fartygen hade lämnat Norska Amerikalinjens kaj i Oslo den 26 november med en last av 302 män, 188 kvinnor och 42 barn, norska judar. På kajen överlämnades passagerarna till den tyska säkerhetspolisen och fraktades vidare samma dag med tåg till Auschwitz. Sex män överlevde²³.

Det avsidades liggande Hinterpommern tjänade 1943-44 som evakueringsområde för människor från Ruhrområdet och Berlin, som utsattes för de allierades bombangrepp. Till Pommern hämtades också tvångsarbetare från det ockuperade Polen. Många sattes in i jordbruket, till exempel på Rügen och i trakten av Stralsund. De deporterades i godsvagnar, bodde under usla förhållanden och fick utföra de smutsigaste och tyngsta arbetsuppgifterna. Dokumentationscentralen Prora har samlat in minnen från överlevande, ofta människor som vid unga år deporterats tillsammans med sina föräldrar. De fick utstå förnedrande fysisk och social behandling under transporten och vistelsen på lantbruk där de arbetade 12-16 timmar per dag. Vid ankomst till slutorten kunde lantbrukarna stå och välja ut de lämpligaste. Utöver polacker förekom även franska, italienska, ukrainska och andra tvångsarbetare. Några enstaka hade mer tur och hamnade t.ex. i restaurangkök och behandlades mera humanitärt av den tyska personalen²⁴.

Die Heeresversuchsanstalt Peenemünde (Härens försöksanstalt), belägen vid nordspetsen av Usedom, upprättades 1936 och blev mest berömd och beryktad för

²³ http://www.hlsenteret.no/kunnskapsbasen/folkemord/folkemord-under-zismen/holocaust/norge/reisen_med_donau.htm

²⁴ http://www.dokumentationszentrum-prora.de/seiten_deutsch/zarb.html.

försöken med militära raketer, som från 1942 nådde vissa framgångar, och som med osäker precision användes mot London och Antwerpen. Intill arméns anstalt fanns även flygvapnets försöksanstalt. Med användande av tvångsarbetare, koncentrationslägerfångar och krigsfångar framställdes raketerna V1 och V2 (V för Vergeltungswaffe=vedergällningsvapen), men tillverkningen flyttades under 1943 till mera bombsäkra platser i Niedersachsen. I anslutning till anstalterna fanns två filialer till koncentrationslägret Ravensbrück, Karlshagen I och II, som försåg de två anstalterna med arbetskraft. Området var ett naturskyddsområde, och upptäcktes av Wernher von Braun, den blivande forskningschefen och efter kriget ansvarig för den amerikanska raketutvecklingen. Hans morfar hade jagat änder i trakten. Från 1940 var Albert Speer ansvarig för den omfattande byggnadsverksamheten vid försöksanstalten (Burström, 2004).

År 1936 anlades en militär flygbas i Barth och en garnison för det tyska luftvapnet. Under andra världskriget fanns ett Stammlager (Stalag Luft 1 och 2) i staden, och mellan 1943 och 1945 också ett koncentrationsläger på flygfältsområdet, som tillhörde KZ Ravensbrück. Hit fördes i november 1944 150 judar från Ungern för att arbeta i fabriken. Mellan november 1943 och april 1945 samlades yngre fångar från andra koncentrationsläger till Barth för att påskynda fabrikationen. När Sovjettrupperna närmade sig avrättades de som inte kunde gå, andra avled eller sköts under reträtten (Wilhelmus 2007, 104). På platsen fanns även en flygplansfabrik, Heinkels "Müller-Werk", en av de platser där det tyska reaktionsdrivna (jet-) planet Heinkel HE-162 Volksjäger sattes ihop under vintern 1945. Byggplatsen i Barth var relativt välbehållen efter kriget, och övertogs av Sovjetmakten, inklusive ett antal av flygplanen, liksom produktionsbanden (Albrecht 2006)²⁵.

En av de internerade på Barth var den polske flygaren Bohdan Arct, som efter Nazitysklands angrepp på Polen lyckades ta sig till Storbritannien. Under ett uppdrag över Nederländerna 6 september 1944 tvingades han hoppa, togs till fånga och hamnade efter ett antal transporter på Stalag Luft 1 Barth. Hans bok *Secret journal. Life in a World War II Prison Camp* är en "loggbok" från tiden från uthoppet till befrielsen, skriven i hemlighet på befintliga pappersbitar och med ironiska teckningar från lägerlivet. Under sträng bevakning behandlades krigsfångarna enligt Genèvekonventionen, men när gåvopaketet från Röda Korset uteblev i flera månader utbröt svält i

²⁵ http://www.bredow-web.de/RAF_Museum/Heinkel_He_162/heinkel_he_162.html.

lägret. Under april 1945 började hoppet spira, de tyska vakterna blev underdåniga. Mot slutet satte tyskarna in folk från Volkssturm, en sorts hemvärnsmän som "som knappt kunde gå och som troligen var veteraner från 1871 års krig". Den 30 april flydde tyskarna, berusade, och lägret tog över kontrollen. Några "ryska" officerare anlände nästa dag. Krigsfångarna fördes några dagar därefter över till den brittiska zonen.

Till Arct's faksimil har fogats en tidning, *Barth Hard Times*, utgiven den 5 maj i lägret. På en sida skildras staden Barth i väntan på "ryssarnas" ankomst. Röda och vita flaggor hänger i fönstren. Befolkningen består av barn, åldringar och invalider. Bageriet som levererade bröd till lägret har kvar en skylt att bröd inte säljs till Judar eller Polacker, "men det finns inget bröd till Supermän heller". Däremot länsas Barths skafferier på allehanda läckerheter. Medan åldringarna skakar och vrider sina händer i skräck för hämnden dricker sig de fria fångarna berusade (*Barth Hard Times*, 2, i Arct, *Secret Journal*).

Wehrkreis II omfattade Mecklenburg och Pommern, med Stettin som högkvarter. I området fanns under kriget totalt 38 krigsfängeläger, varav vissa var i bruk under kortare tid. Dulag var genomgångsläger, Stalag stamläger (det fanns även ett Frontstamlager och Luftstalag), Marlag för marinfångar, samt Oflag för officerare. Lauenburg var satellit till Buchenwald, Stargard lydde under Ravensbrück, så även Barth och Karlshagen vid Peenemünde²⁶.

Från 1943 utsattes Stettin, Swinemünde och industriorten Pölitz (där schlesiskt kol förvandlades till flygbensin) för allierade bombangrepp. Före angreppet producerades 15 % av Nazitysklands syntetiska bränsle i Pölitz.

Poelitz

The plant shows a high level of activity. Construction of a new gasholder is proceeding slowly; a sixth carbonising oven has been completed and is in use. The ninth pair of stalls is still not equipped, but a start may have been made. (Her Britannic Majesty's Government, 1944, 12).

I Mission 379 bombade 224 B-24:or den 29 maj 1944 den syntetiska oljefabriken i Pölitz. Redan den 13 mars, hade molnigt väder tvingat 272 B-17 i Mission 355 avsedda för oljeindustri i "Västra Polen" att istället bomba Stettin och Stralsund (*Plan for Completion of Combined Bomber Offensive*, 1974).

²⁶ The National Ex-Prisoner of War Association POW Camp Listings). http://www.prisonerofwar.org.uk/camp_list.htm

Arbetskraften till Pölitz togs från ett antal läger i närheten, inklusive en filial till koncentrationslägret Stutthof, samt ett fartyg (Bremerhaven) förankrat på Oder. Efter 20 januari 1945 kunde inga tåg från Schlesien leverera kol till Pölitz (Kirchner 2009, 23, 56).

SS Bremerhaven byggdes 1921 i Belfast som SS Reventazon, köptes 1936 av rederiet Union i Bremen men rekvirerades av Kriegsmarine och placerades 1939 i kanalen mellan Swinemünde och Stettiner Haff som bostad för polska tvångsarbetare vid anläggningen i Pölitz. 1942 användes fartyget för trupptransporter. Efter upprustning på varv i Stettin sattes fartyget 1944 in som lasarettfartyg. Den 31 oktober 1944 klockan 07:30, på väg från Windau (Ventspils) till Gotenhafen (Gdynia) angreps fartyget nära sin destination av sovjetiskt flyg och sattes i brand. På båten fanns 1515 liggande och 156 gående sårade soldater, 680 flyktingar, 511 tvångsarbetare från Organisation Todt (en militärt ordnad bygg- och ingenjörorganisation), 200 SS-vakter, 42 sjukvårdare, 22 luftvärnssoldater och 45 civila sjömän. Av dessa dog 410. 19:30 välte fartyget och sjönk på 67 meters djup²⁷. Det är ett "omtyckt" mål för dykare.

Särskilt angreppen i augusti 1944 lade stora delar av Swinemünde i ruiner, omkring 2000 människor omkom. 29–30 augusti 1944 passerade brittiska bombare Skåne på väg mot Stettin och Königsberg och möttes av tyskt jaktflyg.

Krigets bittra slutskede – uppifrån och från sidan

Pommern kom att utgöra en del av andra världskrigets bittraste och omänskligaste skådeplatser. Under våren 1945 avancerade Sovjetarmén österifrån, retirerande tyska trupper sprängde broar och hamnanläggningar. Från väster kom bombflottor med mål i Königsberg, Danzig, Stettin och Swinemünde. Den 12 mars 1945 angreps Swinemünde (på sovjetisk begäran) av amerikanskt bombflyg, varvid mellan 8000 och 23 000 människor omkom, däribland en stor andel flyktingar som befann sig i staden. Eftersom staden ligger lågt inrättades en krigskyrkogård på kullen Golm strax utanför stadsgränsen, som efter 1945 även är gräns mellan Polen och Tyskland (Rautenberg 1999, 336; Piskorski 2013, 210).

²⁷ <http://www.wrecksite.eu/wreck.aspx?59636>.

Röda Armén mötte ett desperat motstånd från nazityska trupper. I kampen runt Stettin deltog resterna av SS-divisionen Nordland med en skara svenska frivilliga (Ericson 1996, 198). Befolkningen i Pommern drabbades först av flyktingskaror från Ostpreussen, sedan även av den bittra kampen mellan tyska och sovjetiska trupper. Jens Orback skildrar i sin bok *Medan segern firades* hur slutskedet drabbar hans mors föräldrahem i Wittenberg, (Wittenberga) i det pommerska gränslandet mot Korridorerna. Piskorski inleder sin bok *Die Verjagten* (De förjagade) med en nyckelknippa – för många flyktingar en symbol för det förlorade hemmet. Knippan har en adresslapp: Walter-Kleemannstrasse 4, Deutsch Krone. Familjen Fischer, tyskar men anti-nazister, beordrades den 2 februari 1945 av tyska soldater att lämna orten. Ännu 1946 hoppades man på att få komma tillbaka, men knippan hade nu fått ett tillägg: ul. Podgórna 4, Wałcz.

Waltraut Pettersson (1930–2015) föddes på ett familjejordbruk i byn Zülkenhagen (Sulcewo) nära Neustettin (Szczecinek). Hon kom till Sverige 1952 och debuterade 1965, varefter hon skrev flera böcker med motiv från hembygden och flykten. I *Mitt Pommern: tankar och minnen* (2006) skildrar hon ett besök i den polska by som 1930–1946 var hennes hem. Under kriget som länge inte märks annat än i tvångsutskrivningar och den nazistiska framgångspropagandan fick byn polska tvångsarbetare och det närbelägna godset franska krigsfångar. Den sovjetiska invasionen skildras som en tid av ohämmat våld mot en försvarslös befolkning. När Polen övertar området intar en polsk familj gården, men den tyska får stanna kvar en tid, och relationen skildras som relativt vänlig. Den polska flickan får köpa den avlidna systemens klänning (Pettersson, 2006).

Den nazityska reträtten innebar för befolkningen bryska order och kontraorder. Enbart i januari 1945 utsattes befolkningen i Hinterpommern för nästan dagliga order om förberedelse för evakuering, snabbevakuering och kontraorder – stanna till slutet. Plundring, olydnad och spridande av rykten kunde leda till snabba avrättningar. I Stettin hängdes människor vid Paradplatsen och längs strandpromenaderna. Enligt ett sextonårigt vittne kände de flesta Stettinbor ingen sympati för offren, de utmålades som förrädare (Musekamp 2007).

Vintern 1945 var ovanligt kall, och flyktingarna från Ostpreussen och Danzig riskerade livet inte bara på grund av beskjutning och bombangrepp, utan även av undernäring och förfrysning. Ett flyktingtåg till Stolp (Słupsk) anlände med

ihjälfrusna barn (Piskorski 2013, 181–183). Gamla och småbarn dog av undernäring, förfrysning eller bara för att de inte orkade vandra vidare i lervälling eller yrsnö, arbetsföra män var definitionsmässigt döda eller blev dödade, kvinnorna utsattes för sovjetsoldaternas våldtäkter (Orback 2007, 126). Från det evakuerade koncentrationslägret Stutthoff utanför Danzig kom fångar på dödsmarscher genom Hinterpommern egentligen avsedda för lägret i Lauenburg (Lębork), noggrant uppdelade mellan judar och övriga. Några grupper lyckade ta sig till Rügen, Danmark och Kiel, andra omkom i luftanfall av de allierade, men de flesta omkom av svält, förfrysning eller ”avskjutning”. En som klarade sig var den tyske sociologen Ulrich Beck, född 15 maj 1944 i Stolp, död 1 januari 2015.

I det organisatoriska och rumsliga kaoset hamnade befolkningen ofta mitt i eldlinjen, eller bakom de avancerande sovjettrupperna. Under några månader fram till Tysklands kapitulation betedde sig Röda Arméns soldater som en soldatesk, med plundring, våldtäkter och besinningslös förstörelse. Försvarslösa sårade tyska soldater som vårdades på provisoriska sjukhus kunde skjutas av sovjetsoldaterna (Orback 2007, 38). Tyskar sågs som ett fiendefolk, oavsett inställning till regimen. Många år av tysk hänsynslöshet möttes nu av en sovjetisk och i mötet utspelades några dagar i månadsskiftet april–maj händelser som efteråt tystades ned, särskilt i DDR.

Dagen efter Hitlers död, alltså 1 maj 1945, rådde undergångsstämning. I Demmin, i södra Vorpommern, hade SA-enheter sprängt bron över Peene som ledde västerut och därmed förhindrat flykt. De hade även förbjudit befolkningen att hänga ut vita lakan som bevis på kapitulation. Sovjetarmén, som för övrigt delvis disciplinerats på sin väg västerut, invaderade en brännvinsfabrik, lät skjuta på alla uniformerade, även brevbärare, och sätta eld på byggnader. En andel av befolkningen, beräknad till över 1000, lät familjevis ta livet av sig. Givetvis hände liknande saker dessa dagar i andra delar av Tyskland, särskilt där Sovjetarmén drog fram, men Demmin framstår som ett svårslaget rekord av kollektivt självmord utanför undergångssektornas krets (Lakotta 2005, Piskorski 2013, 202–04, Huber 2015).

Dagarna innan hade Greifswald trotsat budet om motstånd och begärt kapitulation, och därmed räddat både staden och dess invånare (Rautenberg 1999, 339; Hackmann 1999, 345–46). Medan stadskommendanten Petershagen efteråt ärades av DDR-regimen, tystades informationen om hans medhjälpare, den siste av

nazistregimen godkända rektorn för Greifswalds universitet, Carl Engel, som några dagar efter det sovjetiska övertagandet fördes bort till ett interneringsläger, där han avrättades (Hackmann, 1999, 346).

I februari 1945 yttrade Gauleiter Franz Schwede-Coburg i Stettin: "Vi klamrar oss fast på vår pommerska jord". För flyktingarna från hans ostpreussiska hembygd visade han inget intresse. De sågs som förrädare och skulle hindras att fly. Tysklands jord skulle försvaras till varje pris. Därför ställde Gauleitern upp en Alarmbataljon "Murswiek" ur Hitlerjugend av pojkar födda 1928 och 29, totalt cirka 600 pojksoldater. Trycket att ställa upp är så starkt att även 14-åringar anmäler sig som "frivilliga". 16-åringar fick en inryckningsorder som present av Führern. En som anmäler sig är den 15-årige Werner Nemitz, som skrivit en bok om bataljonens korta liv. Pojkarna utbildas dels som frontsoldater, dels som Werwölfe, varulvar, tänkta att agera som partisaner bakom fiendens linjer. De underställs Partiet, inte militären. Den 20 mars intar Röda armén ett brohuvud vid Ost-Oder varvid en del av bataljonen sätts att försvara staden, medan andra sänds iväg västerut. Vad som händer de unga försvararna är oklart, ingen finns att berätta. Schwede-Coburg med anhang flyr mot Greifswald, men finner att staden den 30 april har överlämnat sig till fienden. Walter Nemitz' kompani, med fyra flickor, har passerat Greifswald och får order att agera varulvar och utföra sabotageaktioner. Men de förs västerut och klarar sig. För en annan del av bataljonen går det sämre. När Coburg och hans närmaste män inser att militären inte längre vill försvara Stralsund, tvingas en grupp att försöka uppehålla sovjetsoldaterna medan civilbefolkningen flyr mot Rügen över Rügendam. Men Coburg stoppar flykten och låter spränga dammen. Första pojkkompaniet får insatsorder. Ungefär samtidigt beslutar militärledningen att överge Stralsund, men Hitlerpojkarna glöms bort och beskjuter enligt order sovjetsoldaterna som tror sig överta en uppgiven stad. De övermannas snabbt och avrättas. Schwede-Coburg och hans medskyldiga klarar sig, döms till relativt milda straff – för andra förseelser – men pojksoldaternas öden är fortfarande delvis ouppklarade (baserat på Wiborgs reportage 2014 om Nemitz' bok 2000).

Den 3 maj möttes sovjetiska och brittiska enheter sydväst om Wismar, och dagen efter intogs öarna Wollin, Usedom och Rügen av de sovjetiska trupperna. Därmed var kriget över för Pommerns del. Men för Stettin och dess pommerska omland var kaoset långtifrån över.

Pommern under andra världskriget i ett tidrumsperspektiv

Krigsutbrottet påverkar ytligt sett Pommern endast genom att gränsen österut förvandlas från en gräns mellan stater till en gräns mellan två inomtyska förvaltningsområden. För befolkningen innebar den hemliga delen av pakten mellan Sovjetunionen och Tyskland att etniska tyskar från Baltikum och Finland, de senare uppenbarligen från det korta vinterkriget 30 november 1939–13 mars 1940, ”motar bort” Stettins judiska befolkning tidigare än andra kvarvarande judar inom Tyskland. De judiska lägenheterna i Stettin fungerar alltså som ”mallar” att utrymmas och fyllas med balttyska familjer.

Ett krig fungerar, i en Giddensk mening, som strukturförstörare. Efterhand bombas Pommerns industrier, militära anläggningar, infrastruktur och civila bostäder. Viss befolkning evakueras, men särskilt Hinterpommern fungerar länge som tillflyktsort. Under krigets sista år förs kriget in i Pommern österifrån, genom den nazityska reträtten och det sovjetiska avancemanget under fysisk förstörelse, övergrepp mot civila och påtvingad flykt, en upprotning av ofta månghundraåriga generationsbanor.

Delat Pommern i ett delat Europa

Stettin blir Szczecin 1945

Från att de tyska trupperna i Stettin sprängde broarna både bildligt och bokstavligt i slutet av april, tills att staden slutligen är helt och oavvisligen en polsk stad i Polen, pågick en segdragen och skiftande kamp mellan tyska, sovjetiska och polska intressen, ibland på hög internationell nivå, ibland utkämpad i gathörn och på betesfält. Denna period finns ingående skildrad i Bernd Aischmanns *Mecklenburg-Vorpommern, die Stadt Stettin ausgenommen*, vars titel – ”staden Stettin utesluten” – syftar på en order av den 9 juli 1945 från chefen för den sovjetiska militärförvaltningen och tillika överbefälhavaren för de sovjetiska ockupationstrupperna i Tyskland, i vilken en militär chef utnämns för den landsdel som senare skulle benämnas Mecklenburg-Vorpommern (Aischmann 2008, 10). Uteslutningen av staden Stettin – som uppenbarligen omfattade mer än själva stadskommunen – ”den Stettinska fliken” var en första antydning om en annorlunda framtid för den östra delen av Vorpommern.

Kort sammanfattning av händelseutvecklingen (Kirchner 2009, 25–30 och Aischmann 2008, 29–155):

24 april: Tyska trupper spränger alla varvsanläggningar samt alla broar över Väst-Oder.

25 april: De tyska trupperna lämnar staden utan kamp, men lämnar kvar cirka 10 000 människor, mest sjuka och bräckliga.

26 april: Stettin övertas av sovjetiska trupper. Den tyska stadsförvaltningen blir kvar till 5 juli.

28 april: Den sovjetiske stadskommendanten förklarar att stadsförvaltningen övertagits av den polska regeringen. Dagen efter utnämns Piotr Zaremba av en representant för den polska regeringen, och den 30 april hissas Polens flagga över den forna tysk-preussiska regeringsbyggnaden. (Aischmann 2008, 31–32).

Delat Pommern i ett delat Europa

(4–)5 maj: Wollin och Swinemünde erövrar.

6– ? maj: De västallierade protesterar mot beslutet att överlämna staden till Polen.

6 maj: Tyska kommunister från Moskva anländer till Stargard i Pommern.

12 (eller något tidigare): De tyska kommunisterna anländer till Stettin och påbörjar en tysk administration).

21–23 maj: Sovjetadministrationen utnämner Erich Wiesner, tysk kommunist, till Stettins borgmästare.

2 juni: Tyskar förbjuds formellt att återvända till staden, men utan resultat.

7 juli: Polen övertar administrationen av Szczecin utom de områden som Sovjetunionen behåller makten över. Wiesner avlägsnas med polsk militärmakt.

2 augusti: Potsdamöverenskommelsen.

21 september: Potsdamöverenskommelsen träder i kraft.

4 oktober: Polen övertar administrationen av alla områden öster om den avtalade preliminära gränsen, utom de av Sovjetunionen reserverade områdena (Pölitzecklaven samt delar av hamnen).

Under 1945, från senvåren till sensommaren rådde kaos i Stettin. Makten böljade fram och tillbaka mellan polska, sovjetiska och ”nytyska” intressen, där allianserna och motsättningarna inte alltid var de förväntade. Formellt regerade den sovjetiske kommandanten, men tysk och polsk stadsförvaltning växlade allteftersom frågan om gränsdragningen dröjde. Den provisoriska polska regeringen agerade hela tiden för ett övertagande och för att locka polacker till staden. När slutligen polacken Piotr Zaremba övertog den formella stadsförvaltningen i juli fanns inga matlager, och staden fylldes av polska bosättare och tyska flyktingar på väg bort eller ”hem”. Den polske representanten för den provisoriska regeringen i Warszawa, Borkowicz, lär ha sagt till Zaremba: ”Ni är den polske borgmästaren för en tysk stad under sovjetisk ockupation” (Hutnikiewicz, 1999, 375).

Piotr Zaremba föddes i Heidelberg 1910 med polsk far och tysk mor.

Utdrag ur polska Wikipedia: (2014-01-11)

Under andra världskriget lyckades han stanna kvar i Poznań och arbeta som fysisk arbetare i Rådet för Stadens Grönska och som stadsplanerare i en tysk byggfirma, han var bland annat involverad i att bygga ut projektet Malta i Poznań. Kontakter från före kriget i den nationaldemokratiska miljön, som intresserade sig för att ge Polen större tillträde till havet, inkluderat

kontakterna med Gdynias Byggråd bidrog till att Piotr Zaremba i samarbete med landets armé i hemlighet studerade Polens övertagande över Odras utlopp inklusive Szczecin. För att kunna göra det prenumererade han på den i Szczecin utgivna tidskriften Pommersche Zeitung från 1941 och besökte 1942 Szczecin personligen. Dessa förberedande arbeten var till mycken nytta när överste Leonard Borkowicz engagerade sig i hans aktiviteter kring övertagandet av Szczecin och områdena kring Odras utlopp.

Sitt tillträde till arbetet på 'efter-tyska områden' anmälde han redan i februari 1945. Han fyllde då i en enkät, där han på ett positivt sätt relaterade till möjligheten att besöka de till Polen anslutna regionerna (han skrev "Gdańsk eller någon annan hamn, t.ex. Szczecin"). I liknande ton uttalade sig han tidigare i september 1943, när han under ett jobb blev tillfrågad av den bekante arkitekten Stanislaw Kirkin om möjligheten att åka till 'de nya områdena'. Lusten att lämna Poznań var förenad med oron över att förlora sin position som vice-föreståndare i Avdelningen för Teknisk Stadsförvaltning. Samtidigt bidrog hans närvaro under ockupationen i Wielkopolskas huvudstad till att han ville pröva sina krafter någon annanstans, och han ansåg att 'de återtagna områdena' ger en stadsplanerare/urbanist många nya möjligheter. (Översättning Dominika V. Polanska).

En kuriositet bland många var en skrivelse från ett femtiotal tyskar och polacker, som föreslog en Fri Stad Stettin enligt mönster av Danzig och som enligt en roman, *Was bleibt, ist die Hoffnung* skriven 2004 av Hans-Gerd Warmann, skulle ha den tidigare Stettinredaren Kunstmann (se sid. 86), nu bosatt i London, som president (Aischmann 2008, 87f).

Stettins hamn återställdes enbart så mycket att Sovjetunionen kunde transportera bort innehållet i de plundrade fabrikerna i Berlin och Stettin med omgivning. Även efter den 5 juli 1945 stod enbart kajerna på Oders västra innerstadssida till Polens förfogande (Kirchner 2009, 26).

Förutom "exklaven Pölitz" stod en stor del av hamnen mellan de två Oderströmmarna, viktigare industrier samt några stadskvarter under Röda Arméns administration och var avstängda för den polska administrationen. Här arbetade 1 700 tyskar under sovjetiskt beskydd. De flesta bodde i tre avgränsade bostadsområden, av tyskarna kallade "den ryska sektorn". För samarbetet med sovjetmakten fanns ett förtroendekott av kommunister och socialdemokrater,

och befolkningen försågs med mat och tidningar från SBZ (Sowjetische Besatzungszone), den sovjetiska ockupationszonen. Så sent som 23 maj 1946 inrättades två tyskspråkiga skolor med lärare ”från den socialistiska arbetarrörelsen” (Aischmann 2008, 151–153). Till området hörde även huvudgodsbangården i hamnområdet. Den 19 september 1946 uppläts den västra delen av hamnen till Polen, medan Sovjetunionen behöll två större områden i den östliga delen. Vid mitten av 1950 blev Stinnes-varvets tyska arbetare utvisade i omgångar, eftersom den sovjetiska närvaron i Szczecin gick mot sitt slut, och man endast behöll arbetskraft med mycket speciella kompetenser för infrastrukturen (Völker 2009, 32; Kirchner 2009, 26).

Szczecin var omkring årsskiftet 1945/46 en blandad stad, med kvarvarande tyska kvinnor, polska inflyttare, polska judar på väg bort, sovjetsoldater. Den 4 juni 1946 sårades flera personer i antisemitiska attacker mot en grupp polska judar som anlände från Sovjetunionen²⁸. Trots att sovjetsoldaterna ålagts disciplin efter tidigare överträdelser, fanns exempel på förbindelser mellan tyska kvinnor och sovjetiska militärer. Veneriska sjukdomar var vanliga. De få kvarvarande tyska männen uppfattades av Sovjetadministrationen som viktiga för hamnarbetet, medan konflikter mellan polacker och tyskar var vanliga. I december meddelade poliskommandanten att tyska barn inte längre skulle få tilldelning av mjölk (Piskorski 2013, 218f).

Oder-Neisse – en regel med undantag

Idén om en polsk västgräns vid, eller delvis väster om Oderfloden, var inte ny. I ett memorandum till den brittiske ministern Bevin 1940 och i samtal med president Roosevelt 1942 föreslog general Sikorski, chef för de underjordiska polska styrkorna, en sådan gräns, troligen understödd av arkeologen Tadeusz Sulimirski och framförd i *West-Slavonic Bulletin* 1942, men det är oklart om förslaget avsåg en tillfällig ockupation eller en permanent annektering (Terry 1983, 109–111, Kruszewski 1972, 18). Den geopolitiska vinsten skulle vara en förkortning av

²⁸ <http://www.jta.org/1946/06/04/archive/polish-jews-repatriated-from-russia-are-attacked-in-stettin-several-wounded#ixzz2XGRMO9jQ>

landets gräns mot en av ärkefienderna, Tyskland, men framförallt en inomterritoriell förbindelse mellan industri- och kolgruveområdet i Schlesien och exporthamnen Stettin (Terry 1983, 140–41). Sikorski fick inte leva för att se förslaget gå i uppfyllelse, han dog i en flygolycka 1943. Men i praktiken kom förslaget att antas av de tre segermakterna efter att man hört den polska delegationen (Borodziej 2010, 256). De tre hade något olika tolkningar, bland annat ansåg Sovjetunionen den föreslagna gränsen som definitiv, vilket stödde en inhemsk polsk opinion, både bland kommunister och i den Londonbaserade polska exilregeringen.

Utdrag ur rapporten från Potsdamkonferensen den 2 augusti 1945 sektion VIII B: 2

De tre regeringscheferna enas om att, i avvaktan på det slutliga fastställandet av Polens västra gräns, tidigare tyska territorier öster om en linje från Östersjön omedelbart väster om Swinemünde, och därifrån längs Floden Oder till sammanflödet av Västra Neisse....skall vara under den polska statens administration och för sådana ändamål inte anses vara en del av den Sovjetiska Ockupationszonen i Tyskland²⁹.

I en förklaring till Potsdamdeklarationen preciserades landgränsen som en rak linje från kyrkan i Ahlbeck på Usedom till mitten av bron över West-Oder, tre kilometer väster om Greifenhagen (Gryfino), men i praktiken måste gränsen anpassas till terrängen. I gränskommissionen satt företrädare för den sovjetiska ockupationszonen och för Polen den ansvarige för de återtagna områdena Leonard Borkowicz samt stadspresidenten i Szczecin, Piotr Zaremba. Vid möten i Greifswald och Schwerin 20–21 september 1945 beslöts i ett fördrag att gränsen skulle korrigeras mellan byarna Altwarp och Neuwarp vid Stettiner Haff, så att byarna, som låg på var sin sida om ett smalt sund, skulle hamna i varsin stat. Gränsdragningen skulle träda i kraft den 4 oktober (Aischmann 2008, 118f; Kirchner 2009, 25). Den polska

²⁹ *The three Heads of Government agree that, pending the final determination of Poland's western frontier, the former German territories east of a line running from the Baltic Sea immediately west of Swinamünde, and thence along the Oder River to the confluence of the western Neisse River and along the Western Neisse to the Czechoslovak frontier... shall be under the administration of the Polish State and for such purposes should not be considered as part of the Soviet zone of occupation in Germany.*

(http://www.nato.int/ebookshop/video/declassified/doc_files/Potsdam%20Agreement.pdf
[20151218])

orten, Nowe Warpno, kom att bli Polens minsta stad (se s. 137). En annan gränsändring gjordes så att en liten väg förbi byn Böck (Buk) hamnade på polsk sida som gränsgata. En järnväg som förenat Neuwarp (nu i Polen) med Rieth (i SBZ) och Dobra (i Polen) hade demonterats och byggdes aldrig upp (Aischmann 2008, 175 ff).

I början av oktober 1945 ställdes polska gränsposter upp och lokal administration sattes i tjänst – med undantag för Police.

Det egendomligaste gränsförhållandet i gränslandet utgjordes av territoriet omkring Hydrierwerke Pölitz, som fram till Tysklands kapitulation och en tid därefter låg i Kreis Randow med staden Pölitz som säte för das Landratsamt. I början av september lät borgmästare Zaremba polska trupper besätta järnvägslinjen Szczecin – Pölitz (Police) – Ziegenort (Trzebież), uppenbarligen utan sovjetiska protester. När den polska administrationen skulle inta Pölitz stötte den på motstånd från sovjetisk sida, några sattes i arrest, och Zaremba fick veta att enligt en order från marskalk Zjukov av den 28 september skulle åtta socknar (Gemeinden) i och omkring Pölitz undantas från polsk förvaltning och ställas under provisorisk förvaltning under Sovjetunionen (Aischmann 2008, 133). Efter kontakter med den sovjetiska militäradministrationen för Mecklenburg-Vorpommern beordrades den polska personalen inom Police att lämna området (Aichmann 2008, 119–20). Sovjetunionen avsåg att demontera den försvarstekniskt och strategiskt viktiga anläggningen utan inblandning från den stat som just fått formell rätt till territoriet. Den 4 oktober 1945 drogs gränsen mellan Tyskland och Polen, och Pölitz ersattes som huvudort av Löcknitz, och Kreis Usedom-Wollin skars av väster om Swinemünde, den tidigare huvudorten, och ersattes av den obetydliga badorten Bansin. Efter några dagars försening med tillstånd från den sovjetiska militäradministrationen lyckades den tyska förvaltningen rädda över både handlingar, kassan, innehålllet i ett sädesmagasin och i en biograf till Löcknitz på tyska sidan (Aischmann 2008, 131f).

Från oktober 1945 existerade således en extraterritoriell zon från Ziegenort (Trzebież) till Stolzenhagen (Stolczyn), cirka 7 kilometer bred, utmed nedre Oder, och skild från tyskt territorium av en 12-13 kilometer bred landremsa av polskt område. Inom denna "exklav" av den Sovjetiska Ockupationszonen fanns tyska borgmästare och de två tillåtna partierna KPD och SPD, de tyska kommunisterna och socialdemokraterna. Telefon, telegraf och post var anslutna till Mecklenburg-Vorpommern. Men i praktiken var all landförbindelse med Tyskland omöjlig, eftersom polska myndigheter fordrade visum för passage. Detta beviljades sällan, och

resande fick ibland sina visumhandlingar förstörda. Arbetarna sysslade med att demontera resterna av den svårt bombskadade fabriken, de fick en viss matranson, men övriga boende inklusive familjer, levde under svåra förhållanden. På landsbygden härjade beväpnade sovjetiska civilister som rövade och slaktade husdjur. Endast sovjetmedborgarnas bostäder och verkstäder försågs med ström.

Arbetarna tvångsrekryterades från tyska sidan, där myndigheterna försökte tysta rykten om de usla förhållandena. Eftersom landförbindelsen var spärrad, forslades arbetarna vattenvägen från Wolgast till Pölitz på smutsiga lastpråmar. Det blev allt svårare att samla ihop män för transport till Pölitz. Uppenbarligen började även den sovjetiska administrationen inse att ryktet om tvångslägrat Pölitz förstörde kommunistpartiets rykte i det blivande DDR. Från polsk sida sågs den sovjetiska markstölden och nedmonteringen av fabriken med ilska, inte minst därför att Polen hade förlorat sina oljefält i öster genom Molotov-Ribbentropavtalet. Lokalt var närvaron av tusentals tyskar några kilometer från Stettin också irriterande. Koloniseringen av jordbruksmark inom och norr om Pölitzklaven var ett annat klagomoment.

Den 28 september 1946 överlämnade Sovjetunionen territoriet till Polen. Arbetskraft och övrig befolkning hade i olika omgångar transporterats till SBZ. En prämtransport med 600 personer hejdades av polska gränssoldater på Stettiner Haff och plundrades på sina ägodelar innan de fick fortsätta (Aischmann 2008, 135–149).

1947 agerade Wojewodmyndigheten i Szczecin för en gränsrevision några kilometer västerut för att inkludera hela Warpner See samt några byar söderut i Polen, men utan resultat (Aischmann 2008, 175–76). Men den mest märkbara gränsändringen gjorde först fem år efter avtalet i Schwerin. Under denna tid tvingades Świnoujście att betala Vattenverket Wolgastsee (en liten insjö nära gränsen) för att importera ledningsvatten från Swinemündes vattenverk, som hamnat på den tyska sidan. Svårigheterna var finansiella, tekniska, juridiska, och säkerhetsmässiga (Aischmann 2008, 165). Först 1951 kunde man göra en gränsjustering så att vattentäkten tillföll Polen (men insjön ligger fortfarande i Tyskland) mot att DDR fick motsvarande yta ut mot kusten (Hutnikiewicz, 1999, 385–389, Jędrusik 2013, 142f). Formellt fastställdes gränsen dock i ett avtal mellan Polen och DDR den 6 juli 1950 i Zgorzelec, den forna östra stadsdelen av Görlitz och undertecknades av DDR:s ministerpresident Otto Grotewohl och Polens premiärminister Józef Cyrankiewicz (*Görlitzer Abkommen*).

Bild 4: Ett frimärke från DDR 1951 visar hur landets president Wilhelm Pieck och Polens president Boleslaw Bierut symboliskt skakar hand över Oder och Neisse. Det är anmärkningsvärt att kartan inte markerar själva landgränsen vid Stettiner Haff.

En preliminär fred – Den stora flykten/flytten

Medan Röda Armén drog västerut november 1944–juli 1945 över polskt och tyskt territorium, lades erövrade järnvägslinjer under sovjetisk militär administration enligt ett avtal av 26 mars 1945 men lämnades sedan till polsk administration enligt ett avtal den 11 juli 1945 för de tidigare tyska territorierna, och 15 augusti för tidigare polska. Avtalen garanterade att sovjettrupperna skulle sluta plundra och föra bort utrustning och installationer, men detta åtlyddes inte. Ofta togs ett av dubbelspårerna bort, och många av smalspårsbanorna förstördes genom aktioner av ”trofejnyje bataljony”, trofébataljoner. Så sent som 1948 skeppades delar av järnvägarna Świnoujście-Ducherow och Świnoujście-Heringsdorf bort från Świnoujście. Båda linjerna korsade över den nya gränsen mellan Polen och den Sovjetiska Ockupationszonen, SBZ. Borttagandet skedde ofta noggrant så att få rester återstår, i Pommern mest enstaka träfundament (wooden beddings) och metalldetaljer. Värst tycks Schlesien (Śląsk) och Masurien ha drabbats, men även pommerska kusten från Szczecin till Słupsk markeras på Taylors karta över nedläggningar. Längs Östersjökusten och det pommerska sjöområdet togs 629 kilometer standardspår och 54 km smalspår bort, i ett fall breddades en pommersk lokalbana först till ryskt bredspår innan den helt eliminerades. Två järnvägsknutar i

östra Pommern, Słupsk och Polanów, förlorade alla sina järnvägar I många fall föregrep troféjägarna en framtida nedläggning av olönsamma lokalbanor, men totaleffekten blev att transportsituationen förvärrades i ett hårt krigsdrabbat land. I polsk historieskrivning har den materiella krigsförstörelsen behandlats utförligt, men fram till kommunismens fall har Sovjetarméns förstörelse varit tabu (Taylor 2008, 217–227).

Den resterande tyska sidan drabbades av motsvarande förlust av järnvägskapacitet, dels av på grund av beordrad nedmontering 1945–47, mest av dubbelspår, dels av total nedläggning av två banor som efter 1945 korsade gränsen, nämligen Świnoujście-Heringsdorf och Świnoujście-Ducherow. Medan Heringsdorfbanan endast var slutpunkten på Usedomer Bäderbahn, var Ducherow utgångspunkt för sista delen av linjen Berlin-Swinemünde (med järnvägshissen vid Karnin, se s. 81), (Bergmann 2007; Buchweitz et al. 2007, 72f).

Sovjet tog makten över hamnen, medan Stettin, Pölitz och Swinemünde som ligger väster om floden som ett strategiskt undantag från Oder-Neissegränsen i Potsdamöverenskommelsen lades under polsk förvaltning. Den tyska befolkningen utvisades – åtminstone alla som inte behövdes för hamnhanteringen. Redan i juni hade M/S Poseidon lämnat den första gruppen repatrierade polacker och på hemvägen till väst tagit utvisade tyskar. I juli anlöpte ett bekant fartyg: M/S Isar, från Weserübung och Luleåbesöket 1940, skall nu föra repatrierade polacker från Lübeck till Stettin (Kirchner 2009, 26). Det rör sig troligen om polska slavarbetare som nu förs ”hem” till Szczecin, som töms på sin tyska befolkning. Isar, med flera nya namn, säljs så småningom till Turkiet och skrotas 1965.

Hamnen återställdes tillräckligt för att Sovjet skulle kunna transportera bort innehållet i fabriker i Stettin och Berlin. Alla större industrier i Stettin med omgivning demonterades av Sovjet, liksom järnvägarnas dubbelspår. Hamnområdet var det centrala basupplaget för de sovjetiska ockupationstrupperna i Tyskland. För den polska stadsförvaltningen stod endast kajanläggningarna i den nedre West-Oder till förfogande. I slutet av maj 1946 lossade det polska rederiet Poltrans de första pråmarna med schlesiskt kol, som utöver lokal försörjning även skulle tjäna export.

Den vilda fördrivningen började humanare i det nya Polen än i Tjeckoslovakien, men hårdnade under juni 1945. 20 juni 1945 inleddes en vild polsk fördrivning med razzior, men stoppades av Sovjetmakten som behövde tysk

arbetskraft. Den 21 november togs ett beslut av ACC (den allierade kontrollkommissionen) att fördela flyktingarna mellan de olika ockupationszonerna.

Ofta var Röda Armén således mildare än de polska trupperna. Tågförflyttningar till Berlin kallades ”sardintransporter”, många dog under färden. Från tysk sida märktes inget motstånd, snarare passivitet. Vid Potsdamkonferensen vädjades om ett slut på den oreglerade fördrivningen, men det gav minst effekt på polska myndigheter som hävdade att tyskarna emigrerade av egen vilja. Det tyska kommunistpartiet hjälpte med tågtransportet till Küstrin och Frankfurt an der Oder (Douglas 2012, 108–119). I Potsdamfördraget artikel XII beslöts om en ordnad och human överföring av tysk befolkning från Polen, Tjeckoslovakien och Ungern³⁰. Lausannefördraget 1923 om folkomflyttning mellan Turkiet och Grekland skulle tjäna som förebild (Kossert 2008, 31). Piskorski menar att signatärmakterna genom § 12 krävde av Polen med flera ”utvisarstater” ett slut på den vilda fördrivningen och en ordnad omflyttning av den tyska befolkningen från öster om Oder och Neisse, men att de Allierade visade ett minimalt intresse för tyskarnas öde, särskilt som allt fler nazityska folkrättsbrott uppenbarade sig (Piskorski 2013, 263).

I november överenskom ACC med Polen och Tjeckoslovakien att utrymningen skulle ske mellan utvisarstat och mottagande zoner i det ockuperade Tyskland. Den brittiska zonen skulle ta emot 1,5 miljoner från ”Polska Återvunna Territorier” (PRT), Sovjetzonen 2,75 miljoner från Tjeckoslovakien och Polen. Flytten skulle starta inom 10 dagar, alltså mitt i vintern. Amerikanska medier var kritiska mot planen, men kritiken negligerades. ACC satte upp en exekutivgrupp för att sköta fördrivningen samt hemtagningen av slavarbetare från Tyskland. Ett viktigt krav var att få flytten klar före säningstid.

På mottagarsidan klagade Sovjetzonens kommandant marskalk Zjukov att de tyska flyktingarna kom utblottade. Britterna klagade på att transportmedlen var otillräckliga. Sovjetunionen krävde att Storbritannien skulle hämta vid ursprungsorten, inte vid den nya gränsen, eftersom man beförde att de som avvisats av britterna skulle dumpas av polackerna i Sovjetzonen. Både från brittisk och sovjetisk sida var man ovillig att genomföra transporter, vilket väckte polska klagomål. Till slut, den 14 februari 1946, slöts ett avtal mellan Storbritannien och Polen (Operation Swallow – ett eufemistiskt namn!) om sjötransporter mellan

³⁰ http://www.nato.int/ebookshop/video/declassified/doc_files/Potsdam%20Agreement.pdf.

Szczecin och Lübeck omfattande 1000 personer per dag, samt tågtransport av 1520 personer per dag från Szczecin till Bad Segeberg genom den Sovjetiska Zonen. Polen skulle stå för tåg, mat och bevakning (Douglas 2012, 160–162; Darnstädt & Wiegrefe 2002). I transporterna var nästan alla gamla, många var döende, endast 8 % av de ankommande var arbetsföra män, inga barn under 2 år. Mathållningen var urusel. Under tågresan genom Sovjetzonen lastades oönskade på, medan andra försvann. De polska vakterna var odisciplinerade, det förekom dödsfall ”av misstag”. Den brittiska ledningen berömde Röda Arméns uppförande men klagade på diplomatisk väg på polackerna. I polsk press nämndes ingenting om problem eller klagomål.

Szczecin var avsett som en slussningscentral, men flaskhalsarna gjorde att många blev kvar för länge. Ett mottagningsläger upprättades i Gumience (Stettin-Scheune), en sockerfabrik utan fönster, dörrar eller möbler, men med utbredd kriminalitet utövad av folkmilisen. I januari 1947 dog 52 av undernäring och 2 av förfrysning. Ett annat läger, Golecino (Frauendorf) fick stänga i februari-mars på grund av tyfoidfeber. Tanken var att sända iväg folk inom 24-48 timmar, men transportkapaciteten om 2500 personer räckte inte när 8000 människor anlände varje dag. Sovjet klagade på att sjuka tyskar inte togs om hand på sjukhus, polackerna svarade att alltför många var för svaga, Szczecin kan inte göras om till ett enda stort sjukhus (Douglas 2012, 169–179).

Återkoloniseringen stötte på enorma problem. Douglas har en kapitelrubrik för perioden: ”Wild West”. Det var svårt för polska myndigheter att finna kolonister till de ”återvunna territorierna”. Få kom, färre stannade, många höll sig kvar inom Polens gamla gränser av rädsla för ett tyskt återtagande. En liten grupp som stannade var de polska tvångsarbetare som hamnat på gårdar och gods i Pommern under kriget (Piskorski 2013, 199). Men lantbruket drabbades hårt av folkomflyttningen. Den brittiska diplomaten Halliday rapporterade sommaren 1946 från en resa från Szczecin österut om mile efter mile där fälten inte hade kultiverats, kanske 10 % av alla fält var besådda. 1947 stod fortfarande mogna fält från 1945, vilket ledde till råttinvasion.

Operation Swallow sköttes av polsk militia, varav många var kriminella. På flyktingtågen kunde passagerarna avkrävas ”lösen” av tågvakterna. Douglas nämner två grupper, ”guldgrävare, plundrare” samt Röda Armén. Många ”kolonister” reste västerut för att plundra, sedan hem till Warszawa för att sälja.

När allt tagit slut ökade kriminaliteten i Szczecin. Ute på landet plundrade Röda Armén övergivna tyska hem medan säden ruttnade. Etniska polacker från Pommern klagade på att endast 25 % av marken gavs åt dem, medan de nya inflyttarna inte visste hur de skulle bruka jorden. Ett argument dök upp bland de som bott där före kriget: ”Pommern åt pomrarna”. Under krigstrycket hade många etniska polacker och kasjuber agerat för att komma på Volksliste, nazisternas försök att klassificera etniska tyskar som poloniserats, och därmed bli betraktade som tyskar. Nu sökte många åter-polonisering (Douglas 2012, 272–76).

Ägoomfördelningen blev svår på grund av ständiga ägarbyten. Plundringen gällde även protestantiska kyrkor. 1948 hade nästan alla evangeliska kyrkor övertagits och omvandlats av katolska kyrkan (Douglas 2012, 267). I de ”återvunna områdena” poloniserades alla ortnamn, skyltar och kyrkogårdar, och gravstenarna togs bort. Till 1989 godtog Polen inga tyska visumansökningar där födelseorten angavs med det namn som orten hade under den tyska tiden (Douglas 2012, 280).

Den brittiska ockupationsmakten, som styrde över nordvästra Tyskland, inklusive det relativt oskadade Schleswig-Holstein, var illa förberedd för invasionen av flyktingar. Utöver de kvoterade kom även människor från Sovjetzonen, inte bara flyktingar från ”RTA” utan även boende i SBZ (Douglas 2012, 304–308). Hur flyktingarna bemöttes i Tyskland behandlas i Andreas Kosserts bok *Kalte Heimat*, 2008. Flykten var länge närmast ett tabuämne, både i DDR och i förbundsrepubliken, delvis av olika orsaker.

De tyska flyktingarna togs sällan väl emot i de ofta agrara områden som de sändes till. Många var kvinnor med halv vuxna barn, andra var gamlingar. De allierade försökte sprida ut folk från samma områden för att underlätta assimilering. I Schleswig-Holstein, som mottog flyktingar från Pommern, Danzig och Ostpreussen, ökade befolkningen med 67 %. Många möttes med ovilja, och i tyska Schleswig uppstod en rörelse för övergång till danskhet som en reaktion mot de öster-tyska ”inkräkterna”, och som fordrade en gränsrevision till Danmarks förmån, men även framgångar för ett revisionistiskt flyktingparti. Herbert Tingsten rapporterar 1950 att de av flyktingar hårdast drabbade delstaterna förgäves väddjat till förbundsregeringen om en utjämning av belastningen, men att de mindre utsatta *länderna* vägrat (Tingsten 1950, 27–28). Den sista akten i (Väst-)Tysklands historia av våtmarksdränering skedde i Emsland i tyska Ostfriesland omkring 1950

för att bereda mark åt flyktingar från det av Polen ockuperade Pommern och Schlesien (Blackbourn 2006, 325).

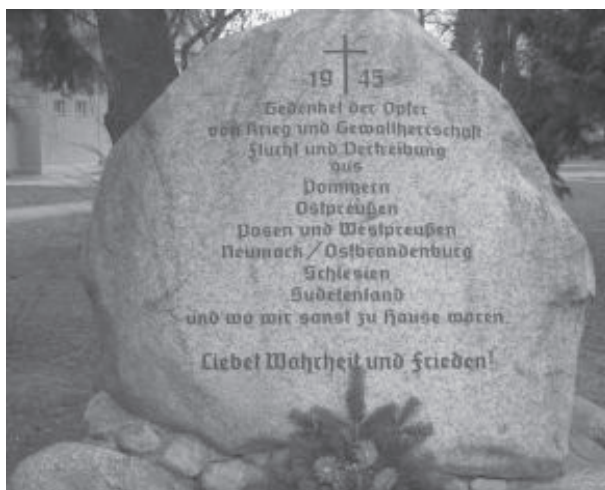

Bild 5: Minnessten i Anklam över de fördrivna. Foto Thomas Lundén 20020703.

I SBZ och DDR blev många kvar i gränsområdena i väntan på att få återvända. Även inom den östtyska ledningen fanns personer, inklusive Walter Ulbricht, som hoppades på Oder-Neisse som ett provisorium, men redan 1947 tvingades man inse att Polen och Sovjetunionen såg gränsen som definitiv (Ekman 2008, 108f). I Mecklenburg-Vorpommern var andelen flyktingar 1949 43 %, de flesta från östra Pommern eller Ostpreussen. Somliga erbjöds jordbruksmark fram till 1950, då jordbruken kollektiviserades, men tilldelningen var knapp och många gav upp (Kossert 2008, 201; Amos 2009, 15). Flyktingarna fick inte benämnas med detta namn utan kallades på order av den sovjetiska militäradministrationen ”Umsiedler” (ung. ombosättare) – ett ord som även använts av den nazityska Heim-ins-Reichaktionen när etniska tyskar i Baltikum, Sovjetunionen och Sydtirolen skulle omflyttas till de nya östterritorierna. Alla referenser till tidigare hemorter eller en möjlig återflyttning betraktades som revanschism (Amos 2009, 17f). Uttrycket Vertriebene (fördrivna) var om möjligt ännu mer tabubelagt, på grund av de flyktingorganisationer i Västzonerna, som efterhand blev tillåtna, och vilka ibland aggressivt yrkade på ”rätten till hembygden”. De organ som från 1945 arbetat med

omflyttarfrågor avvecklades efterhand, eller fick syssla med problemet republikflyktingar istället, varav påfallande många var ”Umsiedler”. Efter avtalet med Polen den 6 juli 1950 om gränsen mellan staterna betraktades allt ifrågasättande av Oder-Neissegränsen som krigshets mot grannlandet enligt DDRs författning (Amos 2009, 21–26).

1957 dömdes en arbetare i Anklam, född 1905 i Stettin, till tre år och nio månaders fängelse för ”hetsande uttalanden mot Oder-Neissegränsen och DDR” samt ”utdelande av flygblad av västtyskt ursprung” Den fängslade, en SED-medlem, hade gjort dessa uttalanden på Gaststätte Anker (Amos 2009, 30f).

Den 5 mars 1946 talar Winston Churchill vid ett college i USA och yttrar de berömda orden: ”*From Stettin in the Baltic to Trieste in the Adriatic, an iron curtain has descended across the Continent.*” Att Stettin hamnat bakom järnridån var ett faktum, men själva gränsen mellan Sovjetmakt och Västmakt kom att löpa betydligt längre västerut, vid Sovjetzonens västgräns. Nu var hela Schlesien – Śląsk polskt, och liksom före Versaillesfreden låg nu transportlederna inom samma stat (dock en annan än före 1919), med undantag av gränsfloden Oder, som delades med ”den socialistiska broderstaten DDR. De svenska kontakterna med Szczecin fortsatte. I augusti 1946 lastades det svenska skeppet M/S Irma, men redan den 19 juni lossade M/S Ruth viskoscellulosa – troligen från Uddeholm – för Konstsidenfabriken i Wrocław, före detta Breslau.

M/S Anna Greta av Limhamn blev som första skepp provianterat av den polska statliga handelscentralen (Kirchner 2009, 26). 1946 förekommer Stettin i en sjöförklaring vid Rådhusrätten i Malmö. Det gäller ett dödsfall vid kaj för Ångfartyget Havsbris från Stockholm³¹. Men Szczecin användes även för andra transporter.

1948 fraktar fartyget Beniowski 615 judar från Szczecin till Palestina (Mieczkowski 2013). Vad som hände med denna exodus framgår inte. Men det var inte första gången skeppet angjorde Szczecin. Som Kaiser byggdes det 1905 på Vulcanvarvet i Stettin för att gå på Elbe och i Nordsjön, men övertogs av Hamburg America Linie. 1919 övertogs det av Storbritannien

³¹ Rådhusrätten i Malmö Sjöförklaringar 1946 § 07: <https://www.arkivdigital.se/aid/info/v811649>

som krigsskadeersättning, men såldes till den förra ägaren. Efter tjänst i andra världskriget blev det åter krigsbyte, först till Storbritannien, sedan till Sovjetunionen under namnet Nekrasov. 1946 eller 1948 överlämnades det till polska ägare och fick namnet Beniowski efter en polsk upptäcktsresande och äventyrare. Förutom transporten till Palestina (för vilket källan är osäker, men Szczecin blev under några efterkrigsår en tillfällig samlingsplats för hemlösa polska judar, Mieczkowski 2013) gick Beniowski några år längs kusten mellan Szczecin och Sopot/Gdynia, där den hamnade som övningsfartyg innan den skrotades 1954 – i Szczecin, 49 år efter sin stapelavlöpning i Stettin³².

Szczecins sjöfartshistoria slutar givetvis inte med Kaiser/Nekrasov/Beniowskis styckning. Men under 1950-talet stabiliserades handelsrelationerna med Polens omvärld. Det är en annan historia och en helt annan geografi.

Krigsslutets Pommern i ett tidrumsperspektiv

För Pommern är dagen för freden egentligen irrelevant utom för de stridande och deras offer. De stora besluten och deras konsekvenser är dels Potsdamuppgårelsen med den nya gränsdragningen mellan Polen och Tyskland, dels beslutet om tvångsförflyttning av den tyska befolkningen från de nya polska områdena till de resterande delarna av det ockuperade Tyskland. Som en följd av Polens av Sovjetunionen påtvingade östgräns flyttas befolkning västerut, men de nya områdena fylls även med återvändande tvångsarbetare, flyktingar från öst och enstaka återvändande emigranter från väst. Szczecin blir under några år en nod för polska judar återvändande från Sovjetunionen, med sikte på att fortsätta till Palestina/Israel eller Nordamerika.

Den nya gränsen blir i princip stängd utom för tvångsutvisningarna. Under ett år fungerar området runt Pölitz/Police som en exklav av den sovjetiska ockupationszonen i Tyskland, med en delvis egen förvaltning och ”import” av arbetskraft från östra Tyskland.

³² <http://www.photoship.co.uk/JAlbum%20Ships/Old%20Ships%20B/slides/Beniowski-01.jpg> (hämtat 2013-08-14); Shipslist: <http://www.theshipslist.com/ships/descriptions/ShipsK.shtml> (hämtat 2013-08-16) Thomasgraz: <http://www.thomasgraz.net/glass/gl-ship,htm#Kaiser> (hämtat 2013-08-16)

Genom Potsdamuppgörelsen återupprättas den gamla kol-mot-järn-traden, nu mellan Polen och Sverige. Szczecin intar tillsammans med Trestaden Gdynia-Sopot-Gdańsk rollen som Polens hamn- och varvsstad. Kulturellt inleds i Polens västområden en katolicering av kyrkor och gravplatser, men samtidigt sker på båda sidor om gränsen etablering av två auktoritära och inneslutna regimer, formellt vänskapliga och under sovjetiskt förmynderi.

Vorpommern assimileras i DDR

I den sovjetiska ockupationszonen uppstod snart ett ideologiskt dilemma: Hur skulle Oder-Neissegränsen, och kanske framförallt förlusten av Stettin försvaras inför en befolkning som till avsevärd del bestod av flyktingar från dessa områden? Ett sätt var att dölja historien. Snart efter tillkomsten av ockupationszonen indelades den i "Länder", varav ett blev Mecklenburg-Vorpommern. Redan 1947 ändrades namnet; Vorpommern försvann som begrepp. 1952 togs länderindelningen helt bort, och resterna av Pommern lades under Regierungsbezirk Rostock som omfattade hela kustremsan från västgränsen nära Lübeck till polska gränsen (Hackmann 1999, 343f).

Efter Tysklands kapitulation var det agrara rest-Pommern relativt oskadat, bortsett från Stralsund och Peenemünde, som bombats. Befolkningen var traumatiserad efter Röda Arméns övergrepp, något som givetvis inte fick nämnas. Området var överfullt av östflyktingar, varav många förgäves försökte återvända till sina hem. På landsbygden i Vorpommern var flyktingarna i majoritet. I flera orter protesterade befolkningen mot tvånget att sörja för flyktingarna. Ockupationsmakten startade genast en räfst efter nazister, som förpassades till ett före detta krigsfängeläger i Neubrandenburg. Alla partimedlemmar skulle avskedas från offentliga och privata positioner, men detta skedde inte genomgående, med undantag för lärartjänster, som rensades effektivt.

Enligt ett direktiv från Centralförvaltningen för "Umsiedler" (ungefär: ombosättare), fick endast detta begrepp användas för flyktingarna. Formellt skulle alla ockupationszoner hålla demokratiska val, och sovjetmyndigheterna var oroliga för att högerpartier skulle slå mynt av flyktingarnas krav på sina hemterritorier.

Som förste president i Land Mecklenburg-Vorpommern utnämndes först en socialdemokrat, men KPD (Kommunistpartiet) fick besätta de viktigaste posterna. Vid lantdagsvalet i oktober 1946 fick SED, tyska socialistiska enhetspartiet, en formellt frivillig sammanslagning mellan kommunister och socialdemokrater, häften av mandaten, resten fördelade på CDU, liberaldemokrater och en bondelista. I kommunalvalen samma år hindrades ofta icke-socialistiska partier från att ställa upp.

De fabriker, järnvägslinjer och andra anläggningar som inte demonterats av ockupationsmakten nationaliserades under 1946 utan ersättning till tidigare ägare. Redan under hösten 1945 förbereddes en jordreform, enligt vilken storgods (över 100 hektar), statliga domäner och gårdar tillhöriga naziaktivister skulle fördelas till lantarbetare, småbönder och ”ombosättare”. Reformen genomfördes snabbt, alltför snabbt, och många lämnade snart sin jordlott, som nästan alltid var för liten för lönsamhet. Dessutom saknades maskiner, byggnader och kunskaper. Men reformen ”Junkerland in Bauernhand” skapade trots allt – eller kanske just därför – en bas för den kollektivisering som skedde några år senare. Mellan 1952 och 1958 inrättades stora maskinlånestationer, och bönderna tvingades genom rigorösa leveransavtal att ansluta sig till LPG, Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaften. Varje LPG omfattade mellan 4000 och 6000 hektar (Hackmann, 1999, 341–349; Book 1990, 180).

Bandelin är en Gemeinde (socken) belägen cirka 15 kilometer söder om Greifswald. Byn lär ha tillkommit under 1000-talet med slavisk befolkning med inriktning mot fiske i en större damm (ortnamnet kan tyda på detta). Som de flesta andra byar koloniserades och germaniserades området under 1100-talet västerifrån, och bönderna ställdes under Riddargodset Bandelin, med adelsfamiljen von Behr som efterhand ställde befolkningen under livegenskap (se sid. 44). Trettioåriga kriget drabbade orten hårt. Liksom i övriga Svenska Pommern upphörde livegenskapen 1806, men enligt DDR:s historieskrivning fortsatte en närmast feodal struktur, givetvis med teknisk modernisering och ny bebyggelse. År 1865 hade Bandelin 161 invånare, 39 hästar, 80 kor och 1250 får.

1945 berövades familjen von Behr sitt gods och jorden uppdelades i 42 privata småbruk om 5-10 hektar, varav 10 tilldelades lantarbetare från godset och resten tillföll Umsiedler. Resten av marken bildade ett VEG – ”Folkägt Gods”. Bandelin bildade en egen kommun med bostäder och serviceinrättningar. Enligt lagen 1952 om LPG sammanslöt sig 18 bönder

och till godset knöts en MTS, maskin- och traktorstation. 1959 hade två LPG slagits samman till en med namnet "Sozialistische Einheit". Av de 42 småbönderna återstod 24, övriga hade flyttat västerut.

Därefter fortsatte sammanslagningarna. 1964 anslöts två mindre byar till den största LPG:n i Kreis Greifswald, med 130 medlemmar, 110 kor och 420 får, varefter en sammanslagning 1975/76 skedde med fyra andra LPG, där Bandelin specialiserades som mjölkproduktionsenhet med som mest 4500 kor. Med denna enorma besättning måste foder köpas utifrån. Övergödning blev ett stort problem och risken för sjukdomar ledde till överanvändning av antibiotika. Vid DDR:s införlivande i Förbundsrepublikens marknadsekonomi 1990 hade Bandelin 740 invånare (Book, 1990).

När det började stå klart att Sovjetzonen skulle isolera(s/sig) från de tre övriga allierade, och att återföreningen skulle dröja, satsade regimen på områdets enda kust, med Rostock som huvudbas. 1948 grundades Folkvarvet i Stralsund, med inriktning mot fiskebåtar. Det fanns enligt vissa källor även planer på att förlägga ett stort stålverk, ett "Eisenhüttenkombinat", till Östersjökusten för att importera järnmalm från Sverige, men enligt samma källor stoppades planerna av Walter Ulbricht, "antagligen efter ett samtal med Stalin" som inte ville att DDR skulle bli alltför beroende av Väst (Applebaum 2013, 452f, efter Nicolaus & Schmidt, 2000).

Enligt DDR:s dåvarande industriminister Fritz Selbmann fanns två förslag från experter på lokalisering, det ena vid ett existerande verk i Thüringen nära Bayern, det andra ett helt nytt verk nära Greifswald, med tillgång till sjötransporter från "Kiruuna". Vid ett möte årsskiftet 1949/50 pekade den dåvarande ställföreträdande ministerrådsordföranden Walter Ulbricht på kartan och visade att den första platsen låg inom cirka tre minuters luftskyddsvarning från närmaste US-bas, medan Greifswald låg inom sju minuter från de brittiska baserna. Platsen som valdes blev istället den stilla småstaden Fürstenberg vid Oder, numera Eisenhüttenstadt, så långt bort från fienden man kan komma (berättat för Gerhard Mackat i Nicolaus & Schmidt, 2000, 47).

Sassnitz blev "före detta Pommerns" öppning mot det neutrala Sverige. Efter kriget var hamnen i Sassnitz så förstörd att SJ först 1946 trafikerade Gdańsk, därefter 1947 Warnemünde från Trelleborg. I oktober 1947 hade förbindelsen mellan Stralsund och Rügen reparerats, men hamnen i Sassnitz var inte klar för svensk

trafik förrän den 16 mars 1948 då broförbindelsen mellan Rügen och fastlandet hade återställts, Att trafiken var igång betydde dock inte att allt fungerade bra. Järnvägen mellan Sassnitz och Berlin tog med ånglok en timme längre tid än före kriget. SJ strävade efter en expresstågsförbindelse som kunde lämna Stockholm på morgonen och vara framme i Berlin sent på kvällen. De tyska tågen var emellertid för långsamma för att detta skulle kunna vara möjligt (Bergenek och Brogren 2006, 104).

Den 4 oktober 1952 meddelade DDR svenska SJ att Färjehamnen Sassnitz inte längre fick anlöpas. Orsaken angavs vara konstruktion av en storfiskehamn. Men den sovjetiska militärledningen hade beordrat östtyska Deutsche Reichsbahn att meddela förbudet, då man misstänkte att de militära anläggningarna vid Jasmunder Bodden kunde avspanas från de svenska färjorna. Saken kom i svensk press, man talade om sovjetiska robotvapenstationer. Men redan 13 augusti 1953 upphävdes ”Sassnitzblockaden” (Buchweitz et al. 2007, 115f). Något hade hänt. Händelserna kan kopplas till ”Aktion Rose”, en utrensning av turistentreprenörer på Rügen. Sambandet kan först verka osannolikt men får sin förklaring:

Aktion Rose grundades i ett beslut av DDR:s regering i februari 1953 att förstatliga hotell, vilohem, taxi- och serviceinrättningar. Insatserna koncentrerades mot badorter vid Östersjökusten, särskilt Rügen. Över 400 företagare häktades, anklagade för brott mot ”Lagen till skydd mot folkegendom och annan samhällsegendom”. Aktionen stöddes av aggressiva tidningsartiklar, särskilt riktade mot ”skojare” inom turismbranschen. Myndigheten ville statuera exempel för att påskynda nationaliseringen av företag. Men det fanns ett annat skäl: I nordöstra Rügen, omkring orten Glowe, planerades i samarbete med Sovjetunionen en enorm marinbas och en ”Schutzzone Ostsee”. Därför behövde staten bostäder för att hysa soldater, arbetare och folkpoliser. För arbetena tvångsrekryterades cirka 5000 arbetare till ett ”straffläger” vid Glowe. Det fanns till och med en plan för en stad för 100 000 invånare. I juni 1953 krymptes planen kraftigt. Den 17 juni inträffade upproret i Öst-Berlin, och därefter släpptes många (före detta) hotellägare och tilläts delvis använda sina anläggningar, men många flydde västerut (Johst, 2013).

1959 gav DDR ut en liten skrift till femtioårsminnet av öppningen av järnvägsfärjerutten Sassnitz – Trelleborg. Statssekreteraren vid Ministerium für Verkehrswesen der DDR, Fritz Szczepecki, påpekar att den tyska imperialismen

numera endast behärskar en liten del av Östersjön. Fyra femtedelar av Östersjön tillhör länder som antingen är socialistiska eller neutrala länder som inträder för en fredlig koexistens (*50 Jahre 1959*, 6). Trafiken har utvecklats, och nu går dagliga snälltåg mellan Stockholm och Berlin, men även en Balt-Orient Express över Berlin – Praha (sic!) och vidare, sedan 1955 en Sassnitz Express via Berlin till München, samt vid Leipzigmässan ett svenskt nattåg som fungerar som hotell vid vistelsen i Leipzig. (*50 Jahre 1959*, 13; Mauerer 2011).

DDR-regimen var dels närmast besatt av en "nationell autarki", att allt skulle ordnas inom landet, dels en misstänksamhet mot kontakter med det kapitalistiska utlandet. Med undantag av den svenske lektorn i Greifswald (som gav DDR möjlighet att ha regimtrogna lektorer i Sverige) användes inhemska språkkunskaper, eller inga alls. Den vane svenske Sassnitzresenären Tommy Book lämnar mig en souvenir från DDR-färjan, en kräkspåse med påskriften:

För
Sjös
juka.

I oktober 1956 firades 500-årsminnet av Universitetet Greifswalds grundande i närvaro av bland andra Stellan Arvidson som talade om Thomas Thorild. Ministerpresident Otto Grotewohl gav universitetet i uppdrag att utbilda specialister med Norden som "insatsområde", med ett utvidgat mandat att utöver litteratur och språk även syssla med ekonomi, politik, historia och juridik för blivande politiska funktionärer (Almgren 2009, 70–73).

Inom Nordiska institutet fanns ett motstånd mot politiseringen. Dokument i Landesarchiv visar hur politiker anklagar professor Bruno Kress för att prioritera ämnes- och språkutbildning, men detta fick inte nämnas utåt. Särskilt i slutet av 50-talet ingrep partistyrelsen i Rostock och anklagade institutsledningen, särskilt professor Kress, för "politisk oklarhet och omognad". Men Kress fick order att "ta upp sådana problem som tjänar partiets politiska kamp, kampen mot Nato-koncentreringen i Östersjöområdet, befästa och utöka de ekonomiska, kulturella och politiska kontakterna med de nordiska länderna" (Almgren 2009, 86). 1982 firades Greifswalduniversitetets 525-årsjubileum med en minnesskrift (*Universität Greifswald*). Enligt sovjetisk och DDR-tysk semantik beskrivs den national-socialistiska regimen genomgående som fascistisk, eftersom socialismens namn

inte fick smutsas av den föregående (nationalsocialistiska) diktaturen. 1986 beordrades ett namnbyte av det nordiska institutet till Sektion Nordeuropa-wissenschaften, det gamla namnet återtogs efter återföreningen.

DDR:s historieskrivning genomgick flera faser, som beskrivits av bland andra Joakim Ekman. De första åren efter kriget präglades av en mörk bild av Tysklands historia. Gamla symboler avlägsnades, och nazismen sågs som en direkt arvtagare av Preussen och Weimarrepubliken. Med bildandet av DDR och framförallt efter 1952 togs vissa händelser och personer fram som ”föregångare” till ett socialistiskt Tyskland. Patriotism hyllades, medan nationalism ansågs som en del av imperialismen. Regimen drömde om en återförening under socialism, som ju enligt den vetenskapliga marxismen skulle segra. Men snart förbjöds anspelningar på återförening:

I skolan i Löcknitz finns en stenplatta, uppsatt 1949, med inskriptionen:

DER DEUTSCHEN JUGEND
ERBAUT IN DER ZEIT SCHWERSTEN RINGENS
UM DIE EINHEIT DEUTSCHLANDS
UM FRIEDEN UND VÖLKERVERSTÄNDIGUNG
IM JAHRE 1949.

[Till den tyska ungdomen byggd i tiden av den tyngsta kampen om Tysklands enhet om fred och folkförståelse år 1949]

Plattan övertäcktes efter någon tid, och ”avtäcktes“ först efter återföreningen. (Se bild 2009-01-14) och har fått ett enkelt tillägg: ”Der europäischen Jugend gewidmet. Erbaut in der Zeit des längsten Freiden, im Jahre 2004.“ [Tillägnad den europeiska ungdomen. Byggd i tiden av den längsta freden, år 2004].

I den nya nationalsången skriven 1949, nämndes ”Deutschland, einig Vaterland”, men efter 1972 spelades Hanns Eislers musik utan ord. DDR hade slagit in på en ny nationalism, där alla stora tyskar som kunde ges något av en progressiv aura, inklusive Martin Luther, hyllades, Luther som en ”vägröjare”. Preussen rehabiliterades också, liksom delvis även von Bismarck, båda under förbehåll (Ekman 2008, 84–101). Författaren Kurt Tucholsky, delvis uppvuxen i Stettin, (se ovan s. 73) flydde till Sverige undan nazisternas jedeförföljelser men

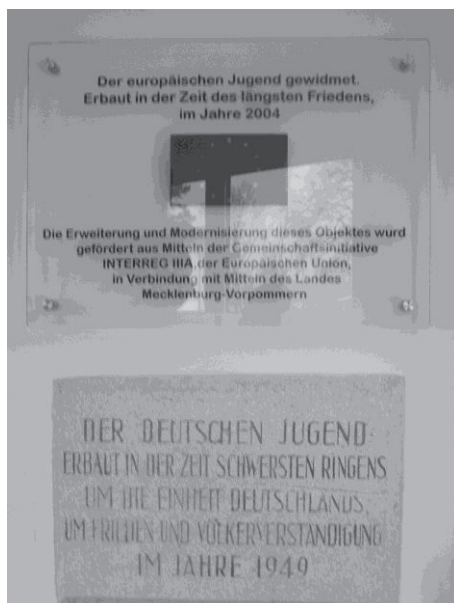

Bild 6: Plattan i Löcknitz. Foto Thomas Lundén 20090114.

tog sitt liv 21 december 1935. Vid femtioårsminnet 1985 tävlade de båda tyska staterna om att hedra hans minne vid hans grav i Mariefred, men när en Mariefredsbo frågar DDR-representanten om inte de tyska staterna kunde enas om en hyllning blir svaret: *Men han var ju vår man!* (Återberättat av Hans Lundén, Mariefred). Även de döda valde sida.

I slutet av juni 1984 gör Olof Palme ett tvådagars besök i DDR. Resrutten kan förefalla egendomlig för en statsminister: Peenemünde – Greifswald – Stralsund. Sverige-DDR medlemsblad 1984:1 rapporterar entusiastiskt, men påfallande kort:

Olof Palmes besök i DDR i slutet av juni och hans samtal med DDR:s statschef Erich Honecker har i hög grad uppmärksamats ute i världen. I DDR gavs stor offentlighet åt de båda statsmännens överläggningar och man konstaterade med tillfredsställelse deras samstämmighet när det gällde kampen för fredens bevarande och behovet av fortsatt dialog för att vidga förbindelserna mellan de båda länderna.

Palme landsteg, liksom Gustaf II Adolf, i Peenemünde. Han besökte Stralsund och Greifswald, två städer rika på svenskminnen.

Förbundet Sverige-DDR uttalar sin glädje över Palmes besök i det gamla Svensk-Pommern och hoppas att besöket skall få betydelse för vårt fortsatta arbete på att föra de båda folken närmare varandra.

Palme landade på militärflygplatsen i Peenemünde och en bild visar en handskakning med Honecker med undertexten: *Avsked på flygplatsen utanför Stralsund – på återseende* (Sverige-DDR medlemsblad 1984:1, återgivet av Bodil Zalesky)³³. Det mest påfallande är att Sveriges statsminister visserligen träffade DDR:s statschef Erich Honecker, men att han aldrig rörde sig utanför den forna svenska besittningen, och framförallt inte besökte ”Berlin-Hauptstadt der DDR”.

Med republikflykt och demografisk ojämnhhet följde att DDR behövde utländsk arbetskraft, som togs från ”socialistiska länder”, dels Polen och Ungern, dels från vänligt inställda u-länder. Med Polen slöts 1963 ett avtal om import av 500 arbetare till de gränsnära brunkolstäkterna, och tre år senare ett ”pendlaravtal” som reglerade anställning av polska arbetare i gränsområdet (Rabenschlag 2014, 23). Det är inte troligt att Pommern påverkades av dessa avtal, dels var gränsen vid kusten militärstrategiskt viktig, dels föga industrialiserad.

Med DDR:s industrialisering följde även ett behov av elektricitet. 1967 beslutades om bygget ”Großbaustelle der Deutsch-Sowjetischen Freundschaft KKW Nord”, ett gigantiskt kärnkraftverk vid Lubminer Heide vid kusten öster om Greifswald. Lokaliseringen grundades på ett antal förutsättningar:

- a) Av säkerhetsskäl i ett område med relativt låg befolkningstäthet,
- b) Stort behov av kylvatten, därför läge vid Östersjökusten,
- c) Behovet av stort markområde borde inte inkräkta på god jordbruksmark,
- d) Norra DDR hade inga lokala organiska energikällor och borde industrialiseras.

Högselius diskuterar vilken roll universitetet i Greifswald spelade, men universitetet hade ingen tradition inom energiteknik, och anläggningen kompletterade inte med närbelägen industri. Däremot byggdes ett industrispår från

³³ <http://bodilzalesky.com/blog/2009/11/23/ur-medlemsbladet-sverige-ddr-palmes-besok-i-ddr/>

Greifswald, och en kanal för kylvatten från Peenestrom och ut mot Greifswalder Bodden. Lubmin överfördes administrativt från den något närmare men mindre staden Wolgast till Greifswalds Landkreis, där en ny stadsdel, Schönwalde, byggdes för personalen, med en egen järnvägsstation. Anläggningen köptes från Sovjetunionen och den första reaktorn, av åtta planerade, startades den 17 december 1973 och sattes i nätdrift i juli 1974. En svår kabelbrand i december 1975 föranledde en diskussion om saken skulle hållas hemlig, men uppenbarligen syntes ett rökmoln från Greifswald, man såg och hörde brandkårsutryckningen, och inför risken för en skräck för härdsmälta valde ledningen att offentliggöra olyckan. Under 1983 kompletterades energiproduktionen med en fjärrvärmeledning till Greifswald (Högselius 2005, 18–21).

Bygget och driften vid Lubmin förändrade Greifswald. 1986 arbetade omkring 11 000 personer vid verket, och staden med omland växte med nästan 40 % under denna tid, mest yngre. Löneläget var också bättre än i omgivningen, och SED:s medlemsantal högre. Men utbyggnaden hade försenats, samarbetet med Sovjetunionen kärvade, ett mellanlager för uttjänta bränslestavar måste byggas, eftersom SSSR trots avtal inte kunde sköta upparbetningen, men alla förseningar skyldes på att ny teknik infördes (Högselius 2005, 22–25). Olyckan i Tjernobyl i april 1986 krävde försäkringar om just DDR-kärnkraftens ofarlighet, men skapade ytterligare förseningar eftersom säkerheten måste höjas. Den 24 april 1989 startade äntligen den femte reaktorn, men internt inom partiet påpekades att hela projektet dragits med stora problem. Detta fördes inte ut i medierna och uppfattades inte i väst (Högselius 2005, 34). Efter återföreningen skulle Lubmin utsättas både för teknisk och för medial utvärdering.

En annan storinvestering var färjehamnen vid Mukran på Rügen, byggd 1982–86, avsedd att ersätta Sassnitz på linjen till Trelleborg, men framförallt ett sätt att undvika det politiskt opålitliga Polen genom att upprätta en tåg färjelinje med Klaipėda i Sovjetunionen. Parallellen till *Seediens Ostpreussen* (se sid. 81) är slående. Det gällde att undvika en opålitlig mellanliggande grannstat.

Den pommerska kustdelen av DDR påverkades starkt av den interna turismen. Aktion Rose som nämns i samband med planerna på en stor marinbas på Rügen, hade även som mål att frigöra semesteranläggningar för FDGB (Freie Deutsche Gewerkschaftsbund) den ”fria” fackföreningsrörelsens Feriendienst (Semester-service), särskilt för arbetarna i i den sovjetisk-östtyska urangruvan Wismut i

Erzgebirge och andra "Folkägda Företag". Särskilda kulturhus i "Stalinstil" byggdes på Usedom och Rügen (Johst, 2013).

Vid 1970-talet var endast cirka 5 % av turisterna utlänningar, nästan enbart från Tjeckoslovakien. Problem med den korta säsongen åtgärdades delvis med nya uppvärmda hotell samt kurser (föreläsning 1973-10-17 vid Stockholms universitet av professor Bruno Benthien från Greifswald). Usedom med Heringsdorf byggdes ut och om för fackförningsanknuten rekreation med upp till 60 000 bäddar och helårsbefolkning om 4000, och med ny Plattenbau-bebyggelse innanför de gamla strandhotellen (Heinickel & Bresgott 2004, 104–106). Men utvecklingen hindrades av regimen stelbenthet, med förbud mot privat inkvartering och mot nöjessegling (Jędrusik 2013, 146). Hiddensee väster om Rügen blev en rekreationsort för högre partifunktionärer och andra privilegierade (Hackmann 1999, 360) – i kontrast till den skröna som Pauli återger som ett faktum: "Invånarna på Hiddensee sände 1950 en petition till Stalin med begäran om att ön skulle överföras till Sverige" (Pauli 1989, 26). I själva verket ett av de skämt som cirkulerade man och man emellan i DDR.

Vorpommern fick med DDR:s grundande strategisk betydelse. Peenemünde-basen övertogs av Sovjetmilitären som marin- och flygvapenbas, och en vindtunnel demonterades och förslades bort. 1952 överlämnades basen till DDR:s Folkarmé som bas för Folkmarinens första flottilj. Till 1990 var hela norddelen av Usedom skyddsområde och Luftwaffes flygförsöksanläggning utvidgades 1961 för att hysa DDR-flygvapnets "Jagdfliegergeschwader 9 Heinrich Rau", med en flygteknisk bataljon "Käther Niederkirchner", en underrättelse- och flygsäkerhetsbataljon samt en Zielfeldstellungskette (målflygningsenhet). Den militära verksamheten avslutades 1993 efter återföreningen (Burström 2004). Raketanläggningar och Funktechnische Bataillon (radarutrustad luftrumsövervakning) fanns på flera platser, bland annat i Altwarp och Pudagla på Usedom, båda intill polska gränsen³⁴.

Flygplatsen Garz strax söder om Heringsdorf och Swinemünde (se bild 7, 134) hamnade efter gränsuppgörelsen i SBZ, men så nära gränsen att inflygning österifrån måste ske över polskt territorium, vilket ibland skapade konflikter med den polska militären. Området användes till omkring 1960 av olika enheter ur de

³⁴ http://www.runge-gymnasium-wolgast.de/wolgast_2013/dokumente/Projekt/peenemuende.html.
NVA nvavsagltc.web.com/documents/NVA LSK Kommando.xl,[20150809]

sovjetiska militärstridskrafterna, men övertogs sedan av DDR:s Nationella Folkarmé, efter 1962 för tillfällig stationering av militärflyg samt under några år inrikes civilflyg för DDR:s Interflug.

Bild 7: På Autokarte der DDR, 1985, markeras gränsen mellan Ahlbeck och Świnoujście utan övergångar. Utbuktningen hänför sig till gränsändringen enligt Görlitzer Abkommen 1950 som gjordes för att lägga vattentäkten i Polen. Flygplatsen som i verkligheten ligger mellan Garz och Kimminke, är på socialistiskt vis "flyttad" till Heringsdorf för att förvillia fienden.

Vid Dranske på norra Rügen togs hela det gamla militärområdet samt halvön Bug i bruk 1965 av NVA, den nationella folkarmén. Där fanns bland annat en raketavdelning. Totalt omfattade verksamheten 2500 anställda, och utöver bostäder i åtta höghus i Plattenbau-stil, byggdes affärer, simhall, sjukhus med mera. Mot slutet av 1989 bestod Dranske av 15 höghus och en befolkning om cirka 4000 personer, på en av de otillgängligaste delarna av Rügen (Feldmann Eellend 2013, 59–61). Inom några dagar på hösten 1989 var hela anläggningen obehövlig.

I Eichenthal vid Grimmen hade NVA en atombunker och i Steinshagen söder om Stralsund en luftförsvarsanläggning upprättad 1986/87 med S75-raketer (Nato Code SA-2). Efter demontering är platsen övningsbana³⁵.

Den Kasernerade Folkpolisen (KVP) bildades 1952 som en förelöpare (eller "kamouflage") till en rent militär organisation med en nordlig avdelning

³⁵ <http://www.onleihe.de/static/content/chlinkssach/20090612/978-3-86153-388-7/v978-3-86153-388-7.pdf>; NVA Garz
<http://home.snafu.de/veith/FP/Garz.jpg>; <http://home.snafu.de/veith/FP/Peenemuende.jpg>.

Territoriale Verwaltung der KVP Pasewalk med två förläggningar i Pommern; Eggesin och Prora. Den 9. Pansardivisionen av Folkarmén „Heinz Hoffmann”, uppkallades 1986 efter den avlidne försvarsministern, som tidigare varit chef för den lokala kasernerade folkpolisen. Kasernerna fanns i Torgelow nära Eggesin i Landkreis Ueckermünde, ibland kallad „Panzerrepublik Eggesin“. Den skapades 1956 ur ett förband av Kasernerade Folkpolisen och motsvarade en sovjetisk pansardivision med en fredstida personal om 8750 man. Divisionen var utrustad med pansarfordon T-72-or. När situationen i Polen inte minst i Gdańsk och det närbelägna Szczecin (45 km) tillspetsade sig under 1980 med strejker och Versorgungsengpässe lät Warszawapakten förbereda en militär intervention. DDR-ledningen beordrade den 9 Pansardivisionen att förbereda sig för en inmarsch i Polen med en beredskap kallad *Gefechtsbereitschaft bei Kriegsgefahr*, en order som upphävdes först 1982. Den 2 oktober 1990 upplöstes Folkarmén, och manskap och utrustning ur den 9 divisionen överfördes till Bundeswehrkommando Ost³⁶.

DDR-Vorpommern i ett tidrumsperspektiv

Den Sovjetiska ockupationszonen förvandlas efterhand till en territoriellt starkt begränsad domän – DDR – med ytterligt få legala lokala gränsöverskridande kontakter. Flyktingarna från de forna tyska östområdena tvångsintegreras. Vorpommern försvinner som enhet. På grund av landets isolering – även mot grannlandet Polen – satsar regimen på Rostock som tillväxtcentrum. En möjlig lokalisering av ett järnverk vid kusten avfärdas av militärstrategiska skäl och förläggs utanför Pommern, vid Polens gräns. Däremot lokaliseras till Rügen militära enheter och en stad för militärens familjer, samt en färjeterminal vid Mukran för att underlätta snabba transporter med Sovjetunionen med undvikande av Polen. Även gränsområdet österut får stora militära anläggningar. Mot slutet av DDR-perioden satsas på Greifswald som centrum för kärnenergi. Vorpommerns kuster utnyttjas även för inhemsk turism, men småföretag utrotas både inom turismen och inom jordbruket efter en misslyckad sönderslagning av de gamla godsens, som delvis återuppstår som enorma agrara produktionsenheter.

³⁶ <http://www.ruegencenter.de/geschichte/rueg-geschichte.htm>.

Hinterpommern blir Västpommern

Under sommaren 1945 började sovjetkommendanturerna i Polen att avlösas av polsk förvaltning. Potsdambeslutet den 2 september tilldelade Polen administrationen över Hinterpommern, även om Sovjetunionen i verkligheten behöll makten över Police-området och delar av hamnen i Szczecin (se s. 142). Överlämnandet av industrier och mark från Sovjetmakt till Polen gick dessutom trögt (Hutnikiewicz, 1999, 380).

Efter beslutet i Potsdam om Pommerns preliminära delning vidtog flera år av etnisk rensning och omflyttning i det forna Hinterpommern. Området hade förötts, vissa delar var sönderbombade och helt avfolkade, i andra områden fanns den tyska och kasjubiska befolkningen kvar, eller hade återvänt. Därtill kom tyska flyktingar från Ostpreussen som inte kunnat ta sig vidare västerut. Tyskarna beordrades ofta hjälpa den sovjetiska ockupationsmakten med att nedmontera fabriker och andra anläggningar för transport österut. I Szczecin fick de lasta ut möbler och inventarier ur lägenheter, ibland deras egna. Polska bedömare förvånade sig över tyskarnas underdånighet, och hur relativt väl de behandlades av ”ryssarna”, vilket inte hindrade att många utsattes för våld och förnedring, särskilt tyska kvinnor (Hutnikiewicz, 1999, 370–372).

Förhållandet mellan tyskar och polacker i Hinterpommern var således uselt. De nyanlända polackerna såg med förvåning och ilska hur sovjetmilitären lät de kvarblivna tyskarna sköta industrier, hur de tilldelades bostäder och försågs med mat ur militärförråden (Hutnikiewicz, 1999, 378–379).

När de första representanterna för polsk regeringsmakt anlände, uppstod ett komplicerat förhållande mellan resterna av tysk administration, sovjetisk militärmakt och polska anspråk på makt. Formellt skulle den polska provisoriska regeringen överta administrationen så snart tyska makthavare fördrivits, men kunskapen om de nyvunna områdena var närmast obefintlig. De sovjetiska kommandanterna såg ofta den polska administrationen som en hjälpkraft, och nästan all ekonomisk verksamhet, inklusive bagerier och fiskeri, stod under sovjetisk kontroll. Under de första månaderna fortsatte dessutom sovjetsoldaternas överfall och plundring (Hutnikiewicz, 1999, 370–372). Däremot infördes omedelbart polsk lag, och alla tidigare invånare, – med undantag av de relativt få autoktona polackerna – berövades all egendom, som överlämnades till nyinflyttade

polacker (Borodziej 2010, 271). Jędrusik anger att ett fyrtiotal mord förövades mot tyskar, och att upplopp inspirerats av den polska civilmilitian (Jędrusik 2013, 142).

Under flygraiderna 1944 hade stora delar av Stettins medeltida centrum vid Oderstranden uttraderats. Slottet och stadshuset låg i ruiner, men restaurerades efter kriget som en påminnelse om ätten Gryfs slaviska ursprung. Szczecins förste borgmästare, Piotr Zaremba, hade som ovan nämnts (s. 110) en bakgrund som stadsplanerare, och fick möjlighet att påverka stadens utformning. Istället för att återställa den urbana strukturen till förkrigstidens Stettin, avsåg han att utnyttja förstörelsen till att bygga om den äldsta delen av staden till en modernistisk stadsdel, visserligen med det gamla gatumönstret, men med en renodlad bostadsbebyggelse som ersatte den gamla stadens blandning av bostäder, affärer och matställen. Utmed floden anlades en bred bilväg, som skar av kontakten mellan stad och vatten. Senare, på 1980-talet, byggdes en hög viadukt över flodområdet, Trasa Zamkova (ung. Slottsleden), som förband staden med de östra industriförstäderna och med resten av Polen, men som ytterligare förstörde den gamla stadens anknötning mellan borgen, staden och floden (Musekamp 2009, 310f; Rada 2004, 178). En liten del av den gamla staden hade lämnats öde (sten och tegel hade fraktats till Warszawa för återuppbyggnaden av dess historiska centrum), men i mitten av 1990-talet återskapades delvis ett kvarter i gammal stil. Tyvärr havererade projektet under Szczecins finansiella kriser och kunde inte fullföljas, men det finns planer på att fullfölja en partiell återgång till stadens gamla anknötning till floden (Musekamp 2009, 315–316; Bernhardt & Musekamp 2006, 55–59).

Swinemünde hade före kriget haft 26 500 invånare. 1946 bodde i Świnoujście officiellt 5770 personer och 1950 något färre. Utvecklingen hämmades av den sovjetiska militärnärvaron, av den i praktiken stängda gränsen till DDR, och av det perifera transport- och trafikläget. Först efter 1955 började staden växa för att nå över 40 000 vid millenieskiftet (Jędrusik 2013, 142).

Enligt Potsdamfördraget skulle den tyska befolkningen i de av Polen övertagna områdena evakueras. Innan dess hade polska armén förpassat 110 000 människor från Hinterpommern. Mellan 20 november och 21 december avhystes ytterligare ungefär 290 000 personer via Szczecin. Genom Operation Svalan (Swallow) blev ytterligare 760 000 tyskar bortförda från området mellan februari

1946 och oktober 1947 enligt ett kvotsystem, där de mest användbara specialisterna sparades till sist, och de värdelösa avvisades först (Hutnikiewicz, 1999, 380–383).

Under flera år levde således tyskar kvar i det poloniserade Pommern. Rättsligt var de utlänningar, och de utsattes för diverse förbud, exempelvis att inneha radioapparater och telefoner, samt att lämna eller byta bostadsort. Många sysselsattes i lantbruket. De utgjorde en billig arbetskraft eftersom de inte lydde under civilrättslig lag, inte fick ansluta sig till fackförbund och inte begärde annan lön än mat och husrum. I april 1946 reglerades dock arbetsförhållandena, men från tyskarnas löner drogs en avgift om 25 % för landets återuppbyggnad (Hutnikiewicz, 1999, 383–84). Livet i en östpommersk by, Wittenberg (po Wittenberga eller Białogóra) efter det polska övertagandet, och med kvarvarande tyskar, sovjetsoldater, kasjuber och gamla och nyinflyttade polacker skildras ingående och gripande i Jens Orbacks familjeskildring. Fadern, som trots sin antinazism lyckats överleva som skollärare och tvångssoldat, och som talade lite polska, erbjöds att stanna som lärare i den nya regimen, men familjen, eller resterna av den, lyckades vårvintern 1946 byta till sig tågbiljetter till Stettin och hamnar i Schleswig-Holstein (Orback 2007, 166–182).

I det nya Polen rådde olika uppfattningar om hur de kvarblivna tyskarna skulle behandlas. Alternativen var oftast utvisning eller assimilering. Ministern för ”de återvunna områdena”, den senare mera kända eller beryktade Władysław Gomułka, ansåg att varje stat skulle byggas på ”nationella grundsatsar”, underförstått: bort med tyskarna, medan andra, dock i minoritet, ansåg att de återvunna områdena behövde befolkning, och att många tyskar av polsk härkomst skulle förse områdena med sakkunskap, om de bara var villiga till assimilation. En annan grupp som kunde befolka de återtagna områdena var etniska polacker från Ruhrområdet, varav en grupp flyttade till Szczecin (Piskorski, 2013 269f).

Under 1946 ökade ängslan för att tyskarna skulle komma tillbaka. Efter varje nyhet om konflikt mellan de forna allierade flyttade ”inflyttare” bort från Pommern. Man levde i en anda av tillfällighetslösning (Hutnikiewicz, 1999, 408; 2007, 23).

Under flera år var de kvarvarande tyskarna förbjudna att hålla skolor, så sent som i januari 1947 upptäcktes en skola i Koszalin (Köslin) med en lärarinna och 20 barn. 13 böcker och fem häften beslagtogs som bevis (Piskorski 2013, 276).

I gränsdragningen mellan SBZ och Polen hamnade tvillingorterna Altwarp och Neuwarp på varsin sida av gränslinjen i sundet. Den 4 oktober 1945 klockan 12:00 överlämnade den tyske borgmästaren Müller över den lilla, av kriget oförstörda staden Nowe Warpno till en polsk "kollega" med det opolska namnet Bruno Kunze. Piotr Zaremba, Szczecins borgmästare, som deltog i ceremonin, underströk vikten av att staden skulle tillfalla Polen på grund av gränsdragningen i Stettiner Haff och dess roll för fisket. Nowe Warpno låg dessutom strategiskt i förhållande till den problematiska sovjetiska ockupationsexklaven Pölitz/Police, som skulle bestå ytterligare ett år (Łopuch 2007, 191–195). I tiden mellan stilleståndet och överlämnandet rådde en egendomlig trepartsrelation. Sovjetunionen inrättade en stor fiskeribas, med 3000 personer; kvarvarande tyskar, sovjetsoldater och "återvändande" polska demobiliserade soldater samt fördrivna från det förlorade Östra Polen, småbönder som aldrig sett havet. Förutsättningarna för fiske var dåliga: nästan all utrustning hade plundrats och eller fraktats över till den "sovjetiska sidan". Järnvägslinjen till Szczecin, avsättningsorten för fisket, hade nyligen demonterats.

Tiden mellan sovjetsoldaternas ankomst den 28 april och det polska övertagandet var för Neuwarps tyskar jämförelsevis problemfri. Evakueringen under våren 1946 skedde i fyra omgångar från februari till juli till den brittiska zonen och för de återstående i augusti 1947 till SBZ, den sovjetiska. Den 8 mars 1946 fick gruppen 15 minuter att packa, sedan en lång vandring till en järnvägsstation, lång väntan där, med plundring på värdesaker, sedan tåg till Ratzeburg vid Lübeck. På vägen, vid gränsen intill Löcknitz utsattes de för ett överfall utfört av polacker (Łopuch 2007, 207).

En kvarbliven tysk vittnar om ytterligare förstörelse och om att inlandsinflyttarna förstörde fiskevattnet genom utsläpp och vanvård, men efterhand lärde sig några av polackerna att bedriva fiske. Men innan dess inträffade "Fiskerikriget". Före andra världskriget täckte fisket på Stettiner Haff och havet utanför en stor del av Stettins behov, fisk forslades även till Berlin. Efter kriget drogs gränsen (först i en vag definition) mellan Östersjökusten vid Ahlbeck och över Stettiner Haff och Neuwarper See, som skilde de två tvillingorterna. Tyska fiskare arbetade från Altwarp och Ueckermünde på uppdrag av den sovjetiska ockupationsmakten. Snett emot Altwarp låg den polska fiskebasen i Nowe Warpno, och snart utspelades en kamp, där tyskarna och den sovjetiska makten blev allierade. Det handlade om stölder av fångstnät och båtar, uppbringandet av kuttrar, till och med beskjutning mellan polsk sjöfartsmilis och sovjetiska gränssoldater (Łopuch 2007, 215–217, se även Aischmann 2008, 175–176). Först sedan gränsen reglerats och Polen övertagit administrationen samt Pölitzexklaven avvecklats, kunde Nowe Warpno leva upp som leverantör av fisk till Szczecin. Men snart sjönk Nowe Warpno

tillbaka till en avsides tillvaro, plågad av de första fredsårens förstörelse, av ständiga översvämningar och en stängd gräns mot det Socialistiska Broderfolket i väster.

Fördrivningen av den tyska befolkningen och inflyttningen av mestadels etniska polacker innebar en definitiv kulturell och religiös omställning. I en rapport till Vatikanen den 24 oktober 1946 rättfärdigade Kardinalprimas August Hlond den religiösa förändringen som en blomstring, och även efter det kommunistiska maktövertagandet levde föreställningen om en stark förbindelse mellan kyrka och nation (Karp, 2000, 118).

Redan under den första tiden av polsk närvaro höll katolska präster mässa (Kruszewski 1972, 160), och i juli fick en polsk präst av biskopen i Berlin rätt att enligt kanonisk rätt verka i området. Efter Potsdamkonferensen bad Katolska kyrkan i Warszawa att den Heliga Stolen först skulle erkänna den nya kyrkliga indelningen, men påven fordrade att gränsen skulle erkännas i ett fördrag, varför kyrkans verksamhet i området inte reglerades rättsligt förrän efter Förbundsrepublikens erkännande 1970. Pius XII gav dock tillåtelse till en provisorisk reglering. Men den polska kommunistregimen erkände inte arrangemanget, så kyrkan i Pommern måste fram till 1972 manövrera mellan politikerna i Warszawa, biskoparna i Berlin och Vatikanen. Mellan 1949 och 1956 fick de troende varken bygga nya kyrkor eller restaurera de gamla tyska (mestadels lutherska) kyrkorna. Trots motsättningarna med Warszawa – eller kanske just därför – spelade kyrkan en stor roll i poloniseringen av området (Hutnikiewicz, 1999, 412f; Kruszewski 1972, 162).

Inflyttningen till de nya områdena började efter den första tidens kaos att stabiliseras. Den nya befolkningen bestod, mycket förenklat, av tre kategorier: Från de förlorade områdena i öster kom familjer, ibland flyttande byavis. De var vana vid omoderna småbruk i de goda svartjordarna i Galizien och hamnade i tekniskt avancerade brukningssystem i de sämre sandjordarna i Pommern. Szczecinområdet hade ännu 1969, efter att kollektivjordbruken upplösts efter 1956, den klart lägsta andelen privatjordbruk i hela Polen, och lägst antal hästar per hektar jordbruksmark (Kruszewski 1972, 120–127). Från centrala Polens sönderbombade städer kom unga män som ibland hämtade hustrur hemifrån. Västerifrån kom krigsfångar (etniska polacker från tyskländska territorier), samt en grupp av re-emigranter från

Tyskland, Frankrike, Belgien och några andra länder. Påfallande få utlandspolacker valde dock att kolonisera de nya områdena, och särskilt de assimilerade frankrikepolackerna (mest gruv- och stålverksarbetare från Lothringen till Schlesien) hade svårt att anpassa sig. Polacker från Tyskland hade bättre behållit sin etniska identitet och av dessa bosatte sig en del i Szczecin. Zaremba tillhörde för övrigt den relativt lilla gruppen. Efter att en polsk general dödats av den ukrainska upprorsarmén i sydöstra Polen 1947 beslutades att fördriva och skingra den etniskt ukrainska befolkningen i området i ”Operation W”, och förvisa den till olika delar av de nya territorierna I Szczecinområdet anges cirka 65 % av inflyttarna ha kommit från centrala Polen, resten bestod av människor från antingen östra Polen eller repatrierade (Kruszewski 1972, 57–64).

Inflyttningen till de nya områdena i väster skapade en ”melting pot” av olika kulturer, och bidrog till en modernisering, men även till sociala motsättningar (Kruszewski 1972, 154). I östra Pommern fanns motsättningar mellan inflyttarna och de ”autoktona”, ofta halvt germaniserade lantarbetare och bönder, som ibland tjänstgjort i den preussiska armén eller i Wehrmacht (Kruszewski 1972, 155f).

Medan Stettin och övriga polska delar av Pommern efterhand blev etniskt polska, började kampen om en politisk enhetlighet under det kommunistiska PPR-partiet. Den 30 juni 1946 arrangerades en folkomröstning som utföll negativt för kommunisterna, men befolkningen i Pommern röstade dock något mer vänster, ”eftersom man här kunde skrämma upp dem” (Hutnikiewicz, 1999, 391). Valen i januari 1947 bevakades noga av ”militär, polis och ryssar” och många icke-kommunistiska partimedlemmar skrämdes att avstå. Valet gav 95 % majoritet för vänsterblocket, därefter vidtog en rensning av högeravvikare inom partiet. Från denna tid leddes polska Pommern av förstesekreteraren i wojewodens partikommitté snarare än av den formella administrativa ledningen (Hutnikiewicz, 1999, 393; 2007, 23–25).

1948 inledde Statens Järnvägar tåg färjetrafik mellan Trelleborg och Odra Port, (Świnoujście) i samarbete med polska PKP (färjan Kopernik). Trafiken fortsatte till 1954. En färjelinje mellan Ystad och Świnoujście startades 1964 av det danska rederiet A/S Bornholmsfærgen Af, 1962 med M/S Jens Kofoed. Trafiken varade bara över sommaren och sedan gick bolaget i konkurs. Polsteam Lines började 1965 sommartrafik genom att chartra M/S Visborg (f.d. M/S Gotland, 1936), som ersattes med M/S Gryf sommaren 1967, samtidigt som året-runt-trafiken började.

Fartyg och trafik överfördes 1970 av den polska regeringen till det polska bolaget Polskie Linie Oceaniczne. 1972 återupptog SJ trafiken, då mellan Ystad och Świnoujście efter ett avtal med det statliga polska järnvägsbolaget PKP om järnvägstrafik som enligt Bergenek och Brogren påtvingades SJ (Bergenek & Brogren 2006). Polskie Linie Oceaniczne byggde två ro-ro-fartyg för att transportera järnvägsvagnar. M/S Mikołaj Kopernik var det första och sattes i trafik den 18 augusti 1974. Passagerartrafiken i Polskie Linie Oceaniczne och fyra färjor som bland annat trafikerade Ystad-Świnoujście överfördes 1977 till Polferries. Ro-ro trafiken blev kvar i Polskie Linie Oceaniczne och flyttades 1995 till Unity Line som bildades 1974 för att driva färjeverksamhet. M/S Jan Heweliusz var ett polskt ro-ro-fartyg ägt av PZB (Polferries). Fartyget, som var uppkallat efter astronomen Johannes Hevelius (polska: Jan Heweliusz), byggdes i Norge 1976, med leverans i juli 1977, och trafikerade därefter linjen Ystad-Świnoujście. Färjelinjen Ystad – Świnoujście fick en socialhistorisk betydelse i och med trafiken av svenska abortsökande under 1960- och tidigt 1970-tal, som indirekt ledde till den liberala svenska abortlagstiftningen 1975 (Tedin 2004).

I Świnoujście byggdes 1948 ett fiskekombinat *Odra*. Men staden begränsades av närvaron av den sovjetiska basen som behärskade större delen av hamnen, de gamla och nya befästningsanläggningarna på båda sidor av Świna samt den gamla kuranstaltens område. 1958 begränsades den sovjetiska närvaron, kurområdet öppnades så att Świnoujście kunde utvecklas till en av Polens största badorter, men länge hindrades utvecklingen av dels bristen på broförbindelse med det polska fastlandet, dels av intern byråkrati på grund av den miitära närvaron. Till 1957 fordrades särskilt visum för polska medborgare att besöka Uznam och Wolin (Jędrusik 2013, 144). Den 26 oktober 1991 paraferades ett fördrag om de nu ryssländska truppernas uttåg ur Polen (Jędrusik 2013, 144), och i december flyttade de sista ryssländska enheterna till Kaliningrad från de gamla tyska kasernerna (nu stadsförvaltning) samt från Fort Anioła (Engelsburg).

I Polens argument för de ”återtagna” territorierna spelade åtkomsten till havet en stor roll, och de två hamnstäderna Gdańsk (med Gdynia) och Szczecin var, trots stora olikheter, symboliskt och ekonomiskt viktiga i den stalinistiska uppbyggnaden av tungindustrin. Under 1960-talet dominerade Szczecin – Świnoujściens hamnar över andra polska kuststäder mätt i omsättning, och verksamheten ledde även till nyetablering av varv och fiskerirelaterad verksamhet

(Mieszkowska, 1996, 111, se även Balogh, 2014: II, 6). Även fram till och med 1970-talet fanns det en framtidstro i Szczecin, bland annat på grund av stora fartygsbeställningar från Sovjetunionen. Det polska statsrederiet Polska Żegluga Morska, PŻM, i Szczecin var ett av världens största (Dutkowski 2006, 100). Men särskilt i Szczecin fanns en osäkerhet om framtiden, och kuststäderna spelade en framträdande roll i de protester som långt senare skulle resultera i regimens och kanske hela sovjetsystemets fall (Hackmann, 2010, 154f).

Den 4 mars 1953 innehåller den tyska veckotidningen Der Spiegel en artikel under rubriken: "ODER-NEISSE. Auf Widerruf" (ung. *tills den återkallas*). Enligt tidningen samlades under veckoslutet polska armé- och marinsoldater i Szczecin för att transporteras bort. Det sägs vara början på slutet på en kort episod. Nu skulle Polens stridskrafter – med undantag av en liten styrka – utrymma Stettin och överlämna staden till sovjeterna. Förutom Swinemündes befästa havsarm vill ryssarna även införliva Stettin i den Röda Flottans strategiska system av stödjepunkter.

Planen kommer enligt tidningen inte ur intet. "Sedan 1945 lämnar Moskva varje möjlighet till revision öppen. När marskalk Zjukow överlämnade staden till den polske befullmäktigade Borkowicz, betonade han uttryckligen att han 'delegerade' förvaltningen av staden Stettin till Republiken Polen. Stadens herrar blev som tidigare ryssarna, som till de polska administratörernas misshag drog dit stora enheter sovjetisk folkpolis. Nu vill Moskva göra Stettin till en blandad rysk-tysk militärenklav. Över detta fördes från den 21 januari till den 22 februari 1953 sega förhandlingar mellan ryssar, polacker och tyskar i Östberlin.

Den för dessa förhandlingar lämpade regissören, sovjetgeneralen Tjulkin, släppte inte greppet (*'liess nicht locker'*) förrän även Folkpolisens delegat, företrädaren för Warszawas inrikesministerium, W.K. Kovka, skrev under slutprotokollet. De väsentligaste punkterna i detta protokoll är:

- Stettin skall erhålla status av en 'Fri Stad', i vars ledning sitter en civilkommissarie.
- Denna civilkommissarie skall nyutnännas vart tredje år, och varje gång vara en polack eller en företrädare för "DDR". Som förste civilkommissarie förutses en tysk. Sidoordnad civilkommissarien är den militäre säkerhetskommissarien som – likaså med treårig utväxling – delegeras från Moskva eller Östberlin. Förste säkerhetskommissarie: ryss, ställföreträdare en Vopo-general för 'DDR'. Den nya civilförvaltningen skall redan den 15 mars uppta sin verksamhet och besättas med följande personalkvoter: 65

procent tyska, 20 procent sovjetiska och 15 procent polska förvaltningstjänstemän.”

Enligt tidningen skall vidare DDR hålla 72,5 procent av fästningsområdets soldater, Sovjetunionen står för ledningskadern, medan Polen får 5 procent personal i inre tjänst (Stubendienst). Den värsta örfilen för Warszawa är dock beslutet om evakuering från Stettinregionen av ”okvalificerad befolkning”, vilket betyder alla utom varvsarbetarna och tekniska hjälpkrafter.

Som ersättning för Stettin skall Polen bygga ut sin marinbas i Kolberg, och DDR-enheter från Wismar och Rostock flyttas till Stettin.

Utöver de rent militära nyheterna förmedlar tidningen även information om planerade omflyttningar av befolkning efter de tidigare flyktvägarna.

Tidningens utgivningsdag är som ovan nämnts den 4 mars 1953. Dagen därpå dör Josef Stalin. Av Spiegels ytterst märkliga nyheter – de är åtminstone inte avsedda som ett skämt – förverkligas inget, och hela förhandlingen är ”höljd i dunkel”, kanske mot bakgrund av de omvälvande händelserna (Aktion Rose, upproret den 17 juni) månaderna efter Stalins död.

Redan 1950 förekom antisovjetiska protester i Szczecin efter att en berusad sovjetofficer hade mördat en polack. Affären tystade givetvis ned, men en annan affär rörande spannmålsleveranser i Gryfice gjordes till en stor skådeprocess. 1956 utbröt protester i Poznań, i Szczecin spreds flygblad och skrevs slagord, och i december samlades demonstranter framför det sovjetiska konsulatet (Hutnikiewicz, 1999, 396). Samma år kom Władisław Gomułka till makten. Han drev en hård kampanj mot Förbundsrepubliken för ett erkännande av gränsen och krävde ett påskyndande av investeringar i Szczecin och Świnoujście. I juli 1959 följde han Nikita Chrusjtjov till Szczecin, där en enorm folkmassa fick höra Sovjetledaren bekräfta Polens territorium (Hutnikiewicz, 1999, 409–11). Krisen 1968, när en kampanj inleddes mot internationalister (d.v.s. judar), väckte däremot varken protester eller gensvar i ett ganska ointellektuellt Pommern. Den 12 augusti 1970 skrev Sovjetunionen och Förbundsrepubliken ett fördrag där båda staterna erkände Europas gränser som okränkbara. Därmed kunde den 7 december Willy Brandt i Warszawa normalisera Förbundsrepubliken Tysklands förhållande till Folkrepubliken Polen, och därmed även i artikel 1 erkänna landets västgräns³⁷ (Borodziej 2010, 316 f).

³⁷ <http://www.documentarchiv.de/brd/1970/warschauer-vertrag.html>

Den första större demonstrationen inträffade i Szczecin den 17 december 1970, tre dagar efter upploppen i Gdańsk, varvid kommunistpartiets och fackföreningens byggnader stacks i brand. Polisen sköt in i mängden av protesterande, inofficiellt dödades 16 personer. Kruszewski (1972, 28) påpekar att kravallerna inträffade en vecka efter att Förbundsrepubliken Tyskland hade erkänt Oder-Neissegränsen. Därmed hade stödet för Sovjetunionen som garant mot tyska anspråk försvunnit, och säkerheten västerut användes för att protestera mot den inhemska regimen. Ett år senare, den 24 december 1971 besökte Edward Gierek och Piotr Jaroszewicz Warski-varvet och utlovade förbättringar, investeringarna i sjöfartsindustrin ökade, men det kunde inte ändra Pommerns infrastrukturella problem (Hutnikiewicz, 1999, 396; 2007, 27–31, Hackmann, 2010, 156ff).

Början till början av det kommunistiska Polens upplösning kom i augusti 1980. Över hela landet bröt protester och strejker ut mot regeringens prishöjningar. Efter strejker vid varven i Szczecin slöts den 8 augusti ett avtal mellan representanter för den polska regeringen och arbetarnas strejkkommitté, dock utan man utlovade en helt fri fackförening, vilket Hackmann tolkar som ett försök från regimen till *divide-et-impera*, alltså att splittra oppositionen (Hackmann 2010, 165, 167). Den fria fackföreningsrörelsen Solidarność bildades med ledning från Leninvarvet i Gdańsk och stöd av katolska präster, men den 13 december 1981 förklarades krigstillstånd (för att undvika ett ingripande av Warszawapaktens övriga medlemmar), och Solidarność tvingades under jorden. 1985 samlades de polska biskoparna i Szczecin för att fira fyrtioårsdagen av ”återkomsten av väst- och nordområdena till Polen”, varvid kardinal Glemp underströk kyrkans bidrag till integrationen i moderlandet. I juni 1987 besökte påven Johannes Paulus (Karol Wojtyła) Szczecin och hyllades av hundratusen troende (Hutnikiewicz, 1999, 414f). Men protesterna mot den politiska regimen fortsatte, och sommaren 1988 utbröt en ny strejkvåg, bland annat i Szczecin, och efter rundabordskonferens med regering, fria fackföreningen och kyrkliga företrädare kunde fria val förberedas till den 4 juni 1989, varefter Polen som första land i det forna kommunistblocket kunde övergå till marknadsekonomi och demokrati. I kampen för en förändring kom dock Szczecin att spela andra fiolen i jämförelse med Gdańsk med dess speciella historia av polsk-tysk konfrontation.

Delat Pommern i ett delat Europa

Polska Pommern i ett tidrumsperspektiv

Under en kort tid av relativ åsiktsfrihet intar polsk förvaltning och en blandad östpolsk befolkning de ”återtagna” områdena. I områden med sovjetisk (militär) närvaro utnyttjas kvarvarande tysk expertis, medan ”onyttiga” tyskar utvisas. Kvarvarande etniska polacker, kasjuber och förtyskade personer som ansökt om återpolonisering klagar på de inflyttade östpolackerna som har svårt att anpassa sig. Polska Pommern integreras i det homogeniserande och alltmer auktoritära Polen, men blandningen av rotlöst ursprung och hamnstädernas arbetar- och sjöfartsbefolkning leder till en större öppenhet mot influenser utifrån, en lägre grad av religiositet och av politisk korrekthet.

Murarna faller och gränserna består

1989 – ett ödesår: Tysk återförening med återverkningar

Under 1989 startade de förändringar i Ungern, Polen och Tjeckoslovakien som påverkade situationen i DDR och som indirekt ledde till Berlinmurens öppnande den 9 november. Vågorna når även det stillsamma Pommern. Den 4 december tränger Greifswaldbor in på Kreiskontoret för enhetspartiet SED och på lokalkontoret för Ministeriet för statssäkerhet (Stasi)³⁸. Parlamentsval äger rum den 18 mars 1990, valutaunion mellan de tyska staterna 1 juli och ett avtal om återförening den 3 oktober. Formellt förenas staterna till en förbundsstat den 3 oktober 1990.

När Tommy Book återbesökte det jättelika mjölkkooperativet Bandelin (se ovan s. 125) i oktober 1991 hade redan stora förändringar inträffat. Anläggningen är privatiserad, har krympt från 4500 till 2000 kor och från 330 anställda till 35 personer utöver hantverkare och servicepersonal som bildat egna firmor. Av de cirka 200 Bandelinbor som var anställda är en fjärdedel arbetslösa, mest kvinnor. Marken förvaltas av Treuhand, den myndighet som ansvarar för privatiseringen av de stora statsägda eller formellt kooperativa företagen från DDR-tiden. Två bönder har bildat egna enheter. En lokal yrkesskola har blivit omskolningsanstalt för metallarbetare, elektriker och liknande. Stora delar av de sociala och kulturella inrättningarna har försvunnit. De kooperativa affärerna i Bandelin och grannorterna har köpts av affärskedjan "Spar" och koncentrerats till huvudorten. I den nedlagda yrkesskolan inkvarteras ett femtiotal "muslimska jugoslaver". Somliga hoppas på godsägarfamiljen von Behrs återkomst (Book, 1991).

³⁸ <http://greifswald-1989-90.de/>

Två år senare drivs mjölkproduktionen av ett nederländskt privatföretag med 30 anställda och 1830 kor. En fjärdedel av den tidigare kollektiva jordarealen har privatiserats till smålotter samt ett jordbruk med 90 kor och fyra anställda. Resten, framförallt de enorma betesmarkerna, förvaltas fortfarande av Treuhand, eftersom familjen von Behr inte gjort anspråk på sitt gamla gods. Några småfirmor har bildats, men en har redan gjort konkurs, Omskolningsverksamheten fortsätter och en byggnad används ännu för asylsökande bosnjaker. Barnhemmet i von Behrs slott har övertagits av en kyrklig organisation och kulturhuset har blivit ett privat bolag som driver en krog och viss kursverksamhet. Arbetslösheten är officiellt 13 %, men 32 personer går i utbildning som siktar mot miljö- och naturskydd samt ungdoms- och åldringsvård. Några arbetslösa har sökt sig till västra Tyskland.

Socknen har slagits ihop med den närbelägna småstaden Gützow där gymnasiedelen av skolan är belägen. Omställningen av undervisningen från socialistisk indoktrinering är problematisk, lärarauktoriteten sviktar. Beträffande framtiden noterar Tommy Book en förhoppning att tomtpriserna i Greifswald skall stiga och skapa en efterfrågan i Bandelin (Book, 1993). Men stängningen av kärnkraftverket har snarare minskat trycket på bostadsmarknaden i Greifswald.

2016 är Bandelin en socken (Gemeinde) i Landkreis Vorpommern-Greifswald efter en av många oönskad sammanslagning 2011 av två ekonomiskt svaga Kreise med staden Greifswald. Socknen förvaltas av Amt Züssow. Bandelin har cirka 500 invånare.

”Greifswald befinner sig halvvägs mellan Stockholm och München” skriver geograferna Helmut Klüter och Michael Heinz (Klüter & Heinz, 2005, 25). Den juridiska staden hade 2004 cirka 52 000 invånare, något färre än Stralsund, och antalet hade minskat med 20 % efter DDR:s fall, men stadsterritoriet var snålt tilltaget och många som arbetade i staden bodde utanför stadsgränsen, i egna småhus. Tack vare universitetet hade staden en ganska hög invandring, mest av studenter och därför också en för nordöstra Tyskland ovanligt hög andel ungdomar och en högre medelinkomst än någon annan del av tyska Pommern. Eftersom staden skonades under krigets slutskede var stadsbilden i stort sett oförändrad, och universitetet med dess institutioner, lärare och studenter dominerade Greifswald på ett sätt som endast överträffas av Göttingen (Klüter & Heinz, 2005, 28f).

Med tillkomsten av gasledningen har ett gaskraftverk byggts i Lubmin, vid den nedlagda kärnkraftanläggningen, som har goda elkraftledningar, fjärrvärme-

ledningarna och övrig infrastruktur. I oktober 2013 togs verket i drift och levererar dels elenergi, dels fjärrvärme.

Eggesin var under lång tid militär förläggningssort och under DDR-tiden en viktig gränspostering (se sid. 135). 2001 berättar en artikel i Berlin Zeitung att Bundeswehr planerar att stänga förläggningen i Eggesin (Preissler 2001). Lite tragikomiskt citeras en gammal reklamklyscha för området: ”Waldmeer (skogshav) – Sandmeer (sandhav)” – med tillägget: ”gar nichts mehr (alls inget mer)”. Då var det tal om 1800 arbetsplatser, Nu är småstaden Eggesin med cirka 5000 invånare förvaltningscentrum för Amtet Am Stettiner Haff, som består av ytterligare 12 socknar i Landkreis Vorpommern-Greifswald. Ännu 2014 finns det militär kvar i Eggesin, men avsikten är att all verksamhet skall vara borta i och med 2015. Kvar blir ett museum över militärhistoria och teknik, samt en övningsplats, Jägerbrück, nära Torgelow och polska gränsen (Nord-Kurier 2014-01-14).

Torgelow: Orten omnämns första gången 1281. Under denna tid var orten en viktig brandenburgisk gränssort vid gränsen mot Mecklenburg och Pommern. 1493 tillföll staden hertigdömet Pommern. Under trettioåriga kriget förstördes orten och efter kriget kom Torgelow till Sverige (Svenska Pommern). På initiativ av drottning Kristina återbefolkades platsen med finländare och livländare. I slutet av det Stora nordiska kriget tillföll orten Preussen 1720. Under Preussens ledning börjades myrmalexploateringen och det första järnverket grundades i Torgelow 1753. Under 1800-talet fanns på orten fjorton järngjuterier och befolkningen växte. 1884 anslöts Torgelow till järnvägen mellan Ueckermünde och Pasewalk (Albrecht & Blume, 2004)³⁹.

Den tyska författarinnan Monika Maron, uppvuxen i Östberlin, med polska och judiska rötter, behandlar i ett antal essäer relationen mellan människor i de båda tyska staterna. Under många år tillbringade hon somrarna i en liten by vid slottet och småstaden Penkun (nu 2000 invånare) i en flik av Vorpommern mellan Brandenburg och polska gränsen. 1999 är orten mest känd genom trafikradions varning om bilköer vid gränsen mot Szczecin. I tyska tidningar har gränssbyn nämnts i samband med växlingen av östvaluta till D-mark samt i ett reportage som konstaterar att det sovjetiska minnesmärket över fallna soldater fortfarande vårdas.

³⁹ http://www.torgelow.de/joomla/index.php?option=com_content&task=view&id=20&Itemid=49.

Mot slutet av DDR-tiden ligger slottet, en vattenborg, i svårt förfall, i de omgivande sju sjöarna flyter ekskrementer från tiotusen svin. 1990 stängs svinkombinatet. Taket på slottet lagas, staden Penkun får ett avloppssystem, en liten butik öppnas i det nedlagda Agrokemiska Centrets lagerhall. Nio år senare kan man bada i en av sjöarna, slottet är nu museum, och i stadens Gasthaus betjänas Monika Maron av en fransk germanistikstudent från Penkuns franska systerstad Fors (1600 invånare). Men arbetslösheten är hög, och högerextrema skinheads försöker skrämja befolkningen. Författarinnan låter sin beskrivning av den lilla gränsorten utmytna i en fundering: Vad skall beskrivas, det allmogliga eller det ”exotiska”, och hur påverkar det hennes läsekrets i östra och västra Tyskland? (Maron 2010 [1999], 106–164) Idag har östtyska svinproduktionen sedan 2006 avlösts av en Bioenergiepark⁴⁰

I och med återföreningen förändrades turismen. Den fackföreningsstyrda strömmen till Östersjökusten och DDR:s bergsområden försvann, och Västberlinarna började efterhand upptäcka sina gamla badkar, Rügen och Usedom. Men återlämnandet av förstatligade hotell och semesteranläggningar ledde till en egendomlig olikhet. Ägare som återkom från Väst fick i allmänhet tillbaka sina ägor. De som däremot efter Aktion Rose stannat kvar under regimens reglemente, hade aldrig några medel för underhåll och investeringar och fick se sina hus förfalla, och många sålde av under 1970-talet till underpris. Många byggnader omvandlades till andra ändamål. Visserligen ”rehabiliterades” deras forna ägare, men ersattes aldrig för sina förluster (Johst, 2013).

Heringsdorf, Ahlbeck och Bansin tillhör ”Berlins badkar”. Det är svårt att förlänga säsongen, heta sommarkvarnar invaderas vägar, parkeringsplatser och stränder. Inlandet är en kontrast, det är svårare att locka dit turism, attraktionerna är slott, gods, cykelvägar etc. 2001 hade Ostvorpommern en arbetslöshet om 20,6 % (Ohlhorst 2004, 112f). Gränsdragningen 1945 delade en flerhundraårig struktur. Samarbetet med Świnoujście lider av ständiga växlingar i den politiska ledningen. Tyska Usedom har 2,8 miljoner övernattningsplatser per år, mest från Sachsen, Brandenburg och Berlin, men ytterst få utlänningar. Peenemünde lanseras som Denkmal-Landschaft, minnesmärkeslandskap. Önskvärt är en utjämning över ön

⁴⁰ <http://www.primatech-magdeburg.de/referenzen/bioenergiepark-penkun.html>.

och över året. Störst problem är biltrafiken, med ständiga stockningar under högtrafik. När muren föll blev det värre. Före andra världskriget gick det ett snabbt ångtåg Berlin- Swinemünde på 2½ timma, med direktanslutning till Bäderbahn. Efter kriget hade linjen över Świnoujście förstörts, därefter måste man resa över Wolgast vilket tar mer än 4 timmar, sommartid Usedom Express till Heringsdorf på 3½. Flygplatsen Heringsdorf är, som diskuteras på annan plats, inriktad mot sommartida resenärer från Sydtyskland och Schweiz. Usedom är en framgångsmodell, men på alla håll finns trafikproblem: smala vägar, broar, gränser. Świnoujście's färjor landar på andra sidan floden med en komplicerad lokalfärja mot väster. Bäderbahn är en långsam omväg. Den lokala kollektivtrafiken är dålig. Med en öppen gräns finns risk för tung trafik genom badorterna. UBB:s hållplatser ligger oftast långt från ortscentren och stranden, men nu finns bussanslutning (Heinze & Kluge 2004, 138–146). Det finns en motsättning mellan lokalbefolkningen och badgästerna. De bofasta är skeptiska till arrangemang, och har en hatkärlek till berlinarna som kommer med nyheter (Ohlhorst 2004, 114–18).

Tysk återförening – återverkningar på tyska Pommern i ett tidrumsperspektiv.

Berlinmurens fall och föreningen av de två tyska staterna betyder för Vorpommern en formell upprättelse av området som en enhet, visserligen i förbindelse med det dominerande Mecklenburg. Strukturellt innebär nyordningen en periferisering i förhållande till Tysklands centrala och mest expansiva delar, men även en ny närhet till landets enade huvudstad Berlin och till den polska gränsbygden med dess utbud. Försöken att länka de två landsdelarna tillsammans i en öst-västlig axel mot landshuvudstaden Schwerin med en motorväg misslyckas. Vorpommern förlorar en stor del av sin relativt begränsade industri, jordbruket privatiseras och rationaliseras, och de små städerna avfolkas genom västflykt, delvis kompenseras av polsk inflyttning. Kärnkraftverket Lubmin stängs, med stora personella återverkningar, främst i Greifswald, endast delvis kompenseras av gasledningen Nordstream med dess central i Lubmin

1989 Polsk transformation – osäkerhet och protester

I en liten skrift om Polen skriver Jakub Świącicki att den kommunistiska ordningen 1989 imploderade, utan dödsoffer eller att ens en fönsterruta krossades (Świącicki 2009, 8). Jämfört med den dåvarande västra grannstaten blev omställningen en *relativt* okomplicerad historia. För polska Pommern innebar den både öppningar och ”slutningar”.

Övergången till marknadsekonomi drabbade den av stor statlig verksamhet präglade staden hårt. Den marint inriktade industrin klarade inte utsattheten mot den fria konkurrensen och kunde bara i ringa mån ersättas av småindustri och tjänstenärings. Arbetslösheten steg till 25 % både i staden och i regionen. Sammanslagningen av ett antal högskolor till ett nytt universitet skapade en viss ersättning, men ökade den sociala klyftan mellan arbetslösa arbetare och en (om än underbetald) akademikerklass. Den politiska basen var svag och vacklande, vilket ledde till osäkerhet i planeringen. Polens inträde i EU och NATO har däremot medfört flera fördelar. Gränsen har alltmer mist sin betydelse, och kontakterna med grannländerna har ökat markant. 1999 inrättades NATO:s Multinational Corps North-East, MNC NE i Szczecin, ett militärt samarbete mellan Danmark, Polen och Tyskland (Dutkowski 2006, 102f). Men fortfarande lider Szczecin av en dålig image: Inställningen ”En stad till läns” har lett till överdrivna anspråk på statliga investeringar, en ”stettinsk imperialism” enligt andra polska regioner. Under kommunismen prioriterades sjöfart och marinteknologi, vilket för inlandet ofta betecknades som ”paradis”. Privatiseringen och nedläggningen sköttes enligt Dutkowski 2006 inkompetent, men används ibland som argument för nysatsningar, vilket i dagens läge (2006) är utsiktslöst. Den akademiska traditionen var svag, högskolorna var fast knutna till industrin och sjöfarten. Först med militärregimen 1985 och Wojciech Jaruzelski, som tjänstgjort i Szczecin, kunde ett universitet med humaniora och samhällsvetenskap byggas upp. Men Dutkowski 2006 efterlyser ett större intresse från lokalpolitikerna, och det pågår rekrytering av akademiker från ”finare” universitet, framförallt Poznań och Warszawa, samt från utlandet. Bristen på identitet har delvis skapats av de energiska försöken att polonisera stadens historia, vilket kolliderar med de senare århundradenas verklighet, och skapar konflikt om historieskrivningen (se nedan), samt problem för marknadsföringen av staden. Bristen på koalition, starka motsättningar mellan olika partier bidrar även,

trots avsaknad av större skandaler. Slutligen anför geografen Dutkowski 2006 den sällan framförda, men viktiga utvecklingsfaktorn för Szczecin – det perifera läget och den relativa isoleringen: ”För majoriteten av polacker ligger Szczecin vid världens ände”. Trots att samma sak gäller för norra och östra Tyskland, är det säkert ingen attraktionsfaktor för kapital och nya invånare (Dutkowski 2006, 107). Etnologerna Kaczmarek och Ładykowski märker bland sina studenter från Szczecin en liknande inställning, pendlande mellan indifferens och avståndstagande (Kaczmarek & Ładykowski 2012, 197).

I det kommuniststyrda Polen hade myten om återtagande av ett relativt sentida slaviskt (tolkat som polskt) herravälde odlats i historieböcker, namngivning och i uttraderandet av alla spår av månghundraårig tyskspråkig dominans. Även den korta svenska tiden negligerades (Musekamp 2009, 307). 1993 beslöt stadsfullmäktige i Szczecin att högtidlighålla 750-årsminnet av de magdeburgska stadsrättigheterna. Beslutet kritiserades av somliga, och organisatörerna fick understryka att arrangemanget skulle uteslutande organiseras av Polen. Chefen för stadens Nationalmuseum, expert på den tidiga slaviska bosättningen, och Szczecins förste polske borgmästare Piotr Zaremba (född i Heidelberg av en tysk mor, se s. 110), yrkade på att man istället skulle satsa på ett tusenårsminne eller ett femtioårsminne av slavisk närvaro (Musekamp 2009, 308). Trots detta genomfördes firandet, och Musekamp skriver att detta ökade befolkningens intresse för sin stad och dess historia.

Före 1989 hade endast en händelse i stadens historia firats officiellt, stadens befrielse (sic!) den 26 april 1945 vid Röda Arméns intåg. Inte ens den polska administrationens övertagande av makten den 5 juli hade firats, men detta ändrades nu, inte minst i ljuset av att de sovjetiska truppers beteende nu kunde diskuteras öppet. 1995 kunde till och med den tyska befolkningens lidanden nämnas, men i ett officiellt jubileumsnummer av den lokala tidningen *Kurier Szczeciński* berördes den tyska befolkningens öde inte med ett ord. Men efterhand växte acceptansen för en tysk historia före det polska övertagandet. 2005 öppnades i Nationalmuseet en utställning över Szczecins sextio år, där flyende tyskar, polska judar som återvänder från Sovjetunionen, förvisade ukrainare, greker och makedonier som flyr från inbördeskriget, ingår som en del av stadens historia efter andra världskriget (Musekamp 2009, 309–10).

Men referenser till stadens långa tyska historia är långtifrån okontroversiella. På en karta över Szczecin (Plan Miasta Szczecin) syns i stadsdelen Gumienice en rondell, Rondo Hakena, uppkallad efter stadens kraftfulle borgmästare 1878–1907. Musekamp relaterar den delvis bittra striden om huruvida en Stettinbo som format staden skulle få ge namn åt en (ganska avsides belägen) rondell. När lokaldelen av *Gazeta Wyborcza* år 2000 lät läsarna rösta om ”århundradets Szczecinare” vann Piotr Zaremba, men efter honom placerade sig Hermann Haken och hans efterföljare Friedrich Ackermann. 2001 beslöt stadsfullmäktige med knapp majoritet om namngivningen, men beslutet möttes av arga invändningar. En återfunnen inskription med det gamla namnet Haken-Terrasse på en av stadens mest berömda byggnader skapade en liknande debatt, men då hade tysk-polska relationer av helt andra skäl nått en bottennivå, så inskriptionen doldes (Musekamp 2009, 319 f). Som i många före detta kommunistiska städer har gatunamn, statyer och andra minnesmärken ändrats, men i de före detta tyska områdena är det inte politiskt möjligt att återgå till förkrigstidens namnskick och symboler, inte ens till de förnazistiska. Försiktiga steg till ett erkännande av att området länge varit tyskt har dock tagits. Vid den stora gravplatsen i Szczecin har Hermann Hakens familjegravsten satts upp, och i en stängd kyrka i en liten by öster om Szczecin har några av de gamla tyska gravstenarna restaurerats och satts upp som ett minne av en tid som varit.

I en artikel i katalogen till utställningen *Codziennosc Historii/Die Alltäglichkeit der Geschichte* i nationalmuseet i Szczecin berättar historikern Jan Musekamp om Stettin-födda tyskars återbesök i staden. Reaktionerna är mycket olika beroende på de olika levnadsödena. Störst förståelse visar en man, född 1932 som son till en socialdemokratisk svetsare vid Vulcan-varvet. Familjen kände solidaritet med de polska slavarbetarna som inte fick dela skyddsrum med tyskar under bombangreppen, flydde till Stralsund 1945, och sonen ”ärvde” faders yrke som svetsare vid Volksverft i Stralsund. Han besökte Szczecin efter återföreningen och kommunismens fall, och förstår situationen, från sin egen erfarenhet med varvsnedläggelse och omställning. Andra tyskar, de som hamnat på västsidan, har svårare att fatta (Musekamp 2007, 53).

Även i Polen ses Szczecin ibland som en främmande stad. I en polsk tidskrift för urbanism, utgiven 2014, får invånarna epitetet ’niekochani’, ungefär: oälskade,

men i samma nummer görs ingen hemlighet av stadens tyska kulturarv (*Politika: Miasta i ludzie*, 10/2014).

I början av juli 2008 skakades Gdynia och Szczecin av varvsarbetardemonstrationer. EU-kommissionen krävde omedelbar privatisering av de tre största varven – som har tusentals arbetare anställda – eller återbetalning av det statliga stöd som de påstås ha fått, vilket skulle innebära deras omedelbara konkurs. Facken hävdar att det mesta av ”stödet” aldrig nått varven, och att deras dåliga ekonomiska läge är följderna av svindeln från de privata företag som ”samarbetar” med varven. Den 16 juli demonstrerade 3 000 arbetare i Gdynia och 6 000 i Szczecin. De stöddes också av arbetare från andra fabriker.

Under tiden från kommunismens fall och gränsernas gradvisa öppnande har Szczecins politiker – under skiftande majoriteter – fått ta ställning till två delvis kontrasterande strategier: En rumslig, där staden dominerar ett omland, helst omfattande båda sidor av gränsen, och en nätverksorienterad, där staden utgör en nod i ett i grunden icke-rumsligt nätverk av orter i konkurrens och samverkan (Balogh, 2014: II, 7f; 2015).

I nätverksidén spelar den gamla kontakten med Sverige via Świnoujście en speciell roll, även om den har förändrats i sitt innehåll från kol- och järnutbyte över abort- och prostitutionsresor till turistresor söderut och arbetspendling norrut. Färjeförbindelsen Świnoujście-Ystad används i första hand av långtradare, men även av minibussar med polska arbetare på väg till Sverige och (ofta) Norge. Bland dessa finns även före detta varvsarbetare från Szczecin. Det förekommer även smuggling av sprit till Norge (Dagens Nyheter 2014-01-18, 19). I början av 2000-talet gjordes ett försök med en Trelleborgsrutt med m/s Gute, men linjen varade bara några månader (Bergenek och Brogren, 2006).

M/S Jan Heweliusz var ett polskt ro-ro-fartyg ägt av PZB (Polferries). Fartyget byggdes i Norge 1976, med leverans i juli 1977, och trafikerade därefter linjen Ystad- Świnoujście. *Jan Heweliusz* lämnade, 13 januari 1993, klockan 23:30, hamnen i Świnoujście för färd mot Ystad. Ombord fanns 35 passagerare och 29 besättningsmän, medan lasten bestod av 29 lastbilar samt 10 järnvägsvagnar. Vid avgång var stormvarning utfärdad. Senare på natten inträffade en förskjutning i lasten och färjan fick slagsida. 03:28 sändes ett första radioanrop, och fartyget gick mot fyren Kap Arkona på Rügen. Systerfartyget *Mikolaj Kopernik* och ytterligare en färja, *Nieborów*, anlände 05:15 till platsen för undsättning. *Jan Heweliusz* sände ett sista

Murarna faller och gränsen består

mayday 05:27. Några minuter senare lade sig fartyget uppochner med kölen upp och försvann från radarskärmarna på de båda annalkande fartygen. Vid förlisningen omkom 55 människor, varav sju var svenskar⁴¹.

Polsk transformation i ett tidrumsperspektiv

Händelserna 1989 påverkar staden Szczecin och dess polska omland i grunden, men på två fundamentalt olika sätt.

–Övergången från en (ofta problemfylld) kommandoekonomi till marknadsekonomi betyder, mycket förenklat: plötslig tillgång till varor, minskad tillgång till levebrödspositioner.

–Övergången från en totalitär media situation (med vissa kryphål, särskilt i Polen) till en öppen, delvis kommersiell informationsförmedling leder till osäkerhet och snabba politiska pendelutslag.

Den nya öppenheten medför också enklare kontakter med Sverige och Danmark samt en till en början känslig nostalgiturism från Tyskland, som dock kommersiellt utnyttjas mindre än i de avlägsnare delarna av det forna tyska Polen.

⁴¹ http://www.faktaomfartyg.se/jan_heweliusz_1977.htm

Gränsland och gränsländer

Gränsupplösning med begränsningar

Landgränsen mellan Tyskland och Polen har sedan 1945 haft olika grader av öppenhet – eller snarare slutenhet:

1945–46	Restriktioner för gränsöverskridande (visumtvång), medan etniskt tysk befolkning utvisas.
1946	Gränsen stängd för ”vanliga boende i gränsområdet” (Stoklösa 2006) till 1972.
1972	Gränsen öppnas för innehavare av identifikationskort (Stoklösa 2003).
1980	Gränsen stängs med undantag för nödsituationer, besök på personlig inbjudan, etc.
1989	Gränsen mellan Polen och DDR öppnas, passtväng (Stoklösa 2003).
1990	Polsk-tysk gränstraktat undertecknas 14 november, med referens till avtalet 1950 mellan Polen och DDR. (Opilowska, 2014, 277; <i>Bundesgesetzblatt 1991 Teil II Seite 1328–1330</i>) ⁴² .
1991	Gränsen mellan Polen och Förbundsrepubliken öppnas. Passtväng (Schengens yttergräns). Traktat om samarbete undertecknas 17 juni, § 12 ang. gränsöverskridande samarbete, med tillsättande av en regeringskommission för ändamålet.
1991–1995	Euroregioner skapas i gränslandet, 1995 Euroregion Pomerania med Region Skåne som medverkande (Opilowska, 2014, 278).

⁴² <http://archiv.jura.uni-saarland.de/BGBI/TEIL2/1991/19911329.2.HTML#GL1>

Gränsland och gränsländer

- 2004 Polen inträder i EU 1 maj, gränskontrollerna lättar, samordning av staternas gränskontroll: ”enstopp” (Schwell, 2006). Tyskland inför restriktioner för polsk arbetskraft gällande sju år framåt.
- 2007 Polen ansluts 21 december till Schengenregimen, gränserna mot Tyskland öppnas, liksom flera gamla lokalvägar över gränsen (Mellbourn & Lundén, 2008).

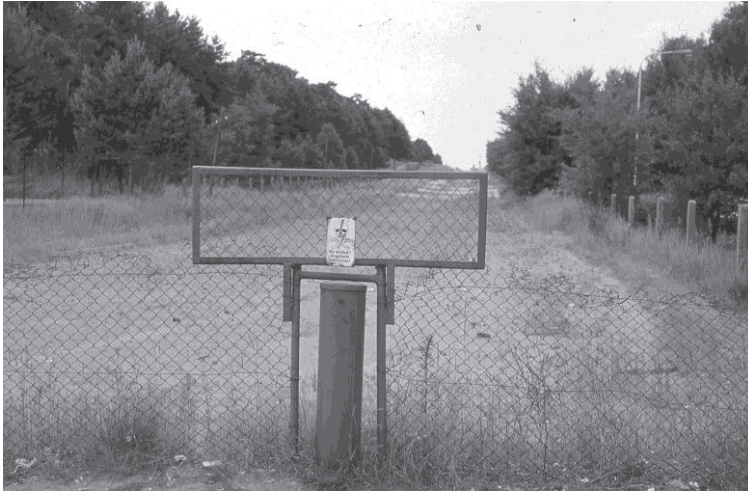

Bild 8: Ännu 2002 ligger gränsremsan med dödsvarningar kvar mellan Ahlbeck och Świnoujście, idag är gränsen knappt märkbar vid stranden några hundra meter bort. Foto Thomas Lundén 20020703.

Under den tid de två grannstaterna formellt var socialistiska utgjorde de var och en ett slutet marknadssystem, med gränsöversskridande relationer bestämda i respektive huvudstäder. Under olika perioder förekom olika permeabilitet i gränsrelationerna. 1948–53 inskränkte polska myndigheter tyskars besök i landet, och DDR införde ett visumtvång för polackers besök som det tog upp till sex månader att få, om de tilläts (Brym 2009, 57). Eftersom båda staterna led av brister i varuförsörjningen samt i prissättningen – men av olika slag – såg gränsbefolkningen en fördel i gränshandel, medan ledningen i respektive stat noterade att delar av (den ofta subventionerade) produktionen försvann över

gränsen. Detta skedde när DDR öppnade gränsen 1972. Enligt vissa bedömare ledde öppningen av gränsen för turism och inköpsresor till en öppen fiendskap mot polska gränshandlare och gästarbetare (Rabenschlag 2014, 100–101, 208–209). Därtill kom den relativa öppenheten och förekomsten av protester i Polen, vilket ledde till att gränsen stängdes 1980 (Stokłosa 2006; Brym 2009, 58; Jędrusik 2013, 148).

Händelserna 1989 i båda staterna förde med sig en total förändring även av gränsrelationerna. DDR genomgick en drastisk omställning till marknadsekonomi inom den förstörade Förbundsrepubliken, medan Polen fortsatte en redan inslagen väg mot marknadsekonomi. I båda staterna innebar detta en komplicerad process med svåra omställningar både för individer och organisationer (se t.ex. Sztompka 2008 och Ekman 2008).

När gränspassagen underlättades uppstod snart marknader på båda sidor, särskilt på den polska, där prisnivån var lägre. Genom ett system av subsidier och en förmånlig valutareform i forna DDR kunde dess invånare modernisera hushållsutrustning, vilket resulterade i en intensiv gränshandel, baserad på billigare varor på den polska sidan och begagnade varor på den tyska. Valutatransaktioner blev vanliga, men skillnader i löner, sociala förmåner och beskattning snarare ökade.

1950 grundas ett litet rederi *Adler* i tyska Nordfriesland för de första efterkrigsturisterna till de säregna Halligen-öarna. Verksamheten utökas med så kallade "smörresor" till internationellt vatten. Efter återföreningen utökas verksamheten till Vorpommerns badorter, med resor över gränsen, baserade på "duty-free". 1996 öppnas en färja mellan Altwarp och Nowe Warpno. Med Polens inträde i EU i maj 2004 avvecklas gränsverksamheten, en stor del av flottan säljs och besättningarna avskedas⁴³. Men en viss verksamhet fortsätter längs och över gränsen. 2006 sitter kaptenen på *Adler Dania* i rätten i Wolgast i en komplicerad strid om gränsdragningar, både i vattnet på land och mellan olika rättssystem. Båten var den 17 oktober på sin tredje färd för dagen mellan Heringsdorf och Świnoujście för att på polskt territorialvatten sälja alkohol och cigaretter till något lägre polska priser. Väl inne på polskt vatten ger sig tre civilklädda personer tillkänna som polska tullare och försöker konfiskera lasten som anses undandra skatt. 200 meter från kaj vänder kaptenen båten och stävar

⁴³ <http://www.adler-schiffe.de/service/ueber-uns/historie.html>.

tillbaka mot Tyskland, trots försök från en polsk patrullbåt att med varningsskott stoppa färden. De tre tullarna överlämnas till polisen. Kaptenen anklagas nu för frihetsberövande och rättsstridigt tvång (Boecker, 2010). Efter ett och ett halvt år får kaptenen sin dom: böter om 4050 Euro. Han har inte lytt polska myndighetspersoner på deras territorium. De konfiskerade cigarretterna återlämnas och Adlerrederiet återfår sin rätt att trafikera polska hamnar⁴⁴. Fram till 2010 trafikerar en färja Altwarp – Nowe Warpno, mest för inköpsresor, men efter 2011 finns ingen reguljär trafik mellan orterna⁴⁵.

Förändringen i politiska system, som följde med sammanslagningen av de två tyska staterna innebar även en förändring i relationen mellan det officiella och civilsamhället, eftersom det ”socialistiska systemet” förnekade, eller försökte dölja alla negativa informationer rörande ”socialistiska broderfolk”. Byggandet av den stora kärnkraftsanläggningen vid Lubmin, endast 40 kilometer från polska gränsen år 1971, resulterade inte i någon polsk kritik (se Högselius 2005), och även om DDR:s regering var starkt oroad av liberaliseringen i Polen 1980, var den angelägen att utmåla stängningen av gränsen 1980 som ett gemensamt beslut. Efter hårda förhandlingar mellan regeringarna bestämdes om en formulering där beslutet tagits gemensamt efter ett initiativ från DDR (Stokłosa 2003).

I det nya systemet med marknadsekonomi och demokrati har konflikter mellan stater och dess invånare kommit upp till ytan. Några av de svåraste konflikterna har gällt hur fördrivningen av tysk befolkning och annekteringen av tyskt territorium skall beskrivas (se t.ex. Jankowski 2009, 9 som exempel på en polsk kritik). En egendomlig parallell till kärnkraftsanläggningen i Lubmin, som stängdes efter införlivandet i Förbundsrepubliken, har varit vaga planer på en modernare polsk kärnkraftsanläggning, varav en var föreslagen att lokaliseras till Gryfino vid Oder alldeles intill Tyskland, vilket orsakade protester av polska och tyska ”Gröna” vid gränsen under 2009 (*Umweltverträglichkeitsstudie*, 301, 417), medan gasledningen Nordstream, som når land vid Lubmin, har väckt starka protester från polska myndigheter. Medan dessa konflikter utspelat sig mellan myndigheter och i storstadspresen tycks de inte ha påverkat de lokala relationerna.

⁴⁴ <http://www.thb.info/news/single-view/id/geldstrafe-fuer-adler-kapitaen.html> (20140505).

⁴⁵ <http://www.vorpommern-infoweb.de/altwarp.htm>

Polens ansökan om EU-medlemskap innebar att många lagar måste ändras, men gränskontrollerna behölls oförändrade. Däremot medförde inträdet i EU att gränskontrollerna ändrades. Nya effektiva gränsstationer byggdes med europeisk finansiering, och tullkontrollerna underlättades. När så Polen antogs i Schengensamarbetet den 21 december 2007 innebar detta att de nya gränsstationerna i stort sett blev överflödiga (Müller 2009, 181, Mellbourn & Lundén 2008).

Som ovan antytts medförde öppningen av gränsen 1989/91 för passinnehavare ett nästan omedelbart uppsving för gränshandeln, särskilt på den polska sidan, eftersom prisnivån där var lägre och tyska löner, pensioner och arbetslöshetsersättningar var högre. Utbudet hade två former: existerande och nyöppnade butiker, restauranger och hotell i orter nära gränsen, men även marknader i tält och andra tillfälliga byggnader, ofta i direkt anslutning till gränsövergångarna, till exempel från Ahlbeck i Tyskland mot Świnoujście eller vid Kołbaskowo intill motorvägen mot Szczecin (Rada 2004). Szczecin och Świnoujście nämns särskilt i en dansk nätsida som platser med ett ökat utbud för sexturism efter gränsöppningen, men det sägs även att just gränsorternas ”inrättningar” senare har förfallit (Hardenfelt 2012).

Utbudet av varor var beroende av prisrelationen mellan staterna: på polsk sida tobak, frisör, optiker och vissa andra produkter, men ofta även lågpris- och lågkvalitetsvaror såsom sötsaker, korv, trädgårdsvaror, leksaker, byggnadsmaterial, samt mera avskilt, bensinstationer. På tysk sida köpte polackerna alkohol, kosmetika och tvättmedel (Jędrusik 2013,148). Efterhand har den ökande tillgängligheten över gränsen lett till en viss utjämning av priserna, men även till etableringen av stormarknader, särskilt mellan Szczecin och gränsen, och med en blandad tysk och polsk kundkrets (Lundén 2010).

Med Tysklands enande, och därmed DDR:s anslutning till EU, Polens inträde 2004, och anslutning till Schengensamarbetet den 21 december 2007, är gränsen i praktiken öppen. Men den finns kvar, i form av två olikartade statssystem, två nationer med olika kulturer (inklusive konfrontationen mellan två varianter av kristendom, den intensivt katolska och en ganska sekulär östtysk evangelisk). Samt en språkgräns som efter krigsslutets etniska rensning är i det närmaste total, även om en del gränspolacker behärskar den tyska som behövs för att sälja cigaretter, t-tröjor, bensin samt att nötdorftigt konversera frisörkunder.

Świnoujście och Szczecin spelar helt olika roller i gränsrelationen till Tyskland. Kuststaden är en egendomlig blandning av badort och före detta garnisonstad med anor från 1800-talets galanta badortsliv med Berlins överklass och officerare. Stad och kurort skiljs fortfarande av en vacker men delvis förvildad park, med befästningsruinerna som pittoreska byggnadsminnen (Jeđrusik 2013,145). Här dödades kanske uppemot 20 000 Swinemünde-bor och tyska flyktingar österifrån under den sista krigsårens bombanfall. Minnesplatsen vid Golm ligger på en vacker kulle några hundra meter in på den tyska sidan gränsen. En sådan plats hade knappast varit möjlig i Polen. Symboler är laddade – till exempel rensades kyrkogårdarna i de nyvunna polska territorierna efter kriget på tyska gravstenar, varav några har plockats fram igen.

Bild 9: Vid den nedlagda kyrkan i Kulice (Külz), en herrgårdsby öster om Szczecin, en gång tillhörig familjen von Bismarck, har några tyska gravstenar återfunnits och återställt. Godset donerades av familjen von Bismarck att bli en plats för tysk-polska möten, men dess framtid som sådan är oviss. Foto Thomas Lundén 20090514.

Nu är den gamla kustvägen öppnad för biltrafik, den breda sandstranden övergår utan hinder från Förbundsrepubliken till Polen, och den gamla tyska badortsjärnvägen längs Usedom strand, som hotades av nedläggning, är nu förlängd in till Świnoujście centrum.

Usedomer BäderBahn, UBB – ett unikt gränsöverskridande

Intervju med Jörgen Boße, Geschäftsführer, Usedomer Bäderbahn GmbH Am Bahnhof 1, 17424 Seebad Heringsdorf (delvis efter Péter Baloghs anteckningar)

Efter återföreningen var det meningen att trafiken på banan skulle läggas ned. Men Deutsche Bahn och Tekniska Universitetet i Dresden gjorde nya beräkningar och fann att det var möjligt att rädda linjen. En ny klaffbro vid Wolgast var nödvändig. Före kriget anslöt Bäderbahn till Swinemünde på Usedom östra sida, men nu låg staden någon kilometer in i Polen. 1994 gjordes Deutsche Bahn till ett företag, och järnvägar fördes från förbundstill länderkompetens. Vid en liten ceremoni efter att linjen åter öppnats väcktes tanken på en förlängning över gränsen till Świnoujście. Men man insåg att det skulle innebära stora svårigheter. Sträckan mellan Ahlbeck vid tyska gränsen och stadens centrum täcktes av skog och av före detta sovjetiska militärbaracker. Både från tysk och polsk sida fanns stora tveksamheter, inte minst över finansieringen. Lösningen var att dela upp projektet i två, först en förlängning fram till gränsen, sedan en fortsättning över gränsen in till Świnoujście. Den tyska återföreningen hjälpte eftersom man lyckades få fram medel från en fond kallad *'teilungsbedingte Lückenschlüsse'*, alltså ungefär "igenfyllning av luckor betingade av delning", givetvis egentligen avsedda för den tysk-tyska gränsens luckor. En stor del av finansieringen, 90 %, tillsköts genom Euroregion Pomerania en samarbetsorganisation av kommuner och regioner över gränsen (samt med Skåne som neutral tredje part), men pengarna kom givetvis från EU.

1997 hade UBB förlängts fram till gränsen. Nu startade problemen, Jörgen Boße beskriver det som två steg framåt och två steg tillbaka. Vissa polska politiker var mycket positiva, varpå projektet gick framåt, men andra ställde upp orealistiska krav, såsom att projektet skulle finansiera vägar, skolor, barnstugor och till och med en tunnel i Świnoujście (troligen den länge diskuterade tunneln under floden Świna). Men med hjälp från Berlin, Warszawa och Bryssel lyckades man få ett gränsöverskridande projekt nämnt i artikel 16 i det polsk-tyska avtalet i april 1997: Fördragsparterna uppmuntrar och underlättar det allsidiga partnerskapliga samarbetet på regional och lokal nivå där särskilt gränsnära samarbete skall tillmätas särskild betydelse (*Abkommen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Republik Polen über kulturelle Zusammenarbeit vom 14. Juli 1997*, artikel 16).

Fram till 2005 gick projektet framåt. Men från juli 2005 försämrades de polsk-tyska relationerna under Kaczyński-regeringen, som hellre ville integrera Nordvästpolen i moderlandet. NordStreamprojektet mellan Tyskland och Ryssland gjorde inte saken bättre. Men trots detta byggdes

spåren, helt enligt tysk standard, inklusive säkerhetsteknik. Polska järnvägarna (PKP) accepterade detta. Även för denna del betalade Euroregion Pomerania 90 % av kostnaden. Förutom att PKP hela tiden informerades var det "en helt tysk investering". Sträckan inom Polen är bara 1,4 kilometer. En detalj som återstod var att översätta den tyska bandriftsförordningen (*Eisenbahnbetriebsordnung*) till polska och göra den till polsk lag, eftersom sträckan inte kunde köras enligt utländska lagar. Rent juridiskt skapades ett polskt bolag UBB Polska som varken har kontor eller anställda, bara en brevlåda (Egna anteckningar, se även Balogh 2013 b). Av passagerarna på delsträckan Świnoujście-Heringsdorf är cirka 10 % polacker. En förlängning tillbaka in i Tyskland, förbi Heringsdorfs flygplats har diskuterats, samt en återuppbyggnad av den gamla sträckan till Ducherow. Men det blir dyrt. En klaffbro vid Karnin intill den gamla Hubbrücke skulle kosta omkring 140 miljoner Euro, men det är inte omöjligt, och mycket av järnvägsbanken och äganderätten finns kvar på den tyska sidan (Boße)⁴⁶.

Allt fler tyskar njuter av det billigare badortslivet på den östra sidan. Ön Usedom, vars östligaste nordhorn tilldelades Polen, utgör en säregen blandning av exklusiv wilhelmsk badortsbebyggelse och innanför, mot Stettiner Haff och andra laguner, en naturpark med fågelskyddsområden, strövområden, cykel- och kanotleder (Jeżrusik 2013,150). Landområdena söderut, utmed den polska landgränsen, utgör förbundsrepublikens fattigaste *Kreise*, med hög arbetslöshet, stor bortflyttning och höga röstandelar på höger- och vänsterextrema partier. Men här ryms också paradoxer: till DDR:s »miljonprogramshus», så kallade Plattenbau, som byggdes även i småstäder och byar, flyttar nu polska familjer som drar fördel av de lägre hyrorna och den bättre standarden jämfört med förhållandena i Szczecin 10–20 kilometer bort. Till 2014 fick man inte arbeta i Tyskland (rädslan för "den polske rörmokaren"), men att pendla från Tyskland in i Polen gick bra. Ett litet gymnasium i Löcknitz har med stöd från EU omvandlats till Europaschule med polska och tyska elever och dubbel gymnasiebehörighet (se s. 171). Men högerextremister söker trakassera polska hyresgäster och pendlare, vilket i sin tur utnyttjas av polska nationalisterna för antitysk propaganda. Extremisterna profiterar på varandra (Balogh 2013b, 96).

⁴⁶ Samt <http://kleckern.schiene-tage.de/karnin/karnin.html>

Szczecin – centrum i en avskuren gränsregion med geopolitiska dilemmor

Tillsammans med Gdańsk/Gdynia deltog varvsstaden Szczecin i upproren 1970 och 1980 som riktades mot regimens prispolitik och repressalier. Som ett resultat av Polens övergång till marknadsekonomi mötte varven en ökad konkurrens, EU ställde krav på att subsidierna skulle upphöra, och efter flera försök till rekonstruktioner ligger nu varven öde. Ett reparationsvarv är rekonstruerat, där huvuddelen dock ligger i Świnoujście och hamnen används i viss utsträckning för nöjesbåtar och vattenturism. Świnoujście har ett bättre läge för sjöfart, men staden hämmas av den kanal som byggts för sjöfarten på Szczecin. Stadscentret ligger på ena sidan, och hamnen på andra sidan av den kanaliserade Świna. Två lokala färjor binder samman staden, men kapaciteten är låg, och för tyngre transporter krävs en omväg på flera kilometer samt beroende av färjornas tidtabeller. Strax öster om kanalens utlopp har en stor terminal byggts för mottagning av LNG (liquefied natural gas), färdig 2015 (Kowalczyk 2013; Jędrusik 2013,151), men byggandet hämmades av två faktorer. En var geopolitisk och teknisk: fartygsrutten från Östersjön in mot hamnen korsar gasledningen NordStream nära kusten, och polska försök att gräva ned ledningen djupare för att göra passagen säkrare misslyckades (Jędrusik 2013, 151). En annan handlar om stadens turism: År 2000 besöktes staden av 5,4 miljoner besökare, de flesta tyskar som på fot och cykel korsade över för att bada, handla och äta (Brym 2009, 60). Terminalen bryter badstranden från Tyskland österut, och kan påverka områdets image i kampen om polska, och i ökande grad, tyska turister. Nu står terminalen klar, Marinuniversitetet i Szczecin har utbildat ingenjörer, och efter ett beslut 2010 skall terminalen anslutas till ett inompolskt nätverk för naturgas (Balogh 2014: II, 11).

Energisektorn är en konflikthanterande mellan Tyskland och Polen. NordStreams gasledning landar vid den gamla kärnkraftsanläggningen vid Lubmin, som stängdes ned 1990, och som ligger ungefär 50 kilometer från Świnoujście. I förhandlingarna mellan Polen och det tysk-ryska konsortiet erbjöds Polen en grenlinje, men landet avstod. LNG-bygget i östra Świnoujście kan ses som en direkt respons på gasledningsprojektet, som ibland illvilligt refereras till som en ny Ribbentrop-Molotov-pakt.

I energidebatten mellan grannländerna har kärnkraften på polsk sida lanserats som ett sätt att inom landet bekämpa utsläppen från kol och gas. En lokalisering som föreslagits är intill staden Gryfino vid Oderfloden cirka 20 kilometer söder om Szczecin och nästan på gränsen till Tyskland. Inte oväntat har den tyska reaktionen varit starkt negativ, inte minst efter beslutet att fasa ut all tyska kärnkraft. Under 2011 erbjöd Ryssland Tyskland en kraftledning från det planerade kärnkraftverket i Kaliningradexklaven, eftersom anläggningen kommer att producera betydligt mer el än det lokala behovet, medan regionens grannar Polen och Litauen har avböjt det ryssländska erbjudandet. Men svaret från Tyskland är givet, och dessutom skulle en kraftledning genom Polen ses som en ny antydning om en djävulspakt mellan de stora grannarna (Lundén 2011a).

I en artikel med den utmanande titeln *Szczecin – ”metropolitiskt europeiskt tillväxtområde” eller ”by med spårvagn”* behandlar Szczecingeografen Marek Dutkowski Szczecins möjligheter. Avsikten är att diskutera den klara skillnaden mellan den objektiva och subjektiva bilden av staden, där den objektiva är den i någon mening vetenskapliga, och den subjektiva alla andra diskurser. Slående är den djupa skillnaden mellan dessa två ”bilder” av staden, där de objektiva indikationerna är i nivå med likstora polska städer, medan den subjektiva bilden är en ort präglad av ett antal negativa omdömen: ”bortlånad” (geliehen), nybyggarnas dåliga sociala struktur, bortglömd, brist på elit, sjöfartsindustrins sammanbrott, bristande identitet, brist på samarbetspartners, perifert läge (Dutkowski 2006, 98 f, se även Opilowska 2014, 280f). I en historisk exposé visar Dutkowski på stadens mångskiftande historia och korta tid som tillhörig Polen. Den starka tillväxten under slutet av 1800-talet var imponerande, men i kampen med Hamburg, Bremen och Danzig var Stettin en förlorare. Närheten till Berlin var delvis en nackdel, särskilt för den kulturella tillväxten. Mellan krigen drabbades staden av gränsdragningen mot Polen och av recessionen. Upprustningen under naziregimen gav en tillfällig ”boom” som straffade sig under bombangreppen och gränsförskjutningen. Dutkowski skildrar därefter stadens konfliktfyllda övergång till polskt styre (se ovan s.109).

Vilken framtid har Szczecin? Som en gränsöverskridande region, med Berlin som naturlig större ort, knappt två timmar med bil jämfört med kanske sex till Warszawa.

Eller som en instängd halvstor stad i Polens periferi med ett varv utan framtid? Det råder ingen tvekan om att Szczecinregionen skulle kunna dra nytta av ett bättre gränsregionalt samarbete. Ansatser förekommer, bland annat inom Euroregion Pomerania, med tyskt, polskt och tills nyligen svensk deltagande, där Sverige spelade en medlande roll, som inte längre behövs. Men svårigheterna är stora. Dels rör det sig om ”hierarkisk asymmetri”, d.v.s. att de administrativa och politiska organen på olika nivåer inte har en direkt motsvarighet på andra sidan gränsen. Skolan är ett exempel: delstatsangelägenhet i Tyskland, riksnivå i Polen. Eller befogenhet men inga pengar på ena sidan, tvärtom på den andra. Dels finns en annan gräns, i huvudet på folk – ömsesidiga mindervärdeskomplex, rädslan för tysk revansch eller för polsk rörmokare. Opiłowska påpekar att medan försöken till ”europeisering” uppifrån, genom modernisering av de formella administrativa strukturerna från väst till öst tycks fungera väl, så utgör transformationen av den mjuka post-socialistiska infrastrukturen fortfarande en stor utmaning (Opiłowska 2014, 280).

Szczecin har ett unikt läge som en gränsstad med ett svagt omland på tysk sida. Den gamla infrastrukturen som länkade staden med dess region slogs sönder under slutskedet av andra världskriget, av gränsförskjutningen och av de två socialistiska grannstaternas i realiteten nationalterritoriella slutenhet. Visserligen är gränssområdet ofta attraktivt för inköp och tjänster, men detta har sällan lett till några intensivare personliga eller formella kontakter. Efter 1989, Tysklands förening och Polens inträde i EU och i Schengensamarbetet, har de materiella och legala möjligheterna till samarbete över statsgränserna ökat. Men samarbetet är fortfarande ganska svagt och ojämnt. Det finns flera orsaker:

– Den administrativa och politiska situationen är fortfarande präglad av hierarkisk asymmetri, vilket gör många försök till samarbete svårhanterliga.

– De olika hierarkiska nivåerna på vardera sidan har olika intressen av gränssamarbete. Staten, framförallt den polska, har ett begripligt intresse av att homogenisera förhållandena inom sitt territorium, vilket lämnar Szczecin i periferin.

– De lokala intressena är de som har mest att vinna på gränssamarbete, men de motarbetas av statens lagstiftning, som sällan tar hänsyn till »lokala, men internationella» problem och dess lösningar.

– Visserligen är gränsområdet ofta attraktivt för inköp och tjänster, men detta har sällan lett till några intensivare personliga eller formella kontakter.

– Personkontakterna är på det hela taget fredliga men svaga, samt omfattar även konflikter, ofta uppförstorade i pressen och av nationalistiska intressen.

Utvecklingen från 1989 års stängda gräns till en fysisk öppenhet har varit stegvis och inte utan motgångar, men på båda sidor gränsen finns en insikt om att delar av de gamla centralortsrelationerna måste återupprättas för att regionen skall kunna utnyttja sina relativa fördelar.

I valet mellan två strategier; att satsa på Szczecin som en dominerande centralort i sitt forna influensområde ("Speckgürtel", fläskgördel) eller att göra staden till en betydande nod i ett nätverk av samverkande och konkurrerande städer, har stadens politiker försökt "både – och" och ingetdera. Samarbetet i Euroregion Pomerania (se s. 191) kan möjligen ses som en blandning av centralortsresonemang och anknytning till en svensk-tysk-polsk axel över Świnoujście. Nätverksaspekten både underlättas och kompliceras av försök från Berlin att återknytta Szczecin till stadens kontaktsfär. En annan strategi berör trafiken över Östersjön via Szczecin söderut mot Prag och Centraleuropa, i någon form ett återupptagande av gamla transportleder, men även om vägen från färjeterminalen i Świnoujście till Szczecin är av god kvalitet är resten av vägen söderut av betydligt sämre kvalitet än anknytningen till det tyska motorvägsnätet. Idéerna om en Centraleuropeisk Transportkorridor (CETC) från Sverige och Östersjön söderut är därför i bästa fall en framtidsplan (Balogh 2014: II, 6–10, Balogh 2015, 188).

Gränsen som ett landskap av ojämn åtkomlighet

Den polsk-tyska landgränsen utgörs av två ganska olika delar, norr och söder om den stora lagunen Stettiner Haff/Zalew Szczeciński. Östersjöstranden består i gränsområdet av öarna Usedom/Uznam och Wolin/Wollin med staden Świnoujście belägen på Uznams östra spets, gränsande västerut till de tyska badorterna och österut delad av kanalen som skiljer centrum från förstäderna, färjeterminalen och den inompolska järnvägsstationen. En lättare färja från centrum och en för tyngre trafik längre söderut länkar Świnoujście till övriga delar av Polen. Västerut leder

numera två vägar, en mot de tyska kustorterna, en förbi Heringsdorfs flygplats och vidare mot Anklam och Berlin.

Söder om den stora lagunen är landgränsen enligt Schwerinöverenskommelsen 1945 (Aischmann 2008, 188f.) en nästan rät linje genom skogsmark, korsad av fyra vägar, varav en är motorvägen Szczecin-Berlin. Efter 1991 har den ena efter den andra av vägarna öppnats både tekniskt och politiskt. Polens inträde i Schengenöverenskommelsen hindrades av en fruktan i medlemsländerna för en invasion av människor österifrån, och det planerade inträdet 2006 sköts upp tills Polen anslutits till Schengens informationssystem (Brym 2009, 74). Sedan den 22 december 2007 är alla vägar öppna utan kontroll vid gränsen eller andra strukturella hinder. Dock: Den gamla vägen mellan Eggesin och Pölitz (nu Police i Polen), som varit stängd vid gränsen sedan gränsen drogs 1945, rustades upp och öppnades vid Schengeninträdet i december 2007, men stängdes omedelbart, eftersom den polska delen inte hade miljöprovats. Det kom att dröja några månader, men det fanns aldrig några fysiska hinder att köra illegalt.

Med början 1992 och med stöd från trafikprojektet Tysk Enhet byggdes en ny motorväg från Prenzlau i Brandenburg (vid motorvägen Berlin-Szczecin) via Pasewalk, Neubrandenburg, Greifswald och Rostock mot Lübeck. Avsikten var att skapa en länk längs Östersjökusten och att avlasta det äldre vägnätet. Vägen är av hög kvalitet men har mycket låg trafikbelastning (Klüter et al. 2005, 48).

Vägavstånd i kilometer och tidsåtgång med bil (Google Earth, 2014-01-15, 2015-12-26)

Szczecin - Warszawa	585 km 5:34, 2015: 566 km 5:04
Szczecin.- Berlin	142 km 1:41, 2015: 151 km 1:47
Szczecin - Pasewalk	41 km 0:45
Szczecin - Świnoujście	107 km (+färja) 1:45/1:51*
Świnoujście- Warszawa	666 km (+färja) 6:53*
Świnoujście – Berlin via Szczecin	249 km (+färja) 3:26*
Świnoujście – Berlin via Anklam	239 km 2:35, 2015: 234 km 2:59

*) GE anger fel färja, i realiteten något längre

Järnvägsförbindelserna har en ojämnhet över dagen och året, men efter öppnandet av UBB:s förlängning in till Świnoujście kan följande ge en indikation på restider enligt tidtabeller på Deutsche Bahn och PKP för en morgonresa till och en hemkomst sent samma dag:

Szczecin – Berlin: Flera avgångar, ca 2 timmar, en hel arbetsdag i Berlin
Szczecin – Warszawa 5:10 – 6 tim., 6 timmar i Warszawa
Świnoujście C – Berlin via Züssow (UBB) ca 4 timmar, 6 timmar i Berlin
Świnoujście C– Greifswald 2 timmar, hel arbetsdag i Greifswald.
Świnoujście G.– Warszawa ~7:30 timmar 1-2 timmar i Warszawa

(Källa: Deutsche Bahn och PKP route planner februari 2014)

Detta betyder att invånarna i Szczecin med omnejd har möjlighet till en hel arbetsdag i Berlin, medan Deutsche Bahns (UBB) anslutning in i Świnoujście Centrum ger en möjlighet till cirka 6 timmars vistelse i Berlin med hemkomst samma kväll. Till den polska huvudstaden är järnvägsresan i bästa fall drygt fem timmar från Szczecin och från Świnoujście östsida drygt sju timmar vilket gör en dagsresa tur och retur till Warszawa i princip värdelös

För boende i det tyska gränslandet finns många transportmöjligheter till de polska städerna, med järnväg eller väg. Mellan Szczecin och Berlin kör flera företag skyttelbussar, främst med slutpunkt vid Berlins flygplatser och centralstation. Szczecins flygplats "Solidarność" i Goleniów fick 2013 en spårförbindelse med linjen Szczecin-Kołobrzeg och har dagliga eller minst veckoförbindelser med Warszawa, Dublin, Liverpool, London, Oslo och Stavanger, alltså mest lågprisflyg till expansiva arbetsplatser⁴⁷. Uppenbarligen är en del av trafikanterna före detta varvsarbetare och ingenjörer från de nedlagda verksamheterna. Flygplatsen i Heringsdorf är nästan helt inriktad på inomtyska semesterfirare bland annat genom avtal mellan flygbolag och hotellkedjor, det polska närområdet betyder än så länge ingenting.

Sedan 2007 görs ingen formell kontroll vid gränsen, men polsk och tysk gränspolis samarbetar för spaning i gränsoområdet.

⁴⁷ <http://www.airport.com.pl/loty/odloty-rozkłady/> 2014-01-18

Skolor som går över gränsen

När DDR 1989–91 införlivades i Tyska Förbundsrepubliken, fick den nyupprättade delstaten Mecklenburg-Vorpommern landgräns mot de polska städerna Szczecin och Świnoujście, medan större delen av gränsen definieras av floderna Oder/Odra och Neisse/Nysa mot delstaterna Brandenburg och Sachsen. Båda staterna fick demokratiska styrelseformer med marknadsekonomi och införlivades i EU – östra Tyskland genom föreningen med Tyska Förbundsrepubliken 1990, Polen 2004. Genom Polens inträde i Schengensamarbetet den 21 december 2007 avskaffades den fasta gränskontrollen och passtvänget mellan staterna. Polen ingår däremot ännu inte i Eurozonen.

Löcknitz är en liten stad i östligaste Mecklenburg-Vorpommern, i en av de fattigaste delarna av Tysklands fattigaste delstat, cirka 10 kilometer från gränsen till Polen, med städerna Police och Szczecin inom 20-30 kilometer. Före första världskriget var Löcknitz en ”luftkurort” till Stettin med skogar och en vacker sjö (Rada 2004, 165). Redan 1978, under DDR-tiden slöts ett avtal mellan Löcknitz och grannkommunen Police i Polen, men utan konkret resultat. Löcknitz’ gymnasium grundades 1991 och etablerade 1994 ett samarbete med Police (utan formellt tillstånd från Förbundsregeringen) och fick 1995 namnet *Deutsch-Polnisches Gymnasium Löcknitz*. I juli 1999 utfärdades de första tysk-polska abiturbetygen. Våren 2001 infördes polska som första främmande språk från femte klass, och tre år senare fick skolan titeln *Europaschule*. Polska studenter tar både polsk och tysk Abitur. Tyska studenter kan läsa polska som valfritt ämne, ungefär hälften väljer detta. Skolan har cirka 360 elever, varav 130 pendlar från Polen, men det bor även polska familjer lokalt i Löcknitz⁴⁸ (Lundén 2011, 85 samt Rada 2004, 167f; Balogh 2013a).

I Tyskland faller undervisning inom varje delstats jurisdiktion. Det innebär bland annat att medan många av de ”gamla” delstaterna har lagar där kristendomskunskap fortfarande framhävs, så understryks i de flesta ”nya” delstater en neutralitet beträffande regionsundervisning (Albers, 2006, 363).

⁴⁸ Skolans DVD samt intervju med rektor Gerhard Scherer januari 2009.

I delstaten Mecklenburg-Vorpommern (där sekulär protestantism dominerar) är religion som skolämne separativt, uppdelat på konfessioner⁴⁹, vilket innebär att föräldrarna (eller eleverna själva, i högre klasser) väljer vilken typ av religionsundervisning (eller etik) som skall ges, i grannlandet Brandenburg däremot ”etik”. De polska studenterna har således rätt att begära (förmodligen katolsk) religionsundervisning, men så har inte skett. Trots en begriplig försiktighet antyder rektor Scherer att de polska föräldrarna och eleverna är mer motiverade för studier än de tyska (bland annat därför att valet av en skola i ett annorlunda grannland är starkare begrundat än de lokala elevernas val, *Kommentar TL*). De tvåspråkiga eleverna är eftertraktade på den tyska arbetsmarknaden, dock främst längre västerut. Rektor Scherer antyder även att de polacker som flyttar eller pendlar över gränsen är mer företagsamma i positiv mening än den lokala tyska befolkningen.⁵⁰ Löcknitz är relativt känt i tyska medier, dels positivt på grund av *Europaschule*, dels negativt på grund av högerextremistisk aktivitet (klotter, saboterade polskskyltade bilar och liknande) vilket i sin tur utnyttjats medialt av polska nationalisterna. Skolans elever har i olika manifestationer tagit ställning mot dessa nationalistiska dåd (Lundén 2011b, 85; Balogh 2013b, 96).

Ahlbeck och **Heringsdorf** i Tyskland gränsar direkt till Świnoujście med endast en gränsmarkering emellan. Tillsammans med Bansin bildar orterna Gemeinde Ostseebad Heringsdorf med cirka 9500 helårsboende. Till skillnad från den polska grannorten är bebyggelsen antingen stora villor byggda före första världskriget för rika Berlinbor men omvandlade till hyreslägenheter eller flervånings bostadsblock (Plattenbau) byggda under DDR-tiden (Ohlhorst 2004). Befolkningen är nästan 100 % tysk, de flesta är sekulära men med protestantiska rötter, men det finns även en katolsk kyrka för sommargäster och för ättlingar till tyska flyktingar österifrån.

Den tyska skolan är en sammanslagning av två: Under DDR-tiden och ett antal år framåt fanns Maxim-Gorkiskolan i Heringsdorf och Pommernschule i Ahlbeck. På grund av befolkningsminskningen slogs skolorna ihop till Kooperativ Gesamtschule (KGS) Ahlbeck, som från 2014 skall heta Europäische Gesamtschule Insel Usedom. Av rapporten (Münch 2011, 7, se även Berglund

⁴⁹ Ministerium für Bildung, Wissenschaft und Kultur Mecklenburg.-Vorpommern: Pläne. Evangelische Religion, Katholische Religion, Schwerin 2006-2007.

⁵⁰ Intervju med rektor Gerhard Scherer januari 2009, samt e-postsvar 2009-09-17

2015, 115f) framgår att religion inte är ett aktuellt ämne på orten, men att det utöver evangeliska lutheraner finns ett antal andra kristna grupperingar. Prästerna är allmänt respekterade (under DDR-tiden spelade de en viktig roll som självständiga mot regimen). Samarbetet med grannorten Świnoujście ansågs särskilt aktivt mellan kommunerna och inom den katolska kyrkan. Det största problemet med gränssamarbete ansågs vara finansiering. För skolan är det ett särskilt problem att varken Tyskland eller Polen har ett system som gör det möjligt att finansiera elever som går i grannlandets skolor (undantag: Löcknitz). På tyska Usedom finns ytterst få utländska medborgare, eller invandrare. Däremot har skolan tre eller fyra samarbetsavtal med skolor i Świnoujście. För religionsundervisning gäller Land MV:s lagstiftning: evangelisk, katolsk eller filosofi, men eftersom det inte finns någon lärare i katolicism får några få elever undervisning utanför skolan, medan andra katolska föräldrar väljer den evangeliska inom skolan. Om föräldrar eller elever (från 14 års ålder) väljer att avstå från religion måste eleven ta filosofi. Systemet är ganska flexibelt. Religionsläraren i KGS är också präst men skiljer noga på sina två roller: ”som lärare undervisar jag *om* religion”. I det sekulariserade före detta DDR läser man religion i första hand av intresse, inte av övertygelse (Strandbrink 2013, baserat på Münch 2011).

Świnoujście, Polen, är en stad belägen vid ön Usedom/Uznams nordöstra del med en mindre förortsdal på andra sidan av den kanaliserade floden Świna. Större delen av bebyggelsen består av flervånings hyreshus, men staden har även villaområden från tiden före 1945 när området tillhörde Tyskland. Befolkningen är nästan 100 % polsk utom ättlingar till ukrainare och belaruser som följde med flyktingvägen från Polens förlorade östområden.

Skillnaden mot Ahlbeck några kilometer bort är påfallande. Det finns fem katolska kyrkor i staden, en baptistisk (intill gränsen), en sjundedagsadventistisk och en evangelisk-luthersk.

I Liceum Ogólnokształcące z Oddziałami Integracyjnymi im. Mieszka I, centralt belägen i staden, en statlig enhetsskola med gymnasium fanns vid undersökningen nästan inga icke-polska elever.

I sin översikt av det polska skolsystemet pekar Chwalba på en ökande polarisering mellan olika skolformer och deras resultat, men i genomsnitt har Polen hamnat högt i de senaste PISA-undersökningarna. Beträffande språkundervisning dominerar engelska som obligatoriskt andraspråk med 62 %, följt av tyska med 35

%, men denna andel ligger högre i gränslandet mot Tyskland (Chwalba 2010, 113–117). I Polen får elever i grundskolan undervisning i religion baserad på föräldrarnas tro, eller i etik. Föräldrarna kan begära undervisning i någon av de lagligt registrerade religionerna, och undervisningen betalas av polska staten. Under den kommunistiska perioden bedrevs religionsundervisningen utanför skolsystemet. Eftersom de flesta polacker är romerska katoliker bedrivs större delen av religionsundervisningen av representanter för den katolska kyrkan, både av präster och av andra (Hughes 2007). Den mest kontroversiella aspekten av den nya lagen var just religionsundervisningens status i allmänna skolor. Ett direktiv från Ministeriet för nationell undervisning krävde att alla elever skall ha ett betyg i religion eller etik. För många polacker var detta ett intrång i deras konstitutionella rättighet att hålla tyst om sin religiösa uppfattning och även ett erkännande av att kyrkans lära likställdes med den sekulära auktoriteten. Men andra ansåg en åtskillnad mellan kyrka och skolväsende vara en fortsättning av kommuniststatens politik och en försvagning av den nationella moralen (US Library of Congress 2011).

Formellt råder ingen relation mellan stat och kyrka i Polen (Kolodziej 2011, 7), men katolska kyrkan är både kulturellt och nationellt överallt närvarande i polskt samhälle. Skolan följer den nationella lagstiftningen, enligt vilken katolsk religionsundervisning är regel, medan etik kan väljas av föräldrarna (eller av eleverna vid 18 års ålder – när de normalt lämnar skolan). Religion undervisas i regel av präster som även är lärare. Alternativet, etik, undervisas vanligen av vanliga lärare, har mindre omfattande timantal och drar betydligt färre elever. För icke-katoliker bedrivs undervisningen av respektive församling, men givna betyg bekräftas av skolan varje läsår. I gymnasieskolan Mieszko I i Świnoujście är religionsundervisningen ett krävande ämne i vilket en solid teologisk kunskap skall uppvisas vid slutexamen. Man samarbetar därför med övriga samfund, särskilt den lutheranska kyrkan, vars representanter vid vissa tillfällen föreläser om sin religion, och i läroplanen är undervisning om andra världsreligioner än katolicismen föreskriven. I alla de polska intervjuerna understryks att det finns viktiga element av patriotism i undervisningen både i religion och i etik (Strandbrink 2013, 409–10, baserat på Kołodziej 2011).

Det är påfallande att religionsundervisningen är en indikation på stora olikheter mellan två orter, belägna inom några kilometers avstånd. Mot en skola till

synes självklart förankrad i katolsk religiositet och patriotism står en skola som på gott och ont är öppnare och kanske mer ifrågasättande (Strandbrink 2013, 410).

Övergränsningen i ett tidrumsperspektiv

Den territoriella indelningen och dess fasta strukturer länkar gränslandets befolkning till boendestaten oavsett gränsens öppenhet. Skolan indoktrinerar genom ett förgivettagande av eleverna till en framtid i det egna landet. I Szczecinregionen råder dock två incitament till övergränsning. Den fysiska infrastrukturen är på grund av förkrigstidens investeringar fortfarande gynnsam för persontransport mot Berlin med dess utbud av kultur, vidare transporter och arbetsmöjligheter. Obalansen i bostadstillgång bidrar till att övervinna språk- och kulturgränsen och gynnar polsk bosättning på tysk sida. Prisskillnader leder till korta besök på andra sidan, mest av tyskar till Polen. Mot en liten, men långsiktig polsk övergränsning står (åtminstone tidigare) omfattande men kortsiktiga och kortdistanta tyska utlandsbesök. I båda fallen är avsikterna instrumentella.

Två stater – två kulturer?

Det polsk-tyska gränslandet i ett sociokulturellt perspektiv

Begreppet kultur har många definitioner, en är en uppsättning värderingar och beteenden som ärvs och endast långsamt förändras inom en grupp människor. I *The World Values Survey* har under många år invånarna i ett antal stater undersökts med avseende på deras värderingar. I ett diagram markeras dessa stater enligt två vektorer: Den ena mäter sekulära-rationella värderingar (om huruvida samhället skall vara värdeneutralt och rationellt), den andra *självuttrycksvärderingar*, alltså om individen skall ta ett eget ansvar. Sverige (följt av övriga nordiska länder) representerar över åren den mest extrema kombinationen med höga värden på båda axlarna, alltså i praktiken a-religiöst i kombination med hög individualism. Östra och Västra Tyskland har numera nästan sammanfallande värde, högt på sekularitet, men ”medelvärden” på självuttryck, alltså tron på den egna individens förmåga och skyldighet. Polen däremot är ett av de mest extrema i Europa med låga värden på båda axlarna (Welzel, 2006, power point). När självuttrycksaxeln ställs mot dikotomin patriarkalism – könsläkstillighet är Polen också i ett patriarkalt hörn av diagrammet, omgivet av bland annat Ungern och Lettland. På påståendet ”Gud är mycket viktig i mitt liv” har folk i olika länder fått markera på en skala 1-10 där 10 är viktigast: Andelen 10-or är i Sverige 9 %, Östra Tyskland 12 %, Västra Tyskland 15 % och Polen 52 % (Inglehart & Welzel, 2005). I Polen spelar katolska kyrkan en viktig roll för definitionen av att vara polsk (Marody & Mandes, 2009, Karp 2000). Resultaten visar på en avsevärd skillnad i värderingar mellan Tyskland och Polen. Även om WVS använder en sofistikerad metod för sina studier måste resultaten tas med stor försiktighet. Dessutom visar de båda staterna stora interna skillnader i attityder, klassfördelningar och inte minst de lokala efterkrigs-historierna, vilket gör att lokala värden kan skilja sig markant från de riks-omfattande medelvärdena. WVS mäter inte heller synen på grannstaten, vilken kan

variera med närheten till densamma. Ofta är den rumsliga identiteten betydligt mer accentuerad i Europas gränsområden än inne i respektive land, men den kan variera från ”hybrid” eller gränsöverskridande till ”gränsbevakande” (Balogh 2010, 17).

Gränsen mellan Tyskland och Polen är ur kulturell, etnisk, religiös och demografisk synpunkt en av de mest särskiljande i Europa. Orsaken är, som visas i andra delar av denna bok, händelserna omkring och efter andra världskrigets slut, med en stor omflyttning och etnisk rensning av befolkning, och därefter en lång period av stora inskränkningar i lokalbefolkningens möjligheter till kontakter över gränsen. Medan lokalbefolkningen på den tyska sidan till största delen är ättlingar till människor som bodde där före andra världskriget eller flydde från den närbelägna östsidan, är i princip alla polacker första till fjärde generationens bosättare, ofta från en del av Polen som idag är del av Belarus eller Ukraina. Tyska sidan är huvudsakligen sekulär med en lutheransk tradition, medan den polska är övervägande katolsk och kyrklig, även om just denna del av Polen visar något lägre aktivitet är genomsnittet. Det finns således en skarp skillnad i religiös kultur, inte bara i tillhörighet utan även i kyrkans betydelse för (den etniska) nationaliteten (Marody & Mandes 2009, 10–12). I Polen är etniciteten starkt förknippad med religionen, en gammal stereotyp, ”polack=katolik” (Karp 2000), så att invånare med polskt modersmål men protestantisk tro ofta kallades ”tyskar” (Kossert 2002; v. Wedel 2010, 31–32), medan i Tyskland etnicitet ofta är en kombination av språk och ursprung. Den polska sidan är med sina två relativt stora städer mer urban, ungdomligare och därför relativt mer modern än det lokala tyska gränslandet, som är mer ruralt men samtidigt mer sekulärt än de södra (och mera katolska) delarna av Tyskland.

Det finns givetvis minoriteter av samma religion som majoriteten i grannlandet, men kontakterna är relativt få, även om det förekommer. Båda religionerna är hierarkiskt organiserade inom varje stat. Mellan katolikerna har kontakterna underlättats av den tidiga katolska missionsverksamheten bland den slaviska befolkningen i Pommern, medan den lilla protestantiska församlingen i Szczecin har förenats med sina trosfränder i minnet av protestantiska offer för nazismen i området (v. Wedel 2010, 32). På båda sidor av gränsen är andelen utlänningar eller inhemska etniska minoriteter mycket liten, de få etniska belaruserna och ukrainarna är sedan länge assimilerade, även om det finns en ukrainsk kyrka i Szczecin och ett baptistkapell i Świnoujście).

Det är fortfarande oklart hur inflyttningen av polacker till Szczecins närområden på den tyska sidan påverkar kontakter och assimilation (Balogh 2013a), medan Świnoujście's tyska närområde med sin Berlinerrekreation är alltför dyrt för att vara attraktivt för polacker. Däremot har tyskar upptäckt att den polska kusten och hamnstaden är ett prisbilligt utflyktsmål. Flygplatsen i Heringsdorf används inte i reklam för den polska delen av Östersjökusten. En tysk fastighetsmäklare uppgav att objekt i och nära Świnoujście såldes som ”polska Östersjökusten” eftersom marknadsföring med namnet Ahlbeck väckte ilska när spekulanter upptäckte att det låg på polsk sida av gränsen.

Det finns dock andra exempel på samarbete över gränsen mellan olika grupper. Skolorna ägnas ett eget avsnitt. I en studie av äldre invånare (+60) i den tyska delen av Usedom visade de tillfrågade en positiv attityd till kontakter med den polska sidan, men framförallt inom kulturområdet, och förutsatt att aktiviteterna organiserades av kommunen eller annan myndighet (*”Usedom als deutsch-polnisches Insel“* 2009). Intrycket är en positiv likgiltighet gentemot den lokala grannen. På den polska sidan med dess historia av tvångsflyttning från områden annekterade av Sovjetunionen tycks Tyskland inte ses som negativt, det är snarare Sovjetunionen och Ryssland som är hatobjekt, även om Świnoujście upprätthåller goda vänortsförbindelser med en ort i Kaliningradexklaven till vilken den sovjetiska garnisonen i staden flyttades efter truppers utgång ur Polen.

I en serie av fältarbeten 2009–2011 med polska och tyska studenter från flera olika discipliner noterar etnologerna Kaczmarek och Ładykowski att deras egna studenter intar en negativ attityd till den tyska befolkningen i gränslandet, medan de har en mer positiv attityd till avlägsna och ”exotiska” kulturer. De flesta studenterna från Szczecin hade aldrig besökt den tyska sidan, 20 kilometer bort, några hade besökt Berlin. Fältarbetet i Tyskland i samarbete med tyska studenter ledde till en nästan total omvärdering av den annars vanliga och negativa stereotypen av det tyska närområdet (Kaczmarek och Ładykowski 2012, 109–111). Den goda slutsatsen är att studenterna genom att för sina studier korsa gränsen får upp ögonen för en verklighet som de inte hade föreställt sig. Den dåliga är att de flesta invånarna i gränslandet aldrig ”tvingas” ändra sin föreställning om ”den andra sidan”. Studien bekräftar ett liknande studium av etnologistudenter vid Szczecins universitet 2007. Som en orsak till polska besök i Tyskland angavs bland annat en bättre sjuk- och mödravård, till och med barnafödande (Brym 2009,

164–173). Tyska medier har rapporterat om att sjukhus i nordöstra Tyskland tar emot polska kvinnor för abort.

I Baloghs studium av tyska och polska invånare i småorter på den tyska sidan framkommer, att de polska inflyttarna i genomsnitt är yngre och oftare boende i hyreslägenheter än de tyskar som svarat på Baloghs enkät. Polackerna var genomgående positiva till sitt boende och till dess omgivning, men ser oftast gränsen som nödvändig. De lokala tyskar som svarade på frågorna var något mera tveksamma till inflyttningen, men framförallt negativa till ökad kriminalitet österifrån (som inte hade med de lokala polackerna att göra). Yngre tyskar var något mera aggressiva mot polackerna, men också mera benägna att flytta västerut (Balogh 2013a). Det är givetvis svårt att dra slutsatser från en enkät med låg svarsandel (och man kan anta att olika åsiktsriktningar har väldigt olika svarsfrekvens), men på det hela taget tycks polackerna i Löcknitz och dess omgivningar anpassa sig, trots att de blivit ett slagträ i extrema politiska och sociala medier på båda sidor av den etniska gränsen (se s. 171).

Den språkliga situationen bidrar givetvis till den kulturella klyftan. På få platser i Europa är språkskiljet så skarpt som längs den polsk-tyska gränsen. Medan några av polackerna talar lite tyska, mest på grund av gränshandelns behov, är kunskaperna i polska i den tyska gränsbefolkningen i stort sett obefintliga, bortsett från några eldsjälar (Bornewasser 2009, 115; Jędrusik 2013, 151). Kunskaperna i andra språk är också begränsade. Trots att ryska var obligatoriskt i undervisningen på båda sidor var den, av nya och historiska skäl, närmast hatad av polsktalande, medan det i DDR sågs som ett steg mot avancemang. Språket drogs därför med i den allmänna aversionen mot kommunisttiden, och trots en viss likhet i struktur och ordförråd mellan polska och ryska har detta inte lett till en större språklig förståelse mellan ryskkunniga och polsktalande. Nu undervisas i engelska på båda sidor gränsen, och det ses som ett neutralt kommunikationsmedel bland yngre. Även om rent språkliga hinder kan övervinnas, återstår kulturella beteendeskilnader som kan skapa problem. Fichter-Wolf (2008) noterar skillnader i problemlösning vid gränsöverskridande möten, där tyskarna intar en mer formell attityd till polackernas irritation som söker mera flexibla lösningar. Men inom pedagogiken är det nästan tvärtom, undervisningen i Tyskland är mer liberal och flexibel, medan det polska systemet är rigidare och inriktat på faktainläring och repetition. Mycket talar alltså för att endast förekomsten av gemensamma problem

kan skapa ett behov av samarbete som i sin tur leder till kulturell och social förståelse.

Gränsen som marknad: teori och verklighet

Ett område kan ses som ett landskap av möjligheter: För boende, rekreation, sociala kontakter, underhållning (i dubbel bemärkelse) och så vidare. ”Levebrödsaspekten” innehåller både en rent biologisk del, att klara livhanken, men, i en marknadsekonomi, att ordna så att kroppen tillförs de produkter som är nödvändiga plus det som efterfrågas och kan erhållas. För detta krävs även antingen ekonomiska medel eller någon typ av avtal, till exempel mellan föräldrar och barn eller mellan medborgare och stat

I centralortsteorin, utvecklad av Walter Christaller och August Lösch bildar marknadsplatser (d.v.s. orter med ett utbud av varor och tjänster) ett landskap av olika hierarkier av orter, beroende på utbudet, från enstaka handelsbodar till storstäder med exklusiva varor och tjänster som mode, opera etc. Vanligtvis väljer vi den närmaste utbudspunkten räknat från var vi bor (eller arbetar) beroende på vad vi vill köpa. I ett jämnt befolkat teoretiskt landskap skulle centralorterna bilda geometriska hierarkier, men detta inträffar sällan på grund av olika påverkande faktorer, till exempel områdets politiska historia, befolkningens olika preferenser samt givetvis naturens och infrastrukturens ojämnheter. I det aktuella området är det lokaliseringen av existerande centralorter, deras utbud och pris i förhållande till kostnaden att ta sig dit (med tillgängliga transportmedel och befintlig infrastruktur) som avgör på kort sikt folks inköpsresor och på längre sikt vilka orter som expanderar och vilka som förlorar i centralitet (Lundén et al, 2009; Balogh 2014: II, 7).

Bostaden är en speciell typ av central vara, med oftast mycket lång användningstid per köpare (och därför ofta kallad immobil). Därför är bostadsorten viktigare för etableringen av varuutbud än tvärtom, men med nutida transportmedel kan utbudsorter lokaliseras utanför tätorter, nära större vägar eller andra utbudspunkter. Om man utgår från existerande tätorter i gränslandet och ritar in det geometriska omlandet för varje ort på en viss nivå, finner man den region inom vilken invånarna skulle vända sig till ”sin” inköpsort. I en polsk studie har

Stanisław Ciok (2009, 150) undersökt den teoretiska utvecklingen av Pommerns centralorter respektive omland under olika perioder före och efter gränsdragningen 1945, efter den relativa öppenheten efter 1990 samt efter Polens inträde i EU 2004. I ett landskap med storstäderna Berlin, Szczecin, Poznań och Wrocław skulle Szczecins omland sträcka sig västerut till cirka 10 kilometer öster om Stralsund, medan omlandsgränsen mot Berlin skulle hamna strax utanför Szczecin (av en slump ungefär vid statsgränsen) beroende på Berlins stora attraktionskraft. Allt är givetvis konstruktioner beroende på vilka värden man ger på storstädernas inbördes attraktivitet. Men det vidsträckta inflytandet västerut mot Stralsund förutsätter ett gränslöst och homogent område, i verkligheten upphör Szczecins inflytande i de flesta avseenden redan vid gränsen.

I det verkliga kulturlandskapet påverkas centralortsstrukturen av naturens ojämnheter, av existerande bebyggelse och befolkning samt av politiska restriktioner och subsidier. Den tyska sidan består av två ganska olikartade delar. Östersjökusten var alltid en attraktiv men säsongbunden rekreationsregion, och den drar till sig investeringar och turister från Berlin och övriga Tyskland, men dras med sommarturistorternas typiska ojämnhetsproblem. På Usedom är turismen ”den enda återstående resursen”; den militära närvaron vid Peenemünde är nedlagd men drar till sig dagsbesökare (Jędrusik 2013, 14, efter Greverus 1997:13). Platsen är en egendomlig blandning av olika minnen. Inte långt från den enorma kraftstation som återstår av vedergällningsanläggningen, och som nu är museum över naziregimens teknologi och förbrytelser, finns en kyrkogård med en minnessten över Gustav II Adolfs landstigning 1630 och Sveriges inträde i det trettioåriga kriget (Mellbourn 2009, 34).

Inlandet närmre Szczecin är avfolkningsbygd med medelinkomster bland de absolut lägsta i hela Tyskland, trots subsidier och pensioner som ändå gör att många invånare har bättre resurser än invånarna på den polska sidan. Till 1989/90 var gränsen stängd för nästan alla ändamål, så öppnandet betydde nästan omedelbart att en mängd varor bjöds ut i gränslandet, med några undantag bara på den polska sidan, eftersom priserna där var lägre och reallönerna på den tyska sidan var högre på grund av pensioner, arbetslöshetsersättning och växlingen från DDR-mark till D-mark. Under många år bestod utbudet mest av tillfälliga basarer, men efterhand har det etablerats stormarknader och specialbutiker samt vissa tjänstenäringsbranscher såsom frisörer, optiker och hälsohandel (Rada 2004, 88–98).

Bild 10: Vid gränsbyn Kolbaskowo vid den gamla Odervägen in mot Szczecin fanns ännu 2009 ett marknadsområde med frisör, växlingsstugor och diverse varor som lockade tyskar över gränsen. Foto Thomas Lundén 20090514.

På bostadsmarknaden har trenden varit att polacker från Szczecin flyttar över till den tyska sidan, särskilt till det närbelägna Löcknitz. Det rör sig om olikheter i tillgång och efterfrågan. På polsk sida råder fortfarande bostadsbrist, medan de mindre orterna på tyska sidan (särskilt söder om lagunen) med dess relativt moderna Plattenbau och småhus, har fått dras med utflyttning. De flesta polska inflyttarna pendlar således till arbetsplatser i Polen, ofta inom 10-20 kilometer bort (Barthel 2010, 6, 58; Balogh 2013a).

Ett annat landskap bildas av arbetsmarknaden med dess utbud av "levebrödspositioner", definierade efter formell och informell kunskap. Det finns givetvis ett starkt samband mellan boende och arbete, men matchningen dem emellan är ofta problemfylld, inte minst i gränsområden. På den tyska sidan följdes återföreningen av en enorm omstrukturering och en stängning eller minskning av arbetsplatser, vilket resulterade i en stor arbetslöshet. Tyskland stängde 2004 möjligheten för polska arbetare att söka arbete i Förbundsrepubliken, en reglering som gällde till maj 2011. Men i fallet Löcknitz arbetade kommunen aktivt för att hjälpa polacker med etableringen av ett företag eller att hyra en lägenhet (Barthel 2010, 59, se även Balogh, 2013). Det fanns en viss ängslan för "välfärdsmigration" efter att

restriktionerna skulle upphöra, och detta utnyttjades i propagandan av högerextremister. Det förekom en viss inflyttning av polacker 2007 med låg social ställning och låg utbildning som sökte sociala förmåner, men de flesta flyttade snart vidare. En annan grupp har högre utbildning och högre social ställning än den lokala tyska befolkningen, de flesta pendlar till högkvalificerade arbeten i Szczecin (Balogh, 2013a; Barthel 2010, 57). Balogh karakteriserar företeelsen med ”sleeping abroad but working at home”, alltså att sova utomlands men arbeta hemma.⁵¹

Utöver inköps, arbets- och bostadsmarknad finns även en marknad för etablering av företag och andra verksamheter. Det har funnits planer att på den tyska sidan, som har bostäder och tomma lokaler, bland annat militärkaserner, etablera filialer av företag i Szczecin eller övriga Polen, dock utan resultat. Det trångbodda universitetet i Szczecin hade planer att utlokalisera vissa verksamheter till i praktiken en förort på den tyska sidan. Viadrina-universitetet i Frankfurt an der Oder längre söderut har i kompanjonskap med Poznań-universitetet ett Colegium Polonicum i Ślubice alldeles intill gränsbron över Oder, men Szczecinetableringen skulle bli en unik utlokalisering till ett annat land av ett statligt polskt universitet. Planerna har dock skrinlagts (Balogh, 2013b, 96).

Gränslandet som naturregion och som rekreationsområde

Redan 1930 underströk Gustav Braun skillnaden mellan den komplicerade, flikiga och ställvis klippiga kusten i Vorpommern och den utjämnade kustlinjen i Hinterpommern. Gränslandet mellan de två naturtyperna sammanfaller delvis med den politiska gränslinjen, men just gränslandet är en speciell övergångszon, präglad av Oderflodens övergång i Stettiner Haff och utflödena mot Östersjökusten. Historiskt hade Oder sitt stora ”kommersiella” utflöde västerut i ett sammanflöde med Peene, och floderna Swine/Świna och Dievenow (Dziwna) med deras sandiga och föränderliga ”överflödsutlopp” kunde enbart användas för mindre båtar. Med

⁵¹ Den 21 januari 2016 publicerar *Berliner Morgenpost* en artikel som visar Berlinbornas födelseorter. Den utländska ort som flest Berlinbor anger som födelseort är „Szczecin (Polen)“. Men tidningen antyder även att många av dessa 6801 berlinare är födda i Stettin, Tyskland (<http://interaktiv.morgenpost.de/berliner-zugezogenen-atlas/#infoanker>). [20160126]

kanalisering och andra åtgärder har utloppen på (numera) polsk sida gjorts farbara för trafik. Hela området är dock fortfarande känsligt, vilket bland annat visade sig vid de stora översvämningarna i Oder 1947 och 1997. I en magisteravhandling har geografen Stefanie Lange undersökt hur den globala klimatförändringen kommer att påverka Odermynningen, med särskild hänsyn till kustskyddet och dess följder för turismen. Området är känsligt för förändringar, och befolkningen och politikerna är inte upplysta om vad som bör och kan göras, till exempel när det gäller att bygga med hänsyn till översvämningar och strandförskjutningar. Turismen är både en fara och en lösning, eftersom besökarna till Östersjökusten dras till dess ”örörda” natur men samtidigt efterfrågar effektiva anläggningar och goda transporter (Lange 2006, 85).

År 2004 startades ett gränsöverskridande projekt som kallas för IKZM-Oder, med inriktning på *Integrated Coastal Zone Management* och fokus på hela Odermynningsområdet. Projektets utgångspunkt var det naturgeografiska området, det vill säga i *hela* Stettiner Haff, snarare än de politiskt och administrativt avgränsade områdena. Därigenom tar IKZM-Oder-projektet steget mot att knyta samman både den tyska och polska kustregionen. Detta sker för att kunna definiera planerings- och ledningsaktiviteterna och komma överens om de gränsöverskridande metoder och strukturer som ska användas för att nå hållbar utveckling. Förutom att höja medvetenheten om hållbar utveckling har IKZM-Oder-projektet skapat ett nätverk av relevanta aktörer genom t.ex. tysk-polska kustdialoger. Man har också samlat in mycket kunskap kring t.ex. vattenkvalitet, turism och klimatförändring som publicerades i IKZM-Oders egen rapportserie och dessutom lanserat ett kustinformationssystem i form av en webbplats⁵² som tillhandahåller information på tyska, polska och engelska.

I takt med att marken i området kring Stettiner Haff alltsedan området fick bosatt befolkning har brukats, har skyddet av den lätteroerade kusten blivit allt viktigare. Idag utförs åtgärder som på lång sikt ska reducera och förhindra lokal kusterosion och landförluster, liksom åtgärder som ska skydda mot översvämning vid stormar och genombrott eller ihållande delning av näs. Liksom i hela Östersjöregionen kan den pågående klimatförändringen påverka Stettiner Haff negativt. Exempelvis kan kustlinjen skadas genom erosion vid stormtillfällena och vattenkvaliteten försämras genom algblomning vid stigande temperaturer. Det kan medföra

⁵² <http://www.ikzm-oder.de/en>

stora konsekvenser för stränderna och badvattnet – den så viktiga basen för kustturism.

Även om det gränsöverskridande samarbetet kring Stettiner Haff har ökat, kvarstår gränsen mellan de båda länderna i själva implementeringen av ICZM. Anpassningen till klimatförändringen har nämligen inte prioriterats på samma sätt i Polen som i Tyskland. Mecklenburg-Vorpommern satsar stora resurser på kustskydd, t.ex. kunskapsspridning och kustfodring, en metod för att pumpa in sand från havsbotten upp på stranden som kostar cirka fem miljoner euro per år (StALU MM 2011). En anledning till skillnaden i satsningar mellan de två länderna är att anpassning till klimatförändringarna inte har varit politiskt prioriterad i Polen förrän under de senaste åren. Resurserna för kustskydd i Polen har dessutom varit mer begränsade än i Tyskland.

Frivilligorganisationen *EUCC-D – Die Küsten Union Deutschland e.V.*⁵³, vilket närmast kan översättas till "kustförening", arbetar med just hållbar utveckling och ICZM i mynningsområdet och erbjuder information, rådgivning samt vidareutbildning. EUCC-D har också varit partner i flera projekt som handlar om anpassning till klimatförändringen och aspekterna kring kustskydd, vattenkvalitet och underhåll av stränder samt turism. Bland dessa projekt finns EU-finansierade *BaltCICA – Climate Change: Impacts, Costs and Adaptation in the Baltic Sea Region*⁵⁴ under åren 2009–2012 och det av Tyskland finansierade *RADOST – Regionale Anpassungs-strategien für die deutsche Ostseeküste*, 2009–2014. Inom dessa projekt anordnade EUCC-D workshops med aktörer från politik, planering, myndigheter och turistsektorn.

EUCC-D:s aktiviteter bidrog till att anpassningen till den pågående klimatförändringen togs upp på agendan inom turistsektorn, och diskussioner startades kring olika anpassnings-åtgärder. Exempelvis gjordes en undersökning bland turister och experter angående uppfattningarna om klimatförändringen, där kustfodring ansågs viktig inte bara för kustskydd utan även för strandturism. Därefter utvecklades förslag på olika anpassnings-möjligheter och -åtgärder som t.ex. kustfodring efter storm, att information går ut när blågröna alger växer fram och ett sektoröverskridande samarbete mellan forskning och turism (Lange & Rispling 2015, 119–135).

⁵³ <http://www.eucc-d.de/home-en.html>

⁵⁴ <http://www.baltcica.org/casestudies/mecklenburg.html>

Euroregion Pomerania har som en del av försöken att skapa någon form av gemensamhetskänsla över gränsen satsat på turismen, med broschyrer, anläggande av cykelvägar runt Stettiner Haff med att informera om det gemensamma kulturarvet (Nilsson et al. 2010, 164). Att skapa en gemensamhetskänsla i ett område där nästan alla monument och byggnader skvallrar om en historia av övergrepp och skarpa brott i maktstrukturen är inte enkelt, och på polsk sida, där brotten har varit skarpast, finns exempel på olika sätt att förhålla sig till det tyska kulturarvet. Katedralen i Koszalin (Köslin) byggdes under 1300-talets katolicism men låg sedan 1521 i Tyska Riket och blev evangeliskt efter reformationen. I östra Pommern fanns även polacker och kasjuber, och en katolsk kyrka, St. Josef, byggdes 1869. Efter 1945 är rollerna omkastade, katedralen är katolsk, och det gamla kapellet St. Gertrud hyser den lilla protestantiska minoriteten och slottskapellet den ortodoxa. Korsvirkehusen i trakten sågs som en del av tysk kultur och de flesta förstördes, men nu tas traditionen upp, när den inte behöver förknippas med önskad historieskrivning (Nilsson 2014).

Gränslandet som politisk region

I ett gränsland är den stora skillnaden indelningen i två självständiga stater, var och en med en hierarki av administrativ och politisk jurisdiktion. Ofta matchar inte en ansvarsnivå på ena sida gränsen någon motsvarande på den andra. Det betyder att ett gemensamt problem på ena sidan gränsen behandlas på exempelvis kommunal nivå, men på den andra på regional. I det polsk-tyska gränslandet gäller det till exempel fysisk planering och skolfrågor. Problemet, som kan kallas hierarkisk asymmetri, leder ofta till att det lokala problemet förs upp till en högre nivå, ibland till ett ärende mellan regeringarna eller t.o.m. till EU, men då har ofta tiden gått och den lokala anknytningen försvunnit (Lundén 2009, 135; Lundén et al. 2009, 114–115). Att gränspassagen underlättats förändrar inte denna svårighet, det kan till och med leda till en ökad rädsla för gemensamma lösningar (Lundén 2004, 108). I intervjuer med tjänstemän och politiker i gränsområdet nämns ofta svårigheter på ”den andra sidan”, vilket delvis kan bero på okunnighet om ”den andra sidans” spelregler (Balogh 2013 b). Det finns också en berättigad oro på båda

sidor för en ”utländsk” dominans. På polsk sida blossar rädslan för en tysk återkomst då och då upp, utnyttjad av extrema element, men styrkan avtar med insikten att gränsen ligger fast. Den tyska eventuella rädslan hänger ihop med Szczecins roll som centralort, och med pris- och löneläget på polsk sida som utkonkurrerar närbelägna verksamheter på den tyska sidan.

Det polsk-tyska gränssamarbetet har ytterligare komplicerats av ett flertal ändringar i administrativ struktur och i juridisk kompetens. Inför ett eventuellt EU-inträde var Polen tvunget att reformera sitt hierarkiska administrativa system. 49 administrativa distrikt direkt underställda regeringen ersattes 1998-99 med ett treskiktat system med den statliga administrationen på central och regional nivå, 16 vojevodskap och en lokal nivå i form av *powiat* och *gmina*. Vojevodskapens församlingar (*sejmiki*) kunde enligt 1997 års konstitution och i enlighet med den Europeiska Chartan om Lokalt Självstyre ingå avtal med utländska motsvarigheter, och efter 1998 ”bedriva utrikespolitik” så länge men hölls sig inom lagen. Men år 2000 införde regeringen ett krav på godkännande för att ingå i gränsöverskridande partnerskap. 2006 ingicks ett avtal om Oderfloden mellan de angränsande polska vojevodskapen och motsvarande tyska länder (Opilowska 2014, 279).

Även på den tyska sidan gjordes stora förändringar i den administrativa indelningen. Efter återföreningen uppstod en olikhet mellan den kommunala indelningen (styrning nedifrån) och landsförvaltningens lokala indelning (styrning uppifrån). In- och uppdelningen var förvirrande. Buske nämner fyra till fem nivåer i Land Mecklenburg-Vorpommern: 1) Gemeinden, ung. socknar, som ibland samarbetar som Amt, 2) Kreise och Kreisfreie Städte (ung. kommuner), där städerna hade en något annorlunda organisation, 3) den så kallade mellannivån, Landets förvaltningsdistrikt, samt 4) Regeringsnivån, d.v.s. hela Land MV. Mecklenburg-Vorpommern är för Tyskland ovanligt glesbefolkat, och efter återföreningen slogs tidigare DDR-Kreise samman till större, men inte heller dessa hade befolkning nog för att klara de uppgifter som åligger en kommunal självförvaltning, till exempel högre skolor, specialskolor, sjukhus, räddningstjänst, miljöhantering och offentliga transporter (Buske 2002, 5–8; Klüter & Heinz, 2003)

Bild 11: Karta över Stettiner Haff med administrativa indelningar 2011 (Lange & Rispling).

Under DDR-tiden hade gamla administrativa strukturer helt slagits sönder, delvis som en följd av landförlusten, men även på grund av regimen centralistiska styrningsförsök. Återskapandet av Mecklenburg-Vorpommern efter återföreningen var för Vorpommern knappast en önskan, området har sina kontakter söderut, mot Berlin, men ett införlivande med Brandenburg var knappast möjligt (Buske 2002,

9). Sedan Vorpommern återförenades med Mecklenburg har olika försök gjorts att skapa en sammanhållen region (Syssner 2006), men efter öppningen mot Polen finns det två konkurrerande regionala alternativ; mot väster eller öster, trots kontakterna mot söder. 1994 delades Vorpommern i fem Kreise, plus de kreisfria städerna Stralsund och Greifswald. Några av dess Kreise tillhörde de resurssvagaste i hela förbundsrepubliken. Efter hårda motsättningar – ingen lokalförvaltning vill ge upp – delades Vorpommern 2011 i två Kreise: Vorpommern-Rügen och Vorpommern-Greifswald, med Stralsund respektive Greifswald som huvudorter – i det senare fallet övervägde man dock den mindre men mera centralt belägna staden Anklam.

Givetvis förekommer samarbete österut; framförallt inom polisväsendet och gränsbevakningen samt rörande miljöfrågor. Ett avtal från 2002 reglerar polissamarbetet genom informationsutbyte, samordning av teknisk utrustning samt inrättande av gemensamma stationer – men ännu 2009 hade inga sådana skapats. Redan 1995 hade dock ett Koordinierungsstelle (Samordningsställe) inrättats i Anklam, med alltmer ökande kontakter, särskilt med byrån för internationella kontakter vid poliskommandanturen i Szczecin. Försök gjordes med gemensamma patrulleringar. Fortfarande finns dock språkliga och kulturella hinder att överbrygga. Ett så kallat ”svenskt initiativ” skall underlätta utbytet av informationer mellan polismyndigheter (Müller 2009, 181–189, Schwell 2006, 263–283).

Ett annat ”svenskt initiativ” kan möjligen anas i skapandet av Euroregion Pomerania, som bildades i december 1995 i Szczecin med (numera) de flesta kommunerna i Västra Pommerns län i Polen, fem storkommuner i tyska Mecklenburg-Vorpommern och Brandenburg samt kommunförbundet Skåne⁵⁵.

Det tyska kontoret ligger i Löcknitz, det polska i Szczecin. Skåne lämnade Euroregionen 2013.

⁵⁵ <http://www.pomerania.net/main.cfm?l=se&rubrik=5&th=32>

Gränsen som kunskapsdomän

Man kan anta att det finns ett samband mellan individens kunskap om sitt "omgivningslandskap" med dess olika möjligheter och den information som ges i olika medier. Men sambandet är dubbelriktat. Medierna sprider den information som de ansvariga redaktörerna bedömer intressant för läsare, lyssnare och tittare, och det är ofta vad som de vet ligger inom brukarnas kunskapsdomän. Även inom gamla öppna gränsområden som det norsk-svenska är flödet av gränsöverskridande information i de lokala medierna påfallande magert. Om gränslandet är etniskt blandat kan minoriteten på ena sidan förmedla kunskap om "den andra sidan", men den typen av information når sällan ut till majoritetsbefolkningen (Lundén 2004, 105–106). I omstridda gränslandskap, som på Irland, (med i realiteten ett gemensamt språk) kan medierna spela en "beskyddande" roll genom att välja enbart den information som passar den egna gruppen, vilket leder till en mycket snäv och ensidig kunskapsdomän (Hayward, 2006, 1–2).

I Szczecin – Świnoujście och dess tyskländska grannområde är situationen i stort sett fredlig men präglad av en skarp språklig klyfta (se s. 180). Även om lokal FM-radio kan höras från båda sidor är det få, med undantag av de nyinflyttade polackerna i Löcknitz med omnejd, som skulle förstå grannspråkets medier. Det finns dock några radioprogram med lokalt gränsöverskridande innehåll (Szczecin.fm, ndr/Radio Pomerania) som sänds av stationer på båda sidor gränsen. Av samma språkliga skäl sprids inte lokalpressen över gränsen, men några av de lokala tidningarna (Kurier Szczeciński, Ostsee-Zeitung och Nordkurier) ägnar en viss uppmärksamhet åt händelser på andra sidan, givetvis ofta om de har betydelse för den egna sidan, till exempel trafikolyckor med "egna sidan" inblandad, eller gemensamma kulturarrangemang. Med enstaka undantag tycks invånarnas "kunskapslandskap" ta slut vid gränsen, eller, i det tyska fallet, vid en basar eller ett storköp på den polska sidan. För en liten men viktig grupp gränspolacker betyder en bostadsort på tyska sidan en delvis assimilering in det tyska samhället. En annan grupp utnyttjar tåg- eller minibusslinjerna till Berlin för sina storstadsbehov, eller som mellanstation på väg ut i världen. Det gäller även "arbetarflyget" från Goleniów till Norge, England och Irland. Den gamla rädslan för en tysk återkomst (Borodziej 2010, 339) har ebbat ut, och på tysk sida är blicken riktad västerut. Enstaka incidenter utnyttjas av extremnationalister på båda

sidor. Vorpommern har en för Tyskland hög andel röstande på NPD, det invandrarfientliga nationalistpartiet, och röstandelen ökar med närheten till gränsen. I lantdagsvalen 2011 fick NPD cirka 20% av rösterna på Usedom, delvis på grund av en fruktan i Usedomsmåstäder för en ”invasion” från den relativa storstaden Świnoujście (Jeđrusik 2013, 52).

Den 23 mars 2014 hölls borgmästarval i Pasewalk, staden där Hitler upplevde ”dolkstöten” och bestämde sig för politiken. Den tidigare borgmästaren, partilös, men med tidigare anknytning till De gröna, hade plötsligt avlidit. Nu ställde tre kandidater upp, två utan parti men med stöd från ”vänster” respektive ”höger”. En tredje kandidat stod som partiföreträdare överst på valsedeln – för NPD. Vid det förra valet förvägrades NPD att delta med hänvisning till dess ställningstagande mot landets författning. Denna gång släpptes NPD fram efter schabbel i det Kreis-utskott i Vorpommern-Greifswald som skall granska kandidaterna. NPD gjorde en stor affär av detta och en föregiven, men icke-existerande flyktinginvasion. Det fanns risker för protester på NPD och ett lågt valdeltagande. Det bildades dock en motaktion: ”Vorpommern – weltoffen, demokratisch, bunt” (öppet mot världen, demokratiskt, brokigt) som samlades på torget (Pergande, 2014). Så kommer valet resultatet: Vänsterkvinnan får 60,6 %, högermannen 31,7 och NPD-mannen 7,8 %⁵⁶.

Användningen av den tyska flaggan har ökat över tid och med närheten till gränsen, ibland med en nationalistisk tendens. Även på den polska sidan finns tendenser till extremism (Balogh 2013a, 195). Trots detta tycks den allmänna inställningen till det nära grannlandet vara ett positivt ointresse på båda sidor (Barthel 2010, 49, se även Balogh 2013a).

Gränslandet i ett tidrumsperspektiv

Landgränsen mellan Polen och Tyskland är på flera sätt unik i Europa. Få gränsområden har en så skarp etnisk, språklig och religiös distinktion mellan gränsens båda lokalsamhällen. De två angränsande staterna är också olika: Polen en etniskt och religiöst homogen, centraliserad stat med en tidigare historia av

⁵⁶ http://www.focus.de/regional/mecklenburg-vorpommern/wahlen-parteilose-kandidatin-gewinnt-buergermeisterwahl-in-pasewalk_id_3710644.html

territoriell splittring, etnisk mångfald, utländsk överhöghet och stora folkomflyttningar. Tyskland religiöst och kulturellt delat, med en stor etniskt blandad invandrarbefolkning med i sen tid rumsligt och tidmässigt skarpt divergerande politiska regimer. Ett flyttande Polen, ett krympande Tyskland. I båda staterna har strukturer slagits sönder, utan att den respektive "nationella homogeniteten" har påverkats, i Polens fall snarare förstärkts. I båda gränsområdena finns en trängtan västerut.

Pommern: Ett försök till sammanfattning

Frågan som ställdes i inledningen: *Att förklara Pommern* var: Hur utvecklas ett stycke mark med dess innehåll av mänsklig odling och vilken inflytelse har olika samhällsfaktorer på denna utveckling?

Stycket mark: Pommern är som alla andra områden en godtycklig avgränsning av en yta. Godtycklig i den meningen att området tillkommit som ett resultat av maktutövning, och att det genom namngivningen fått status som en enhet, åtminstone som en enkel sammanfattning av förhållanden som kanske inte ens är typiska för eller avgränsade av Pommerns yta.

Pommern kan dock uppfattas som sitt *landskap*, i betydelsen naturens morfologi, beskrivet av Gustav Braun 1930 och Stefanie Lange 2006, eller som en politisk enhet (eller flera). Den första tolkningen förklarar inte områdets specifika utveckling till skillnad från andra områden. Den senare tolkningen är utan tvivel den som bäst förklarar varför Pommerns struktur förändrats på det sätt som skett. Makten över området har dels en inre dimension, hur regionen har ”styrts sig”, dels en yttre, hur makter utanför Pommern har påverkat utvecklingen. Under medeltiden möter en svag och gles befolkning (”slaverna”) en materiellt starkare (”germansk”) kolonisation västerifrån, och går under. Hertigdömena mäter sin makt mot städernas Hansavälde. Senare hamnar Pommern i skärningspunkten mellan några växande territorialstater, Brandenburg, Danmark och Sverige. Den svenska makten i Pommern är dock svag, mätt i dess påverkan på befolkning och kulturlandskap. Preussens disciplinering förändrar den östra och efter 1715 även den södra landsdelen, medan Svenskommern lever kvar som en relik. Det är istället Napoleons kortvariga europeiska försök som förändrar området – i riktning mot den tyska enhet som formaliserades 1871. Tysklands nederlag i första världskriget leder visserligen inte till några territoriella förluster för Pommern men till en geoeconomisk katastrof för Stettin genom delningen av Schlesien. Freden 1945

däremot delar Pommern i två territorier, efterhand styrda av två kommunistiska regimer, formellt broderliga, i realiteten två toppstyrda stater utan möjlighet till gränsnära kontakter. Först efter 1989 uppstår politiska möjligheter till gränsnära samarbete.

Den materiella utvecklingen bestäms dels av *teknologin*, dels av den politiska hanteringen av samma faktor. Så länge vattenytan är den bästa färdvägen, kan Hansan dominera hamnarna och nätverket mellan hamnstäderna. Efter 30-åriga krigets förödelse kan Sverige relativt problemfritt knyta ihop den skandinaviska halvön med sina nya besittningar i södra Östersjön. Kanalbyggen och framförallt järnvägen knyter Stettin samt kustens sommarland allt fastare till Berlin, medan före detta svenska Pommern och även Hinterpommern marginaliseras. Genom nya tekniska processer uppstår en stark handelslänk mellan Sveriges järnmalmsfält och Schlesiens kolgruveområde, med Stettin som knypunkt. Efter Polens återskapande måste Pommerns tekniska infrastruktur förändras, särskilt med avseende på kontakterna med exklaven Ostpreussen. 1945 omskapas infrastrukturen återigen mot en inomstatlig homogenisering (DDR och Polen) och centralisering mot de två huvudstäderna. Szczecin marginaliseras, Vorpommern militariseras och anonymiseras i ett DDR som satsar på Rostock. Genom återföreningen och kommunistregimernas fall återskapas delar av den förkrigstida strukturen, men de två staterna prioriterar sin inomstatliga kontaktstruktur, kanske med undantag av att Szczecin i vissa begränsade avseenden återknyts till Berlin.

*Ekonomi*n är delvis en följd av naturgivna förutsättningar, men påverkas över tiden alltmer av produktionsstrukturer och av omgivningens marknader för avsättning och import. Hansan fungerar som ett gränssnitt mellan den agrara produktionen och dess export, medan delningen av Pommern mellan Sverige och Preussen leder till att den preussiska delen alltmer handlar med den växande storstaden Berlin med spannmål och fisk. Handeln med Sverige växer när svensk järnmalm blir användbar i Schlesiens masugnar och blir en del i Stettins industriella växt under slutet av 1800-talet. Hamnstädernas småvarv läggs ned och koncentreras till järn- och stålbyggen i Stettin. Efter första världskriget hämmas Stettin av fredsavtalets restriktioner och drabbas hårt av depressionen, men nazisternas maktgripande och östexpansion gynnar Pommern, tills den sista krigsvintern och -våren slår sönder människor och infrastruktur. I ett delat efterkrigs-Pommern sker en medveten återuppbyggnad på polsk sida, medan DDR-

delen relativt missgynnas av regimen ekonomiska satsningar. I och med övergången till en globaliserad marknadsekonomi efter 1989 rasar den industriella ekonomin i Szczecin som inte längre kan subventioneras, och på den västra sidan gränsen försvinner mycket av de blygsamma industriinvesteringarna, kärnkraftverket stängs och den militära gränsen mot Polen nedrustas.

Pommerns *kulturella* utveckling är givetvis starkt knuten till den politiska överbyggnaden, men även till den kognitiva teknologin. Omvandlingen från slaviskt till germanskt språk är dels en lingvistisk process, genom språkbyte, dels en demografisk, genom inflyttning. Ungefär samtidigt pågår en kulturell omvändelse till kristen tro, införd västerifrån. Reformationen skapar en skarp gräns österut mot Polen, men Preussens övertagande av östra Pommern medför införande av reformerta läror i kontrast till de lutheranska, men även en viss religionsfrihet, där katoliker och judar tillåts invandra under vissa betingelser. Sveriges makt över sin pommerska besittning är ytterst begränsad, men leder till en överföring av kultur och kunskap i båda riktningarna. Längst i öster förtyskas de slavisktalande kasjuberna. I ett tyskt kejsardöme hamnar Pommern i skuggan av Berlin, med Östersjökusten och Rügen som objekt för konstnärer och författare, men med ett svagt eget kulturliv. Den nazistiska tiden innebär likriktning och utrensning av oliktankande och ”utdefinierade”. Delningen av Pommern 1945 leder till fortsatt likriktning, dock med andra förtecken. I båda staterna odlas historierevisionism, med något olika inriktning. I Polen spelar katolska kyrkan en roll som egen kraft, först dock utan att utmana den kommunistiska regimen, men efterhand en allt starkare symbolisk kraft i utmaning mot regimen. I DDR fungerar den evangeliska kyrkan som en tillflyktsort för oliktankande, utan formell styrka, vilket under statens slutskede vänds i en kraft som regimen inte kan bemästra. Efter återföreningen faller kyrkan i östra Tyskland tillbaka till en respekterad, men betydelselös roll. I Polen däremot intar katolicismen en ledande ställning politiskt, dock med mindre kraft i Pommern än andra delar av landet. Polens ledande ställning i kommunismens fall betingades i hög grad av arbetarnas sammanhållning i hamn- och varvsstäderna Szczecin och Gdańsk/Gdynia, vilket paradoxalt på längre sikt ledde till att grunden för verksamheten till stor del försvann.

Historien har kommit tillbaka – men återigen i nya former. Båda staterna är intensivt upptagna av sina respektive ”historier”, det gäller alltså sättet att skriva och framhålla olika delar av vad som för Pommern är en delad, överlappande

historia med tvära kast i makt- och markfördelning. Det har gjorts försök att skriva en gemensam historia, framförallt i Piskorskis projekt *Pommern im Wandel der Zeiten* (1999), utgiven på båda språken och med bidrag av historiker från båda länderna. Men fortfarande är invånarna fast förankrade i en essentialistisk syn på nationalitet och lojalitet: Man är antingen polsk eller tysk, och därmed lojal med sin territorialstat, även om man kan ha olika politiska och sociala lojaliteter inom denna enhet.

Tiden och rummet: Kunskapen, teknologin är additiv. Tekniken har lett till att avstånd, mätt i tidsåtgång har förkortats. Pommern har på så sätt förts närmre sin omgivning. Men denna "tidrumskompression" (Massey 1995) har inte varit likformig. Olika delar av området har "närmats" olika delar av omgivningen på helt olika sätt under olika teknologiska och geopolitiska eror. Dessutom, och inte minst, har människorna i området fått olika tillgång till sin omgivning. En manlig medlem av högadeln kunde under 1600-talet nå långt, både ifråga om makt och om mark, medan andra yrkesgrupper och klasser var hänvisade till stationära eller flyktiga trajektorier. Givetvis har dessa omständigheter förändrats, men de ökade rörlighetsmöjligheterna för varor, tjänster och personer har fortfarande, kanske i ökande grad, skapat olikheter i människornas åtkomst. Under vissa perioder i Pommerns historia drabbades vissa grupper onormalt hårt: judar och oliktankande i det nazistiska Tyskland, hemfördrivna i andra världskrigets slutskede, oppositionella i DDR. Pommerns gränser, inre och yttre, har också skapat en instängdhet, fysiskt, men även kognitivt, genom statsmaktens indoktrinering.

Pommern kan inte förklaras. Men ett egentligen godtyckligt stycke mark, sammanhållet av ett godtyckligt namn, har under årens lopp utsatts för olika faktorer, samverkande och motstridande, som bildat det nuvarande, politiskt delade Pommern. Samma krafter har påverkat alla andra regioner, men i annorlunda inbördes styrka och med annorlunda resultat. Pommern är unikt, men det är alla andra områden också.

Källor och litteratur

Källor

Abkommen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Republik Polen über kulturelle Zusammenarbeit vom 14. Juli 1997, artikel 16.

Her Britannic Majesty's Government. War Cabinet: *Technical Sub-Committee on Axis Oil. The Oil-Position in Axis Europe first six months of 1944*. [<http://www.fischer-tropsch.org/Tom%20Reels/Linked/A5464/A5464-1018-1052%20Item%2020.pdf>] (20151218)

Görlitzer Abkommen 1950: Abkommen über die deutsch-polnische Staatsgrenze zwischen der DDR und der Volksrepublik Polen (Görlitzer Abkommen). [https://www.herder-institut.de/no_cache/bestaende-digitale-angebote/e-publikationen/dokumente-und-materialien/themenmodule/quelle/414/details.html]

Plan for Completion of Combined Bomber Offensive. Dwight D. Eisenhower Presidential Library: SMITH, WALTER BEDELL: Collection of World War II Documents, 1941-1945; Box No.: 48; HQ, U.,,T.A.F. *MOST SECRET ... DECLASSIFIED ... 4/4/74*

Potsdamöverenskommelsen 1945. [http://www.nato.int/ebookshop/video/declassified/doc_files/Potsdam%20Agreement.pdf] (20151218)

Versaillesfreden 1919. [<http://www.firstworldwar.com/source/versailles.htm>]

Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Republik Polen über die Bestätigung der zwischen ihnen bestehenden Grenze. *Bundesgesetzblatt 1991 Teil II Seite 1328-1330*, [<http://archiv.jura.uni-saarland.de/BGBI/TEIL2/1991/19911329.2.HTML#GL1>]

Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Volksrepublik Polen über die Grundlagen der Normalisierung ihrer gegenseitigen Beziehungen. Vom 7. Dezember 1970 [<http://www.documentarchiv.de/brd/1970/warschauer-vertrag.html>]

Litteratur

Ahlberg, Nils (2012): *Svensk stadsplanering. Arvet från stormaktstiden resurs i dagens stadsutveckling*, Stockholm:Forskningsrådet Formas T:3 2012.

Aischmann, Bernd (2008): *Mecklenburg-Vorpommern, die Stadt Stettin ausgenommen. Eine zeitgeschichtliche Betrachtung*, Schwerin:Thomas Helms Verlag.

Albers, Wanda (2006): *Integrative religious education in Europe. A study-of religions approach*, Inaugural dissertation, Marburg: Philipps-Universität.

Bibliografi

- Albrecht, Bernhard, Ulrich Blume (2004): *Torgelow in Pommern. Eine Betrachtung seiner Entwicklung unter askanisch-brandenburgischen, herzoglich-pommerschen und königlich-schwedischen Machtansprüchen 1281 – 1720*, Friedland/Mecklenburg: Steffen GmbH.
- Albrecht, Martin (2006): *Flugzeuge aus Barth Heinkel "Müller-Werk" und das Aussenlager KZ Ravenbrück*, Schwerin: Thomas Helm.
- Almgren, Birgitta (2009): *Inte bara Stasi-: relationer Sverige-DDR 1949-1990*, Stockholm: Carlsson.
- Amos, Heike (2009): *Die Vertriebenenpolitik der SED 1949 bis 1990*, München: Oldenbourg.
- Anklamer Fähre*. Betascript Publishing / VerPublishing [en automatutgåva av Wikipedia].
- Apelblat, Mose (2015): A Swedish diplomat and his reporting on the Holocaust, *Baltic Worlds, VIII: 1-2*, 8-18.
- Applebaum, Anne (2013): *Järnridån. Det kommunistiska maktövertagandet i Östeuropa 1945-56*, Stockholm: Bonniers [Iron Curtain, 2012].
- Arct, Bohdan (1988): *Secret journal. Life in a World War II Prison Camp*, Exeter: Webb & Bower.
- Back, Pär-Erik (1955): *Herzog und Landschaft : politische Ideen und Verfassungsprogramme in Schwedisch-Pommern um die Mitte des 17. Jahrhundert*, Lund : Gleerup.
- Bædeker, Karl (1913): *Deutschland in einem Bande*, Leipzig: Karl Bædeker.
- Balogh, Péter (2010): Pomerania. In the borderlands between Germany and Poland, *Baltic Worlds* 2010 vol. III:3, 17, web version: [<http://balticworld.com/in-the-borderlands-between-germany-and-poland/>].
- Balogh, Péter (2013a): Sleeping abroad but working at home: Cross-border residential mobility between transnationalism and (re)bordering, *Geografiska Annaler Ser. B.*, 2013, 189- 204, och i Balogh, 2014.
- Balogh, Péter (2013b): The outsider advantage, *Journal of Settlements and Spatial Planning* 24/6, 93-100, och i Balogh, 2014.
- Balogh, Péter (2014): *Perpetual border, German-Polish cross-border contacts in the Szczecin area*, Stockholm: Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen Nr 145, Stockholm University, (PhD).
- Balogh, Péter (2015): Changing patterns of city-hinterland relations in Central and East European borderlands: Szczecin on the edge of Poland and Germany, Ján Buček & Andrew Ryder (eds), *Governance in Transition*, Dordrecht: Springer, 175- 194.
- Barfot, Georg Hendrich (1759): *Tidsfördrifs nyttiat wid Ledige Stunder under Siö-Expeditionerne på ÖhrlogsFlottan Åhr 1756 och 1757 och Campagnen med Galler. Esqvadren i Pommern Åhr 1758 och 1759*, Handskrivet och handritat manus, Timmermansordens arkiv, Stockholm.

- Barthel, Franziska (2010): *Auswirkungen der Immigration polnischer Bürger auf den Landkreis Uecker-Randow am Beispiel Löcknitz im Fokus: Wohnungsmarkt, Siedlungsentwicklung sowie Bildungs- und Erziehungsrichtungen*, Neubrandenburg: Hochschule Brandenburg Schriftenreihe J.
- Bergenek, Anders och Klas Brogren, (2006): *Passagerare till sjöss: den svenska färjesjöfartens historia*, Halmstad: Shippax information.
- Berglund, Jenny (2015): Religious education on the border, *Crossings and Crosses, Borders, Educations, and Religions in Northern Europe*, eds Jenny Berglund, Thomas Lundén and Peter Strandbrink, Boston/Berlin: Walter de Gruyter Inc., 105-122.
- Bergmann, Heiko (2007): *Die Eisenbahnbrücke Karnin – technisches Meisterwerk bei Usedom*, Ueckermünde: Küsten-Regionalverlag.
- Bernhardt, Katja und Jan Musekamp (2006): 1945-ein Bruch? Stadtplaner in Stettin und Szczecin, *Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte*, N.F. 1538-59.
- Blackbourn, David (2006): *The Conquest of Nature. Water, landscape and the making of modern Germany*, London & New York: W.W.Norton & Co.
- Boecker, Arne (2010): Prozess in Wolgast. Butterschiff in stürmischen Gewässern. Die Adler Dania geriet unter polnischem Beschus. Nun beschäftigt der skurrile Zoll-Streit ein Amtsgericht, *Süddeutsche.de* 17. Mai 20160215.
- Boettcher, Hubert (2007): Stoewers Rückruf. Internationales Stoewer-Treffen mit einem Ausflug nach Stettin, *Pommern. Zeitschrift für Kultur und Geschichte*, Heft 3, XLV Jahrgang, 10-11.
- Book, Tommy (1984): *Angerdorf och exklav. Två företeelser inom den berlinska geografin*, Växjö: Acta wexionensia, Serie 1 History and Geography 4.
- Book, Tommy (1990): Bandelin – kollektivby i DDR, *Geografiska Notiser* 1990:4, 179-187.
- Book, Tommy (1991): Bandelin i oktober 1991, *Geografiska Notiser* 1991:4, 158-159.
- Book, Tommy (1993): Hur gick det för Bandelin? Lägesrapport september 1993, *Geografiska Notiser* 1993:4, 255-257.
- Borodziej, Włodzimierz (2010): *Geschichte Polens im 20.Jahrhundert*, München: C.H.Beck, 2010.
- Bornwasser, Martin (Hrg.) (2009): *Grenzüberschreitende polizeiliche Kooperation nach der EU-Ost-Erweiterung*, Frankfurt: Verlag für Polizeiwissenschaft.
- Braun, Gustav (1930): *Pommerns Küste und ihre Häfen. Rede bei Übernahme des Rektorats am 15. Mai 1930*, Greifswald: Ratsbuchhandlung L.Bamberg.
- Brym, Michelle Janet (2009): *The integration of European Union borderlands: Polish views on cross-border mobility and cooperation across the Polish-German border*, PhD dissertation, University of Tennessee, [http://trace.tennessee.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1044&context=utk_graddiss] (20151012)
- Buchholz, Werner (1999): Das schwedische Pommern, *Pommern im Wandel der Zeiten*, hrsg. Jan M. Piskorski, Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich, 173-195.

Bibliografi

- Buchholz, Werner (1992): *Öffentliche Finanzen und Finanzverwaltung im entwickelten frühmodernen Staat. Landesherr und Landstände in Schwedisch-Pommern 1720-1815*, Köln: Böhlau.
- Buchweitz, Rudi, Rudi Dobbert, Wolfhardt Noack (2007): *Eisenbahndirektionen Stettin, Pasewalk und Greifswald 1851-1990*, Berlin: Bernd Neddermeyer.
- Burström, Mats (2004): Raketbas i ruin väcker tankar om tidens flykt, *Svenska Dagbladet* Understreckare, 2004, 13 juni, 8.
- Buske, Norbert (2003): Eckpunktepapier zur Kreisgebietsreform „Großkreise“, Oktober/November 2002, *Forum für Pommern*, Heft 3-4, 5-13.
- Castells, Manuel (1996): *The rise of the network society*, Oxford: Blackwell.
- Charpentier, Carl-Johan (2012): *Stettin–Berlin–Szczecin en litteraturfilmisk essay*. [<http://www.las-en-bok.com/stettin5.pdf>] (2014-01-05)
- Charpentier, Carl-Johan (2016): *Widebum Widebum. Anteckningar kring Alfred Döblins adresser*. [www.las-en-bok.com/widebum.pdf] (20160313)
- Christaller, Walter (1933): *Die zentralen Orte in Süddeutschland*, Jena: Gustav Fischer [1966, Central Places in Southern Germany, Prentice-Hall, Englewood Cliffs N.J].
- Chwalba, Andrzej (2010): *Kurze Geschichte der Dritten Republik Polen 1989 bis 2005*, (=Veröffentlichungen des Deutschen Polen-Instituts Band 26), Wiesbaden: Harassowitsch.
- Codziennosc Historii/ Die Alltäglichkeit der Geschichte* (2007), Szczecin: Muzeum Narodowe w Szczecinie.
- Ciok, Stanisław (2009): Oddziaływanie Berlina na pogranicze zachodnie Polski, J. Jańczak, M. Musiał-Karg (red.), *Pogranicze polsko-niemieckie po 2004 roku. Nowa jakość sąsiedztwa?*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 136-150.
- Cornell, Per, Ulf Borelius & Thomas Backlund (2007/2008): Kosinna, the *Nordische Gedanke* and Swedish Archaeology. Discourse and politics in German and Swedish archaeology 1900-1959, *Current Swedish Archaeology*, Vol. 15-16, 2007/2008, 37-59.
- Crusenick, Dieter (2007): *Mit der Eisenbahn von Berlin nach Stettin, Stralsund, Sassnitz und Rügen in historischen Ansichten*, Berlin: B. Neddermeyer.
- Dagens Nyheter (2014): *Spritsmuggling till Norge ökar*, 20140118, 19.
- De Geer, Sten (1912): Storstäderna vid Östersjön, *Ymer* 1912, vol 32, 41–87.
- De Geer, Sten (1923): On the Definition, Method and Classification of Geography, *Geografiska Annaler*, Vol. 5, 1-37.
- Deutsch, Karl W. (1953): *Nationalism and social communication*, Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Darnstädt, Thomas & Wiegrefe, Klaus (2002): Massenflucht nach Plan eine teuflische Lösung, *Spiegel Special* 2/2002. [<http://www.spiegel.de/spiegel/spiegelspecial/d-22937249.html>]

- Douglas, Ray M. (2012): *Orderly and Humane: The Expulsion of the Germans after the Second World War*, New Haven: Yale University Press.
- Droste, Heiko (2009): Die organisation der Post in den schwedisch-deutschen Reichsterritorien, *Innovationen im Schwedischen Großreich : eine Darstellung anhand von Fallstudien*, Christoph Schmelz & Jana Zimdars (Hrsg.), Hamburg: Kovač, 75-91.
- Droste, Heiko (2011): The Terms of Royal Service: Post Servants' Finances, c. 1700, *ConnectingThe Baltic Area The Swedish Postal System in the Seventeenth Century*, ed. Heiko Droste, Stockholm: Södertörn Studies in History 9, Södertörn Academic Studies 42, 123-174.
- Dutkowski, Marek (2006): *Szczecin – "Metropolitanes europäisches Wachstumsgebiet" oder "Dorf mit Straßenbahn?"*, *Deutschland und Polen als Ostseeanrainer. Studien zur internationalen Schulbuchforschung* Stöber G. (Hrsg.), Hannover: Verlag Hahnsche Buchhandlung 2006 (=Schriften des Georg-Eckers-Instituts; Bd. 119), 98-108
- Ek, Richard (2003): *Öresundsregion – bli till! De geografiska visionernas diskursiva rytm*, Lund: Meddelande från Lunds universitets geografiska institutioner. Avhandlingar CXLVI.
- Ekman, Joakim (2008): *National identity in divided and unified Germany*, Saarbrücken: Dr. Müller.
- Eng, Torbjörn (2001): *Det svenska väldet – ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Engman, Max (2009): Petsamo - den finländska korridoren, *Petsamo och havet*, red. Max Engman/Kasper Westerlund, (= Meddelanden från Sjöhistoriska institutet vid Åbo Akademi nr 30), Åbo, 22- 50.
- Ericson, Lars (1996): *Svenska frivilliga. Militära uppdrag i utlandet under 1800- och 1900-talen*, Lund: Historiska Media.
- Feldmann Eellend, Beate (2013): *Visionära planer och vardagliga praktiker. Postmilitära landskap i Östersjöområdet*, Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in Ethnology 7, Södertörn Doctoral Dissertations 78.
- Fichter-Wolf, Heidi (2008): Hochschulkooperationen in Grenzräumen. Lernfeld für die Entwicklung eines gemeinsamen europäischen Wissenschaftsraums, *DISP (ETH, Zürich)* 173 2/2008, 34-46.
- Findeisen, Jörg-Peter (1994): *Fürstendienerei und Zukunftsweisendes unter feudalem Vorzeichen- Wirtschaftspolitische Reformpublizistik in Schwedisch-Pommern zwischen 1750 und 1806*, Sundsvall: Samhällsvetenskapliga institutionen, Mitthögskolan.
- Fischer, Bernd E. (2002): *Wolfgang Koeppen in Greifswald*, Berlin: Fischer.
- Französische Reformierte Kirche zu Stettin* (Francuska Gmina Zreformowanego Kościoła w Szczecinie). [<http://www.bkge.de/archiv-stettin.php?register=503>]

Bibliografi

- Friberg, Nils (1938): Tysklands riksbilvägar. En orienterande översikt, *Ymer* 1938 H 1. 65-85.
- 50 Jahre Eisenbahnfährroute Saßnitz-Trelleborg : Jubiläumsfestschrift, Berlin (Ost): Ministerium für Verkehrswesen, 1959.
- Giddens, Anthony (1984): *The constitution of society: outline of the theory of structuration*, Cambridge: Polity Press.
- Goguel, Rudi & Heinz Pohl (1955): *Oder-Neisse. Eine Dokumentation*, Berlin: Kongress-Verlag.
- Greverus, Ina Maria (1997): Island as Borderland: Experiences and Thoughts on Rügen and Usedom, *Anthropological Journal of European Culture*, Vol. 6, 7-27.
- Grzechnik, Marta (2012): *Regional Histories and Historical Regions : The Concept of the Baltic Sea Region in Polish and Swedish Historiographies*, Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Grimberg, Carl (1922): *Svenska folkets underbara öden. VI. Frihetstidens höjdpunkt och slut*, Stockholm: P.A. Norstedt&sönens förlag [Södertälje: fingraf ab, 1985].
- Gross, Ralf (1998): Die Grenzlage Anklams 1715-1815, *Geographische und historische Beiträge zur Landeskunde Pommern*, Herausgegeben von Ivo Asmus, Haik Thomas Porada und Dirk Schleinert, Schwerin: Thomas Helms, 276-280.
- Gustafsson, Harald (1998): The Conglomerate State: A Perspective on State Formation in Early Modern Europe, *Scandinavian Journal of History*, 23: 3, 189-213.
- Gyllenhaal, Lars (2011): *Tyskar och allierade i Sverige*, Stockholm: Fischer & co.
- Gyllenhaal, Lars & James F Gebhardt (2001): *Slaget om Nordkalotten: Sveriges roll i tyska och allierade operationer i norr*, Lund: Historiska media.
- Götz, Norbert, Jörg Hackmann, Jan Hecker-Stampehl (2008): Kartan i huvudet – ett tyskt perspektiv på Östersjöregionens mentala kartering, *Ymer* 2008, 300-320.
- Hackmann, Jörg (1999): Vorpommern als Teil der DDR und des vereinigten Deutschlands, *Pommern im Wandel der Zeiten*, Hrsg. Jan M. Piskorski, Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich, 341-368.
- Hackmann, Jörg (2000): Stettin: Zur Wirkung der deutsch-polnischen Grenze auf die Stadtentwicklung nach 1945, *Grenzen und Grenzräume in der deutschen und polnischen Geschichte. Scheidelinie oder Begegnungsraum?*, hrsg. v. Georg Stöver und Robert Maier, Hannover: Georg-Eckert-Inst., 217-234.
- Hackmann, Jörg (2010): Wind vom Meer: Danzig und Stettin in der polnischen politischen Kultur nach 1945, Norbert Götz, Jan Hecker-Stampehl, Stephan Michael Schröder (Hrsg.), *Vom alten Norden zum neuen Europa: Politische Kultur im Ostseeraum. Festschrift für Bernd Henningsen*. Berlin: BWV, 151-169.
- Hardenfelt, Michael (2012): Natteliv og underholdning i Polen oktober 2012. [<http://www.polenguide.pl/Natteliv%20og%20underholdning/index.htm>] 2015-05-17
- Heckscher, Eli F. (1907): *Till belysning af järnvägarnas betydelse för Sveriges ekonomiska utveckling*, Stockholm: Uppsala universitet (avh.).

- Hedin, Sven (1949): *Utan uppdrag i Berlin*, Stockholm: Bonniers.
- Hedberg, Peter (2003): *Handeln och betalningarna mellan Sverige och Tyskland 1934-1945. Den svensk-tyska clearingepoken i ett kontraktsekonomiskt perspektiv*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala Studies in Economic History 64.
- Heinickel, Gunter und Hans-Christian Bresgott (2004): Historische Raumpartnerschaften zwischen Berlin und Heringsdorf/Usedom, *Die neue Nähe. Raumpartnerschaften verbinden Kontrasträume*, Hans-Liudger Dienel, Hans-Peter Dallach, Carolin Schröder (Hg.). Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 100-111.
- Heinze, G. Wolfgang und Boris Kluge (2004): Verkehrliche Raumpartnerschaften zwischen Berlin und Usedom: Eine alte Liebe unter neuen Randbedingungen, *Die neue Nähe. Raumpartnerschaften verbinden Kontrasträume*, Hans-Liudger Dienel, Hans-Peter Dallach, Carolin Schröder (Hg.), Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 138-150.
- Helmfrid, Staffan (1995): Det svenska lantmäteriet i Pommern 1692-1709, *Rannsakingar efter antikviteter – ett symposium om 1600-talets Sverige*, KVHAA Konferenser 30. Stockholm, 197-200.
- Henning, Gero (1993): *Stettin under svensktiden 1630-1720. Östersjöns sydligaste hamnstad fyller 750 år*, Djursholm: Dar Al-Muna.
- Herrmann-Winter, Renate (2009): Mundart und Umgangssprache, 115-116 och Charakteristik der deutschen Ortsnamen und Bemerkungen zu den Flurnamen, 119-122, *Fischland, Darß, Zingst und Barth mit Umland – Eine landeskundliche Bestandsaufnahme im Raum Wustrow, Prerow, Zingst und Barth*, Hg. von Konrad Billwitz und Haik Thomas Porada (= Landschaften in Deutschland – Werte der deutschen Heimat, Band 71, Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Hirschman, Albert (1970): *Exit, voice and loyalty*, Boston, Mass.: Harvard University Press.
- Holmberg, Nils (1941): Oderhandeln, Preussen och Svenska Pommern vid mitten av 1700-talet, *Scandia* 1941, 120-148.
- Huber, Florian (2015): *Kind, versprich mir daß du dich erschießt*, Berlin: Berlin Verlag.
- Hughes, Teresa Ann, et al. (2007): *Religious Education in Government – Run Primary and Secondary Schools in Poland and Canada (Ontario and Quebec) – An International Focus*. [<http://www.eric.ed.gov/PDFS/ED495077.pdf>]
- Hutnikiewicz, Alina (1999): Das polnische Pommern, *Pommern im Wandel der Zeiten*, hrsg. Jan M. Piskorski. Szczecin: Zamek Książąt, 369-421.
- Hutnikiewicz, Alina (2007): Das polnische Westpommern 1945-2005, *Codziennosc Historii/ Die Alltäglichkeit der Geschichte*. Szczecin: Muzeum Narodowe w Szczecinie, 13-39.
- Hårdstedt, Martin (2010): *Omvälvningarnas tid. Norden och Europa under revolutions- och Napoleonkrigen*, Stockholm: Norstedts.
- Hägerstrand, Torsten (1983): Den geografiska traditionens kärnområde, *Svensk Geografisk Årsbok* 1983, 38- 43.

Bibliografi

- Hägerstrand, Torsten (1987): Den regionalgeografiska problematiken, *Ymer 1987: Regionalgeografi*, 8-11.
- Hägerstrand, Torsten (1995): Regionen – en begränsad omkrets, *Från landskommuner till Skåneförbund – tre decennier av mellankommunalt samarbete i SV Skåne*, red. Per-Olof Persson, 181-185, Malmö: Sydvästra Skånes kommunalförbund.
- Hägerstrand, Torsten (2009): *Tillvaroväven*, Stockholm: Formas.
- Högberg, Staffan (1969): *Utrikeshandel och sjöfart på 1700-talet: stapelvaror i svensk export och import 1738-1808*, Stockholm: Bonniers.
- Högselius, Per (2005): *Die deutsch-deutsche Geschichte des Kernkraftwerkes Greifswald. Atomenergie zwischen Ost und West*, Berlin: BWV.
- Isaac, Aaron (1998 [c.1800]): Varje jude skulle bära ett ylleband om hatten, *Det judiska Stockholm*, red. David Glück, Aron Neuman och Jaqueline Stare. Stockholm: Judiska museet, 11-20.
- Inglehart, Ronald & Christian Welzel (2005): *Modernization, Cultural Change and Democracy. The Human Development Sequence*, Cambridge etc.: Cambridge University Press.
- Jankowski, Grzegorz (2009): *Wir sind grösser, als ihr glaubt*, *Die Welt*, 15. Mai 2009, 9.
- Jędrusik, Maciej (2013): Usedom/Uznam, *The political economy of divided island, Unified geographies, multiple politics*, ed. by Godfrey Baldacchino, Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan, 137-156.
- Johst, David (2013): Die Festung Rügen. Von 1953 an wollte das DDR-Regime Deutschlands größte Insel zu einer gigantischen Flottenbasis umbauen. *Die Zeit* N° 12/201322. März 2013. [<http://www.zeit.de/2013/12/Ruegen-DDR-Flottenbasis>] (2015-08-08)
- Jörn, Nils (1998): Die Auseinandersetzungen zwischen den schwedisch-pommerschen Ständen und ihrem Landesherrn wegen der Veränderung der Landesmatrikel 1799-1801, *Geographische und historische Beiträge zur Landeskunde Pommern*, Schwerin: Thomas Helms, 160-165.
- Kaczmarek, Łukasz and Paweł Ladykowski (2012): Ethnographic training in borderland: Student fieldwork, serendipities and tight limits of Polish university system, *Cargo* 1,2/2012, 101-119.
- Karp, Hans-Jürgen (2000): Die deutsch-polnische Grenze: Identität und Konfession, *Grenzen und Grenzräume in der deutschen und polnischen Geschichte. Scheidelinie oder Begegnungsraum?*, Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 109-120.
- Katholiken in Vorpommern*. [<http://www.kath-vorpommern.de/info/geschichte-alle.rtf>]
- Kersken, Norbert (1999): Der Ausgang des Mittelalters (bis 1474), *Pommern im Wandel der Zeiten*, hrsg. Jan M. Piskorski, Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich, 97-127.
- Kirchner, Detlef (2009): Die Oder – Lebensader für Stettin, Detlef Kirchner (Hg.), *Der Hafen Stettin und seine Hafengebäude*, Lübeck: Historischer Arbeitskreis Stettin, 5–30.
- Kjellén, Rudolf (1899): Studier öfver Sveriges politiska gränser, *Ymer* 1899:3, 283–340.

- Kjellén, Rudolf (1916): *Staten som livsform*, Stockholm: Gebers.
- Klüter, Helmut und Michael Heinz (2003): Grundlagen und mögliche Ziele einer Strukturreform in Mecklenburg-Vorpommern am Beispiel des Landesteils Vorpommern, *Forum für Pommern*, Heft 3-4, 15-47.
- Klüter, Helmut, Kristin Hormann, Michael Heinz, Bernd Röber (2005): *Wirtschaftsatlas Vorpommern und Mecklenburgische Seenplatte*, Schwerin: Thomas Helms.
- Klüter, Helmut och Michael Heinz (2005): Greifswald und sein Umland, Mutke, R. (Hrsg.): *Stadt am Meer mit Zukunft – Greifswald 2005*, Greifswald, MV-Verlag, 25 – 39.
- Kołodziej, Gaja (2011): *Świnoujście Report*, TRATEBBB manuskript.
- Kossert, Andreas (2002): Preußen, Deutsche oder Polen? Die Masuren im Spannungsfeld des ethnischen Nationalismus 1870-1956, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Kossert, Andreas (2008): *Kalte Heimat. Die Geschichte der deutschen Vertriebenen nach 1945*, München: Siedler.
- Kostrzewski, Józef (1949): *Les origines de la civilisation polonaise, Préhistoire – protohistoire*, Paris: Presses universitaires de France.
- Kowalczyk, Urszula (2013): Current trends in the Polish maritime industry, *Baltic Rim Economies Quarterly Review*:1390.
- Kramer, Reinhard, Wolfgang Kramer und Horst-Dieter Foerster (2009): *Zwischen Gestern und Morgen: Die Fährverbindung Sassnitz–Trelleborg*, Rostock: Redieck & Schade.
- Krause, Friedrich (1899): *Neue Hafenanlagen in Stettin*, Berlin: Ernst.
- Krüger, Joachim (2003): Der Zoll-, Not- und Lotsenhafen Grünschwade – eine schwedisch-preußische Problemzone am Peenestrom, *Gemeinsamt Bekannte. Schweden und Deutschland in der Frühen Neuzeit*, Hrg. Ivo Asmus, Heiko Droste, Jens E. Olesen, Münster: LIT, 306-316.
- Krüger, Joachim (2007): *Wolgast in der Asche. Ausgewählte Quellen zur Lustration der Stadt in der dänischen Zeit (1715-1721)*, Hg. von Joachim Krüger, Greifswald: Publikationen des Lehrstuhls für Nordische Geschichte, Bd.8.
- Krüger, Joachim (2009): Die Reformen des schwedisch-pommerschen Münzwesens nach 1681, *Innovationen im Schwedischen Großreich : eine Darstellung anhand von Fallstudien*, Christoph Schmelz & Jana Zimdars (Hrsg.). Hamburg : Kovač, 98- 118.
- Krüger, Joachim (2012): Ein Abriß über die Dänenzeit Vorpommerns zwischen 1715 und 1721, *Die Demminer Kolloquien zur Geschichte Vorpommerns, Ausgewählte Beiträge 1995-2011*, Herausgegeben von Henning Rischer und Dirk Schleinert, Greifswald : Sardellus, 153-166.
- Krüger, Joachim (2014): Pommern in der dänisch-schwedisch-preußischen Zeit (1715-1815), *Geschichte Pommerns im Überblick*, Herausgegeben von Joachim Wächter, Greifswald : Sardellus, 75-97.
- Kruszewski, Z. Anthony (1972): *The Oder-Neisse Boundary and Poland's Modernization. The socioeconomic and political impact*, New York etc.: Praeger.

Bibliografi

- Lakotta, Beate (2005): Tief vergraben, nicht dran rühren, *Spiegel Special* 2/2005. 30.03. [<http://www.spiegel.de/spiegel/spiegelspecial/d-39863564.html>] (acc. 2013-12-26]
- Lange, Herbert (2009): „Schwedenbauten“. Festungswesen in Vorpommern während des 17. Jahrhunderts, *Innovationen im Schwedischen Großreich: eine Darstellung anhand von Fallstudien*, Christoph Schmelz & Jana Zimdars (Hrsg.), Hamburg : Kovač, 119-160.
- Lange, Stefanie (2006): Auswirkungen des globalen Klimawandels auf die Odermündungsregion unter besonderer Berücksichtigung des Küstenschutzes und dessen Folgen für den Tourismus, *IKZM-Oder Berichte* 24 (2006), Berlin: Geographisches Institut, Humboldt-Universität zu Berlin.
- Lange Scherbenske, Stefanie & Linus Rispling (2015): Flytande gränser kring Stettiner Haff – från svensk provins till pilotregion för klimatanpassning, *Ymer* 2015, 119-135.
- Langer, Herbert J (1998): Die „Schwedenzeit“ in Mecklenburg und Pommern, *Schwedenzeit*, Wismar: Stadtgeschichtliches Museum, 9-14.
- Langer, Horst (1996): Gelehrte Sozietäten in Swedish-Pommern im 18. Jahrhundert, *Europäische Sozietätsbewegung und demokratische Tradition: die europäischen Akademien der frühen Neuzeit zwischen Frührenaissance und Spätaufklärung*, herausgegeben von Klaus Garber und Heinz Wismann unter Mitwirkung von Winfried Sieber, Tübingen: Max Niemeyer, 1550-1567.
- Lanitzki, Günter (2000): *Galeeren auf dem Peenestrom Die preußisch-schwedische Seeschlacht 1759 oder wie die Kartoffel nach Skandinavien kam*, Berlin: Ed. Ost.
- Le Goff, Jacques (2015): *Must We Divide History into Periods?*, New York: Columbia University Press, [*Faut-il vraiment découper l'histoire en tranches?*, Paris :éd. Seuil, 2014.]
- Levander, Albin (1923): Oberschlesien och den Oberschlesiska frågan, *Statsvetenskaplig tidskrift* årg. 26, augusti 1923, häft. 3, 247-278.
- Lopuch, Wojciech (2007): *Nowe Warpno/Neuwarp*. Szczecin: Stowarzyszenie Czas Przestrzeń Tożsamość.
- Lundén, Thomas (1998): En tysk geograf ser tillbaka på sitt land, *Ymer* 1998, 149-153.
- Lundén, Thomas (2004): *On the boundary. About humans at the end of territory*, Huddinge: Läromedel från Södertörns högskola 2.
- Lundén, Thomas (2009): Valga-Valka, Narva-Ivangorod. Estonia's divided border citie, Co-operation and conflict within and beyond the EU, J. Jańczak (ed.), *Conflict and Cooperation in Divided Towns and Cities.*, Berlin: Logos Verlag, 133-149.
- Lundén, Thomas (2010): Szczecin/Stettin – centralort med begränsning, *Geografiska Notiser* 1: 2010: 19–24.
- Lundén, Thomas (2011a): Szczecin – center of a truncated border region with geopolitical dilemmas, *Baltic Rim Economies*, 28.2.2011, 58.

- Lundén, Thomas (2011b): Skolor som går över gränsen, *Tvåra möten. Om utbildning och kritiskt lärande*, red. Peter Strandbrink, Beatriz Lindqvist, Håkan Forsberg, Huddinge: Södertörn Studies in Education 1, 77-95.
- Lundén, Thomas (2012): The emergence and decline of ethnic minorities in Baltic borderland, *Limes: Borderland studies*, vol. 5(2), 128-144.
- Lundén, Thomas (2013): Stettin (Szczecin) – nod i ett geopolitiskt nätverk, *Geografiska Notiser* 2013:3, 124-130.
- Lundén, Thomas (2015): Geopolitics and religion – a mutual and conflictual relationship. Spatial regulation of creed in the Baltic Sea Region, *International Review of Sociology: Revue Internationale de Sociologie*, vol.25:2, 235-251.
- Lundén, Thomas, Anders Mellbourn, Joachim von Wedel, Péter Balogh (2009): Szczecin. a cross-border center of conflict and cooperation, [in:] J. Jańczak (ed.), *Conflict and Cooperation in Divided Towns and Cities*, Berlin: Logos Verlag, 110-121.
- Lundén, Thomas & Péter Balogh (2011): Trans-Boundary Movements: The Case of the Polish-German Land Border, *Cultural Diversity as a Source of Integration and Alienation - Nations, Regions Organisation*, Szczecin: Uniwersytet Szczeciński, 33-47.
- Lundmark, Lennart (1989): *Tidens gång & tidens värde*, Stockholm: Författarförlaget.
- Lundmark, Tommy (2006): *På botten av Viken – Berättelser om Norrlandskustens dramatiska 1900-tal*, Skellefteå: Tol.
- Lynch, Kevin (1960): *The image of the city*, Cambridge, Mass. & London: The MIT Press.
- Lärmer, Karl (1975): *Autobahnbau in Deutschland 1933 bis 1945*, Berlin (Ost): Akademie-Verlag.
- Lönnroth, Erik (1999): Vorpommern und das Königtum Schweden im 18. Jahrhundert, *Ehrenpromotion Erik Lönnroth*, Hrsg Jürgen Kohler, Red. Jens E. Olesen, Greifswald: Greifswalder Universitätsreden Nr. 89, 23-30.
- Lösch, August (1940): *Die räumliche Ordnung der Wirtschaft*, Jena: G. Fischer. [Loesch, (1954) : *The economics of location*, New Haven:Yale University Press].
- Marody, Mira and Sławomir Mandes (2009): National Identity of Poles, National Identity Social Sciences Eastern Europe, *GESIS Leibniz Institute for the Social Sciences*, June 2009, 10-12.
- Maron, Monika (2010): *Zwei Brüder. Gedanken zur Einheit 1989-2009*, Frankfurt am Main: Fischer.
- Massey, Doreen (1995): The Conceptualization of Place, *A Place in the World? Places, Cultures and Globalization*, D. Massey, and P. Jess eds., Oxford: Oxford University Press/The Open University, 45-77.
- Mauerer, Josef (2011?): *Ein prominenter Zug. DB Bahnberufe*.
[<http://www.eisenbahnwelt.de/zeitschriftenartikel-7680.html?nav=867>] (2015-12-19)

Bibliografi

- Mellbourn, Anders & Lundén, Thomas (2008): *Gränslös glädje i Pommern*, Svenska Dagbladet 2008-02-03, 8 [http://www.svd.se/kultur/granslos-gladje-i-pommern_835333.svd.]
- Mellbourn, Anders (2009): Space age again. Peenemünde and superpower dreams, *Baltic Worlds*, 2009 II:2, 34-35.
- Meschke, Michael (2002): *Marionettisten. Memoarer*, Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Meier, Martin (2008): *Vorpommern nördlich der Peene unter dänischer Verwaltung 1715 bis 1721 : Aufbau einer Verwaltung und Herrschaftssicherung in einem eroberten Gebiet*, München: R. Oldenbourg.
- Meyring, Elsa: *Memoirs of a "non-aryan" German in the 20th century. Written in Sweden 1942*, Manuscript, translated by Fritz and Shirley Bowers, Vancouver 1992.
- Mieszkowska, Krystyna, 1996: City profile Szczecin, *Cities*, 13, 2, 109-116.
- Mieczkowski, Janusz (2007): Zur Geschichte der Juden in Pommern. *TransOdra On Line*. [http://www.transodra-online.net/de/node/1418] (2015-12-19.)
- Müller, Reinhard (2009): Grenzüberschreitende Zusammenarbeit der Polizei. Eine Analyse polizeilicher Kooperation nach der EU-Ost-Erweiterung, *Grenzüberschreitende polizeiliche Kooperation nach der EU-Ost-Erweiterung*, Martin Bornwasser, (Hrg.), Frankfurt: Verlag für Polizeiwissenschaft, 181-190.
- Musekamp, Jan (2008): *Zwischen Stettin und Szczecin. Metamorphosen einer Stadt zwischen 1945 und 2005*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde, Kulturwissenschaftliche Fakultät der Europa-Universität Viadrina Frankfurt (Oder), den 29. Januar 2008. [*Zwischen Stettin und Szczecin. Metamorphosen einer Stadt von 1945 bis 2005*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2010.]
- Musekamp, Jan (2009): Szczecin's Identity after 1989: A Local Turn, *Cities after the Fall of Communism. Reshaping cultural landscapes and European identity*, eds John J.Czaplicka, Nida Gelazis and Blair A. Ruble, Baltimore & Washington: Woodrow Wilson Center Press with Johns Hopkins University Press, 305-334.
- Musekamp, Jan (2007): Deutsche Sichten auf Stettin, *Codziennosc Historii/ Die Alltäglichkeit der Geschichte*, Szczecin : Muzeum Narodowe w Szczecinie, 41-61.
- Münch, Felix (2011): *Ahlbeck/Heringsdorf Report*, TRATEBBB, manuskript.
- Müssener, Helmut, Wolfgang Wilhelmus (2014): *Stettin, Lublin, Stockholm: Elsa Meyring aus dem Leben einer deutschen Nichtarierin im Zwanzigsten Jahrhundert*, 2. Erweiterte und korrigierte Auflage, Rostock: Koch.
- Nase, Marco (2014): „Att Sverige skall dominera här“. *Johannes Paul und das Schwedische Institut der Universität Greifswald 1933-1945*, Greifswald: Publikationen des Lehrstuhls für Nordische Geschichte, Bd.17.
- Nemitz, Werner (2000): *Kriegsende eines HJ-Volkssturmsoldaten 1945 - 48. Erlebnisbericht und Recherche*, Book on Demand.
- Nicolaus, Herbert & Lutz Schmidt (2000): *Einblicke. 50 Jahre EKO Stahl*, Eisenhüttenstadt: EKO Stahl GmbH.

- Nilsson, Jan Henrik, Lena Eskilsson and Richard Ek (2010): Creating cross-border destinations: Interreg Programmes and Regionalisation in the Baltic Sea Area, *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, vol. 10:2, 153-172.
- Nilsson, Per Åke (2014): Den förenande olikheten, *Geografiska Notiser*, 2014:2, 69-79.
- Nordisk Familjebok*, Uggleupplagan 1919: 29.
- Odén, Birgitta (1976): Koordinering. Historisk förändring, *Studier i historisk metode XI*, Oslo 1976, 162-173.
- Ohlhorst, Dörte (2004): Institutionelle Raumpartnerschaften zwischen Berlin und Usedom, *Die neue Nähe. Raumpartnerschaften verbinden Kontrasträume*, Hans-Liudger Dienel, Hans-Peter Dallach, Carolin Schröder (Hg.), Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 112-122.
- Ohlmarks, Åke (1980): *Efter mej syndaflo den. Greifswald – Berlin – Hamburg 1941-1945*, Köping: Lindfors.
- Olausson, Peter (2010): Potatismyster mosas, *Folkvett* 2010:1.
- Opiłowska, Elżbieta (2014): The Europeanization of the German-Polish Borderlands, *European Border Regions in Comparison. Overcoming Nationalistic Aspects or Re-Nationalization?*, ed. by Katarzyna Stokłosa and Gerhard Besier, New York & Abington: Routledge, 275- 285.
- Orback, Jens (2007): *Medan segern firades, Min mammas historia*, Stockholm: Mån-pocket.
- Pauli, Ulf (1989): *Det svenska Tyskland : Sveriges tyska besittningar 1648-1815*, Stockholm: Svenska humanistiska förbundet.
- Pergande, Frank (2014): Die Antwort kennt nicht einmal der Wind. Ein NPD-Politiker darf bei der Bürgermeisterwahl kandidieren – wie konnte das passieren, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 20 März 2014, Nr 67, 4.
- Pettersson, Waltraut (2006): *Mitt Pommern: tankar och minnen*, Sigtuna.
- Piskorski, Jan M. (2013): *Die Verjagten. Flucht und Vertreibung in Europa des 20. Jahrhunderts*, München: Siedler.
- Piskorski, Jan M. (1999): Pommern, Das Land, seine Menschen, seine Geschichte (anstelle einer Einleitung), *Pommern im Wandel der Zeiten*, hrsg. Jan M. Piskorski, Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich, 5-12.
- Piskorski, Jan M. (1999): Die Urgeschichte (bis zum Ende des 11. Jahrhunderts), *Pommern im Wandel der Zeiten*, hrsg. Jan M. Piskorski, Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich 13-33.
- Piskorski, Jan M. (1999): Der Staat der ersten Greifenherzöge (bis 1220), *Pommern im Wandel der Zeiten*, hrsg. Jan M. Piskorski, Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich, 35-57.
- Piskorski, Jan M. (1999): Die Epoche der grossen Umbrüche (bis 1368), *Pommern im Wandel der Zeiten*, hrsg. Jan M. Piskorski, Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich, 59-95.
- Plan miasta Szczecin Police*, Warszawa: Daupol Wydawnictwo Kartograficzne, u.å.

Bibliografi

- Politika* (2014): Niezbędnik inteligenta "Miasta i ludzie", 10/2014.
- Pommern im Wandel der Zeiten* (1999), hrsg. Jan M. Piskorski, Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich.
- Porada, Haik Thomas (2009): Das Zusammenwirken von Geodäsie, Steuererhebung und Militärpolitik in der schwedischen Großmachtzeit, *Innovationen im Schwedischen Großreich : eine Darstellung anhand von Fallstudien*, Christoph Schmelz & Jana Zimdars (Hrsg.), Hamburg: Kovač, 45-73.
- Porada, Haik Thomas (2012): *Hur fungerade "Pommerska Bergslagen"?* Om det senmedeltida och tidigmoderna fiskeriets organisation vid södra östersjökusten, Leibniz-Institut für Länderkunde i Leipzig, Föredrag vid Stockholms universitets Medeltids-seminarium den 19 november 2012.
- Porada, Haik Thomas (2014): The golden age of Pomerania. The organization of late medieval and early modern fishing on the southern Baltic coast, *Baltic Worlds*, 2014 VII:2-3, 92-98.
- Preissler, Ingo (2011): Waldmeer, Sandmeer, gar nichts mehr, *Berliner Zeitung* 03.02.2001 [<http://www.berliner-zeitung.de/archiv/eggesin,10810590,9874158.html>]
- Putzger, F.W. (1927): *Historischer Schul-Atlas, Kleine Ausgabe*, Bielefeld und Leipzig: Velhagen & Klafing.
- Rada, Uwe (2004): *Zwischenland. Europäische Geschichten aus dem deutsch-polnischen Grenzgebiet*, Berlin: be-bra Verlag.
- Rabenschlag, Ann-Judith (2014): *Völkerfreundschaft nach Bedarf. Ausländische Arbeitskräfte in der Wahrnehmung von Staat und Bevölkerung der DDR*, Stockholm: Stockholm Studies in History 102.
- Rautenberg, Hans-Werner (1999): Zeit der großen Hoffnungen und der Niederlage: Pommern im Dritten Reich (bis 1945), *Pommern im Wandel der Zeiten*, hrsg. Jan M. Piskorski, Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich, 305-339.
- Regionaler Planungsverband Vorpommern 2004): *Zentralörtliche Verflechtungen zwischen Ostmecklenburg/Vorpommern und der Stadt Szczecin, Szenarien*. Berlin Juli 2004.
- Reimers, Erich (1943): *Der Kampf um den deutschen Osten*, Leipzig: Wilhelm Goldmann Verlag.
- Ressel, Magnus (2015): The first German dream of the ocean. The project of the "Reichs-Admiralität" (1570-1582), *Beyond the Sea. Reviewing the manifold dimensions of water as barrier and bridge*, ed. Marta Grzechnik, Heta Hurskainen, Köln etc.: Böhlau, 85-116.
- Rowntree, Leser B. & Margaret Conkey W. (1980): Symbolism and the cultural landscape, *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 50:4, 459-474.
- Röder, Werner & Herbert A. Strauss (1980/1999): *Politik, Wirtschaft, Öffentliches Leben*. Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933 / Leitung und Bearbeitung Werner Röder, Herbert A. Strauss, unter Mitwirkung von Dieter Marc Schneider, Louise Forsyth; Autoren, Jan Foitzik ... [et al.], Redaktion, Sybille Claus und Beatrix Schmidt, Bd. 1, München: K.G. Saur.

- Sandahl, Jens (1998): *Sillfiske och sillmarknad: 1700-talets bohusslänska sillfiskeperiod i ett internationellt perspektiv*, Göteborg: Ekonomisk-historiska inst, Handelshögskolan vid Göteborgs universitet.
- Sandberg, Robert (2003): The state and the integration of the towns of the provinces of the Swedish Baltic Empire, *Baltic towns and their inhabitant. Aspects on early modern towns in the Baltic area*, Kekke Stadin (ed.), Södertörns högskola, Research Reports 2:2003, 10-26.
- Schilling, Renate (1989): *Schwedisch-Pommern um 1700: Studien zur Agrarstruktur eines Territoriums extremer Gutsherrschaft: untersucht auf der Grundlage des schwedischen Matrikelwerkes 1692-1698*, Weimar: Böhlau Nachf.
- Schleinert, Dirk (2009): „Beyfällige Gedanken über die sich in der Landwirtschaft findenden Mängel“. Die vorpommersche Gutswirtschaft im Spiegel der Aufzeichnung des Landrates Felix Dietrich von Behr auf Bandelin, *Innovationen im Schwedischen Großreich : eine Darstellung anhand von Fallstudien*, Christoph Schmelz & Jana Zimdars (Hrsg.), Hamburg: Kovač, 161-180.
- Schlingensiepen, Ferdinand (2010): *Dietrich Bonhoeffer, 1906-1945: martyr, thinker, man of resistance*, London: T & T Clark.
- Schlögel, Karl (2009): *Reading Time in Space. Problems of a Topographically Sensitive Historiography* (manuscript).
- Schwarz, Gabrielle (1961): *Allgemeine Siedlungsgeographie*, Berlin: De Gruyter.
- Schwell, Alexandra (2006): Boundaries in border police cooperation: The case of the German-Polish border, *Borderland identities. Territory and belonging in North, Central and East Europe*, ed. Madeleine Hurd, Södertörn University College: Gondolin, 255-288.
- Simonson, Örjan (2009): Seventeenth-Century virtual communities: Postal services and correspondence networks in the Swedish Empire, *Ajalooline ajakiri 2009 3-4*, 383-424.
- Simonson, Örjan (2011): The Swedish Empire and postal Communications: Speed and time in the Swedish Post Office c. 1680-1720, *Connecting The Baltic Area. The Swedish Postal System in the Seventeenth Century*, ed. Heiko Droste, Stockholm: Södertörn Studies in History 9, Södertörn Academic Studies 42, 49-97.
- SOU (1942): Statens Offentliga Utredningar 1942:53, *Betänkande med förslag till ordnande av statens isbrytarverksamhet*, Stockholm: Handelsdepartementet.
- Der Spiegel* 1953:10: ODER-NEISSE auf Widerruf. [<http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-25655875.html>]
- Sohlmans Musiklexikon* (1948): Första bandet, Stockholm: Sohlmans förlag.
- Stępiński, Włodzimierz (1999): Auf dem Weg zur Moderne: Die Vereinigung Pommerns unter preußischer Herrschaft (bis 1871), *Pommern im Wandel der Zeiten*, hrsg. Jan M. Piskorski, Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich, 225-256.

Bibliografi

- Stokłosa, Katarzyna (2003): *Grenzstädte in Ostmitteleuropa. Guben und Gubin 1945 bis 1995*, Frankfurter Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Ostmitteleuropas, Band 9. Berlin: BWV.
- Stokłosa, Katarzyna (2006): Two sides of the border and one regional identity: the identity problem in the German-Polish and Ukrainian-Slovak border regions, *Crossing the border. Boundary relations in a changing Europe*, ed. Thomas Lundén, Södertörn University College: Gondolin, 117-134.
- Strandbrink, Peter (2013): There is No Sacrum in it Any More: Revisiting Formalist Statehood and Religious/Civic Education on Baltic–Barents Borders, *Religion, State and Society* 41:4, 394-417.
- Święcicki, Jakub (2009): *Polen*, Stockholm: SNS Förlag.
- Sverige-DDR medlemsblad* 1984:1.
- Szajnowska-Wysocka, Alicja (2006): Europeanisation of the cultural space of Upper Silesia, *Bulletin of Geography, (Socio-Economic Series 6/2006) University of Silesia*. [http://www.bulletinofgeography.umk.pl/6_2006/11_szajnowska-wysocka.pdf](2013-08-16)
- Sztompka, Piotr (2008): *The ambivalence of social change in post-communist societies*, Södertörn lecture 1. Huddinge: Södertörns högskola.
- Szultka, Zygmunt (1999): Das brandenburgisch-preußische Pommern, *Pommern im Wandel der Zeiten*, hrsg. Jan M. Piskorski, Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich, 197-224
- Szultka, Zygmunt (2006): Die friderizianische Kolonisation Preußisch-Pommerns (1740-1786), *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung* 2006, vol. 55, n°2, 159-193.
- Syssner, Josefina (2006): *What Kind of Regionalism? : Regionalism and Region Building in Northern European Peripherie*, Frankfurt: Peter Lang.
- Taylor, Zbigniew (2008): The dismantling and removal of railway lines by Soviet Red Army troops on present-day Polish territory, 1944-48, *Journal of Transport Geography* 16, 217-228.
- Tedin, Ola (2004): Medicinsk turist? Javisst! *Ystads Allehanda* 19 april 2004. [<http://www.ystadsallehanda.se/opinion/medicinsk-turist-javisst/>] (2015-05-17)
- Terry, Sarah Meiklejohn (1983): *Poland's Place in Europe. General Sikorski and the Origin of the Oder-Neisse Line, 1939-1943*, Princeton: Princeton University Press.
- Tingsten, Herbert (1950): *Västtysklands problem*, Stockholm: Bonniers.
- von Thadden, Rudolf (2010): *Trieglaff. Eine pommersche Lebenswelt zwischen Kirche und Politik 1807-1948*, Göttingen: Wallstein.
- Thies, Jochen (2013): *Die Bismarcks : eine deutsche Dynastie*, München: Piper.
- Trittel, Günter J. (1987): Hans Schlange-Schöningen. Ein vergessener Politiker der "Ersten Stunde", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 35. Jahrg., 1. H. (Jan. 1987), 25-63.

- Troebst, Stefan (1997): *Handelskontrolle - „Derivation“- Eindämmung: schwedische Moskaupolitik 1617-1661*, Wiesbaden: Harrassowitz, Serie: Veröffentlichungen des Osteuropa-Instituts München. Reihe Forschungen zum Ostseeraum, 0948-9592: 2.
- Törnqvist, Gunnar (1998): *Renässans för regioner*, Stockholm: SNS.
- Uddhammar, Emil (2014): Bismarcks historia speglar Tysklands, *Svenska Dagbladet* 2014-04-22, 24.
- Umweltverträglichkeitsstudie des polnischen Kernenergieprogramms*, Łukasz Szkudlarek, Dominika Lewicka-Szczebak, Marek Kasprzak. [http://www.umweltbundesamt.at/fileadmin/site/umweltthemen/umweltpolitische/SUP/Polen/Umweltbericht_Polen_Nukstrategie_dt.pdf] (20151225).
- Universität Greifswald 525 Jahre* (1982), Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften.
- US Library of Congress, Education: Poland, 2011. [<http://countrystudie.us/poland/42.htm> US Library of congress, Dec.16, 2011].
- „*Usedom als deutsch-polnische Insel*“ (2009). Bürgergutachten älterer Menschen der Gemeinde Heringsdorf. Zusammengefasst durch das Nexus Institut für Kooperationsmanagement und Interdisziplinäre Forschung GmbH Dr. Christine von Blanckenburg im Auftrag des Bundesministeriums für Verkehr, Bau und Stadtentwicklung. [http://www.nexus-berlin.com/download/09-11-28_BG_Heringsdorf_END.pdf]. (2010-08-05)
- Vollack, Manfred (1985): An Pommerns Küste, *Die Ostsee. Natur und Kulturraum*, Hrg J. Newig/H.Theede, Husum: Husum Verlag, 100-102.
- Wachowiak, Bogdan (1999): Das vereinigte Herzogtum Pommern (bis 1648), *Pommern im Wandel der Zeiten*, hrsg. Jan M. Piskorski, Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich, 129-171.
- Wartenberg, Heiko und Haik Thomas Porada (1998): Schwedische Vermessungen in Pommern und Mecklenburg, *Schwedenzeit*, Wismar: Stadtgeschichtliches Museum, 55-76.
- von Wedel, Joachim (2010a): Good Neighbor Inculturation of Religious Communities in West Pomerania, *Religion in Eastern Europe*, vol. XXX:3, (August 2010), 25-33.
- von Wedel, Joachim (2010b): Remediävalisierung II. Zur Programmatik der Europäischen Regionalpolitik, *Raumforschung und Raumordnung* 68 (2010), 389-396.
- Wiborg, Susanne (2014): Das Kinderbatallion, *Die Zeit* No. 13 20, März 2014, 19.
- Wilhelmus, Wolfgang (2007): *Juden in Vorpommern*. Friedrich-Ebert-Stiftung, Landesbüro Mecklenburg-Vorpommern, Schwerin: Reihe Beiträge zur Geschichte Mecklenburg-Vorpommern Nr. 8.
- Wilhelmus, Wolfgang (2008): *Schweden im Fadenkreuz : deutsch-schwedische Beziehungen 1918-1945*, Rostock: Ingo Koch.
- Willers, Uno (1945): *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser: studier i svensk – pommersk historiografi och svensk opinionsbildning*, Uppsala-Stockholm: Gebers.

Bibliografi

- Wirén, Agnes (1987): Den glömda utvandringen i nytt perspektiv. Om svenska invandrare i Danmark och Tyskland, *Över gränser: festskrift till Birgitta Odén*, Lund: Historiska institutionen, 459-472.
- Wirtschafts- und Verkehrsgeographischer Atlas von Pommern*, (1934), Stettin: Ostsee-Druck und Verlag.
- Witt, Werner (1998): Geographie, Raumforschung und Landesplanung in Pommern 1881-1945, *Geographische und historische Beiträge zur Landeskunde Pommern*, Herausgegeben von Ivo Asmus, Haik Thomas Porada und Dirk Schleinert, Schwerin: Thomas Helms, 27-43.
- Völker, J (2009): Die Stinnes-Werft im Dienst der Sowjetischen Schifffahrts-AG, 31-32, Kirchner, Detlef (ed) *Der Hafen Stettin und seine Hafenbahn*, Lübeck: Historischer Arbeitskreis Stettin.
- Włodarczyk, Edward (1999): Krisenzeit: Pommern in der Weimarer Republik (bis 1933), *Pommern im Wandel der Zeiten*, hrsg. Jan M. Piskorski, Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich, 283-303.
- Wächter, Joachim (1998): Grenzen und Verwaltungsgebiete Swedish-Vorpommerns 1806 und ihre weitere Entwicklung, *Geographische und historische Beiträge zur Landeskunde Pommerns*, hrsg. von Ivo Asmus, Haik Thomas Porada und Dirk Schleinert, Schwerin: Thomas Helms Verlag, 281-287.
- Åkerlund, Andreas (2010): *Mellan akademi och kulturpolitik. Lektorat i svenska språket vid tyska universitet 1906-1945*, Uppsala: Studia Historica Upsaliensis 240.
- Önnerfors, Andreas (2003): *Svenska Pommern. Kulturmöten och identifikation 1720-1815*, Lund: Ugglan, Minervaserien 6.
- Önnerfors, Andreas (2002): Svenska språkets ställning i Östersjöprovinserna Pommern 1648-1815, *Svenska språkets historia i Östersjöområdet, Studier i svensk språkhistoria*, red. S. Lagman, S.Ö. Ohlsson, V. Voodla, Tartu: Nordistica Tartuensia 7, 84-86.
- Önnerfors, Andreas (2004): *Sverige och Pommern*, Stockholm: Svenska institutet.
- Önnerfors, Andreas (2006): Gränser och gemenskaper. Hur svenskt var svenska Pommern?, *Vid gränsen. Integration och identitet i det förnationella Norden*, red. Harald Gustafsson & Hanne Sandin, Lund: Makadam Förlag, 248-272

Index

- Ahlbeck, 3, 113, 134, 139, 150, 158, 161, 163, 172, 173, 179
Altdamm, 33
Altwarp, 113, 133, 139, 159
Améen, 8
Anklam, 28, 35, 36, 38, 40, 41, 42, 53, 54, 55, 57, 64, 89, 121, 122, 169, 190
Anklamer Fähre, 36
Arct, 102
Arndt, 47, 48, 51, 65, 67, 87
Arnimswalde, 74
Arvidson, 88, 128
Atterbom, 35
Auschwitz, 100
Back, 39
Bad Doberan, 67
Bad Segeberg, 119
Baltikum, 89, 94, 107, 121
Bandelin, 44, 125, 126, 147, 148
Bansin, 83, 114, 150, 172
Barfot, 60
Barnim, 28, 29
Barth, 77, 101, 102, 103
Batujew, 14, 94
von Behr, 44, 125, 148
Benthien, 133
Berlin, 2, 3, 4, 21, 22, 23, 56, 58, 64, 65, 66, 67, 68, 72, 73, 75, 77, 79, 81, 82, 83, 84, 86, 88, 89, 91, 93, 95, 96, 98, 100, 111, 117, 118, 127, 128, 131, 139, 140, 149, 151, 163, 166, 167, 168, 169, 170, 175, 179, 182, 190, 191, 196, 197
Białogóra, 138
Bierut, 116
von Bismarck, 65, 85, 129, 162
Bogislav, 28, 30, 32, 33
Bolesław, 22, 27
Bonhoeffer, 67, 89
Book, 27, 125, 126, 128, 147, 148
Borkowicz, 110, 111, 113, 143
Bornhöft, 49
Brandenburg, 17, 28, 29, 30, 31, 33, 37, 38, 39, 40, 50, 51, 52, 55, 57, 58, 63, 149, 151, 169, 171, 172, 190, 195
Braun, 23, 24, 25, 79, 82, 83, 87, 184, 195
von Braun, 101
Bremen, 71, 72, 103, 166
Breslau, 57, 58, 72, 122
Buk, 114
Burgenland, 89
Bülow-Rieth, 68
Böck, 114
Cammin, 27, 33
Celsius, 35
Christaller, 8, 181
Churchill, 122
Coburg, 85, 97, 106
Cyrankiewicz, 115
Dahlberg, 36, 37
Dalman, 83
Dammischer See, 74, 81
Danmark, 17, 28, 30, 31, 42, 43, 49, 50, 62, 65, 99, 105, 152, 156, 195
Danzig, 19, 40, 44, 45, 66, 80, 84, 90, 104, 105, 111, 120, 166
Darłowo, 25, 30
Darß, 24
DDR, 10, 1, 3, 4, 17, 22, 34, 44, 45, 47, 48, 68, 76, 83, 87, 91, 106, 115, 116, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 143, 144, 147, 148, 149, 150, 157, 158, 159, 160, 161, 164, 171, 172, 173, 180, 182, 188, 189, 196, 197, 198
De Geer, 14, 74, 75
Delbrück, 75
Demmin, 36, 38, 40, 42, 53, 55, 66, 106
Det Heliga Romerska Riket av Tysk Nation, 17
Deutsch, 16, 26, 89, 104, 131, 171
Deutsch Krone, 89, 104
Dievenow, 57, 185
Dobra, 114
Dobrzyn, 21
Dranske, 134
Ducherow, 66, 81, 116, 117, 164
Dziwna, 24, 57, 185

Dziwnów, 57
 Döblin, 73
 Eggert, 47, 51
 Eggesin, 135, 149, 169
 Eichenthal, 134
 Eisenhüttenstadt, 126
 Elbe, 21, 58, 59, 82, 122
 Eldena, 68
 Emsland, 120
 Engel, 68, 87, 88, 106
 Erik, 30
 Finkenwalde, 81
 Finland, 79, 83, 88, 94, 96, 107
 Fontane, 65
 Frankfurt an der Oder, 57, 58, 59, 65
 Frauendorf, 119
 Fredrik, 29, 35, 43, 56, 59, 60, 61, 68
 Friedrich, 13, 41, 47, 49, 52, 55, 56, 58,
 62, 66, 154
 Galizien, 71, 140
 Gartz, 39, 93
Garz, 38, 81, 93, 133, 134
 Gdańsk, 19, 111, 124, 126, 135, 142, 145,
 165, 197
 Gdynia, 21, 80, 99, 103, 123, 124, 142,
 155, 165, 197
 Generalguvernementet, 100
 Giddens, 12
 Gierek, 145
 Glomp, 145
 Glowe, 127
 Golecino, 119
 Goleniów, 74, 170, 191
 Gollnow, 33
 Golm, 93, 104, 162
 Gomulka, 138, 144
 Gorki, 83
 Gotenhafen, 21, 103
 Gothen, 68
 Greifenberg, 66
 Greifenhagen, 39, 52, 113
 Greifswald, 23, 24, 28, 29, 33, 34, 35, 37,
 38, 44, 47, 48, 51, 53, 64, 66, 68, 76,
 77, 79, 86, 87, 88, 106, 113, 125, 126,
 128, 130, 131, 132, 133, 135, 148,
 149, 151, 169, 170, 190, 192
 Grimberg, 60
 Grimmen, 95, 96, 134
 Gross Schlönwitz, 89
 Grotewohl, 115, 128
 Gryf, 30, 142
 Gryfice, 66, 144
 Gryfino, 39, 52, 113, 160, 166
 Grzechnik, 14, 22, 80
 Gumience, 119
 Gumienice, 154
 Gustav II Adolf, 32, 36, 37, 38, 83
 Gützwow, 148
 Görlitz, 115
 Haken, 73, 154
 Hakenterrasse, 73
 Hamburg, 26, 40, 58, 59, 60, 71, 72, 82,
 89, 95, 122, 166
 Hansan, 17, 28, 196
 Hedin, 23, 97
 Heiligendamm, 67
 Helmstedt, 34
 Helsingfors, 95, 96
 Heringsdorf, 68, 75, 81, 83, 116, 117,
 133, 134, 150, 159, 163, 164, 170,
 172, 173, 179
 Hiddensee, 133
 Hinterpommern, 10, 20, 24, 26, 33, 43,
 52, 55, 61, 75, 89, 90, 93, 94, 96, 100,
 105, 107, 136, 137, 184, 196
 Hirschman, 12
 Hitler, 10, 79, 81, 85, 88, 94, 192
 Hlond, 140
 Holstein, 28, 62, 120, 138
 Honecker, 130, 131
 Hägerstrand, 7, 8, 9, 10, 12, 13
 Häggkvist, 86
 Isaac, 45, 51
 Jaroszewicz, 145
 Jasmunder Bodden, 127
 Jena, 47
 Jezioro Dąbie, 81
 Johannes Paulus, 145
 Kaiserfahrt, 25, 72, 74, 93
 Kaliningrad, 21, 26, 142
 Kalisch, 57
 Kalisz, 57
 Kalixtus, 29
 Kamień Pomorski, 27
 Kamieniec, 90
 Kantzow, 51
 Kap Arkona, 155
 Karl, 12, 31, 37, 39, 41, 49

Karl Johan, 68
 Karlshagen, 101, 103
 Karnin, 66, 81, 117, 164
 Karsibór, 93
 Kaseburg, 93
 Katarina, 62
 Kiel, 26, 105
 Kimminke, 134
 Kjellén, 14, 16
 Klaipėda, 132
 Klemperer, 76
 Koeppen, 83
 Kołbaskowo, 90, 183
 Kolberg, 25, 28, 37, 52, 55, 61, 66, 144
 Kolbitzow, 90
 Kołobrzeg, 25, 27, 37, 170
 Kosinna, 21
 Kostrzewski, 21, 22
 Koszalin, 89, 138, 187
 Kress, 128
 Kristoffer, 30
 Kulice, 162
 Kunstmann, 84, 86, 87, 111
 Külz, 162
 Küstrin, 118
 Königsberg, 23, 44, 45, 74, 81, 104
 Köslin, 28, 63, 89, 138, 187
 Lange, 14, 40, 185, 187, 189, 195
 Lastadie, 75
 Lauenburg, 103, 105
 Le Goff, 14
 Łębork, 105
 Libau, 45
 Litauen, 20, 31, 166
 Litzmannstadt, 94
 Łódź, 94
 Loewe, 67
 Loitz, 38
 Lublin, 97, 98, 100
 Lubmin, 132, 149, 151, 160, 166
 Lubminer Heide, 131
 Luleå, 78, 86, 99
 Lübeck, 26, 27, 28, 32, 38, 117, 119, 124,
 139, 169
 Löcknitz, 38, 114, 129, 130, 139, 165,
 171, 172, 173, 180, 183, 184, 191
 Lösch, 7, 8, 181
 Magon, 88
 Malchin, 38
 Malte, 67, 68
 Mandelbaum, 89
 Maron, 149
 Masurien, 116
 Mayer, 67
 Mecklenburg, 19, 28, 30, 32, 42, 45, 48,
 50, 53, 57, 58, 66, 77, 102, 109, 114,
 121, 124, 125, 149, 151, 171, 172,
 186, 188, 189
 Mellbourn, 9, 14, 5, 19, 158, 161, 182
 Memel, 72
 Meschke, 90
 Meyring, 97, 98
 Miastko, 90
 Mieszko, 27
 Moskva, 1, 88, 110, 143, 144
 Mukran, 132, 135
 Nederländerna, 29, 38, 50, 102
 Nehrigen, 53
 Neisse, 10, 1, 112, 113, 116, 118, 121,
 171
 Netze, 26, 57, 60
 Neubrandenburg, 124, 169
 Neustettin, 77, 104
 Neustrelitz, 66
 Neuwarp, 60, 113, 139
 Niederfinow, 73, 81, 91
 Niemica, 89
 Norge, 30, 49, 99, 142, 155, 191
 Noteć, 26, 57
 Nowe Warpno, 114, 139, 159
 Oberschlesien, 80, 100
 Odén, 14
 Oder, 10, 1, 2, 21, 25, 26, 27, 31, 37, 39,
 49, 53, 55, 57, 58, 59, 60, 62, 65, 72,
 73, 74, 75, 82, 91, 93, 99, 103, 106,
 109, 112, 113, 114, 116, 117, 118,
 121, 122, 124, 126, 145, 160, 171,
 184, 185
 Oder-Neissegränsen, 2, 117, 122, 124,
 145
 Odra, 26, 141, 142, 171
 Orback, 104, 105, 138
 Ostpreussen, 80, 81, 105, 120, 132, 196
 Ostvorpommern, 26, 150
 Otto, 27, 29, 30, 47
 Palestina, 89, 122, 123
 Palme, 130, 131
 Paris, 21, 49

Parsęta, 27
 Pasewalk, 10, 56, 77, 79, 85, 89, 135,
 149, 169, 192
 Paul, 83, 87, 88
 Peene, 27, 39, 41, 42, 43, 53, 57, 59, 106,
 185
 Peenedamm, 36, 42, 53, 54, 55, 64
 Peenemünde, 32, 38, 59, 81, 84, 92, 101,
 103, 124, 130, 131, 133, 151, 182
 Peenestrom, 24, 36, 57, 66, 81, 132
 Penkun, 149
 Persante, 27
 Pettersson, 104
 Pfalz, 56, 60
 Pieck, 116
 Pillau, 81
 von Platen, 51
 Polanów, 117
 Police, 114, 123, 136, 139, 169, 171
 Pomerellen, 26, 30
 Pomorze, 26
 Posen, 57, 80
 Potsdam, 85, 113, 118, 136
 Poznań, 57, 110, 111, 144, 152, 182, 184
 Preussen, 9, 17, 28, 31, 32, 36, 37, 41, 42,
 43, 47, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57,
 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68,
 69, 80, 86, 129, 149, 196
 Prora, 91, 101, 135
 Pudagla, 133
 Putbus, 63, 67, 68
 Pölitz, 92, 97, 103, 111, 114, 115, 117,
 123, 139, 169
 Racibórz, 57
 Randow, 114
 Ratibor, 57
 Ratzel, 13, 66
 Ravensbrück, 101, 103
 Reimers, 21
 Reval, 45
 Rieth, 114
 Riga, 45, 84, 87
 Rostock, 4, 19, 96, 124, 126, 128, 135,
 144, 169, 196
 Rummelsburg, 90
 Runge, 47
 Ryck, 24
 Rügen, 19, 23, 24, 26, 27, 28, 30, 32, 33,
 39, 40, 42, 46, 47, 49, 51, 63, 64, 67,
 68, 77, 82, 85, 88, 91, 92, 95, 101,
 105, 107, 126, 127, 132, 133, 134,
 135, 150, 155, 190, 197
 Rügendamm, 82, 107
 Rügenwalde, 25, 30
 Ryssland, 25, 42, 44, 46, 48, 55, 61, 78,
 164, 166, 179
 Rønne, 72
 Sachsen, 31, 58, 61, 150, 171
 Sassnitz, 24, 72, 77, 85, 86, 100, 126,
 127, 132
 SBZ, 112, 114, 115, 116, 120, 121, 133,
 139
 Scheele, 51
 Scheune, 119
 Schillersdorf, 90
 Schlange-Schöningen, 90
 Schlawe, 89
 Schlesien, 2, 21, 22, 57, 58, 59, 61, 62,
 79, 82, 84, 86, 103, 113, 116, 121,
 122, 141, 195
 Schleswig, 38, 120, 138
 Schlögel, 12, 13
 Schwede-Coburg, 85, 106
 Schwedt, 65
 Schwerin, 42, 48, 66, 113, 115, 151, 172
 Schöningen, 90
 Sellin, 95
 Sigismund, 31
 Sigurdshof, 89
 Sikorski, 112
 Silberwiese, 75
 Skåne, 28, 41, 48, 104, 157, 163
 Śląsk, 57, 116, 122
 Sławno, 89
 Słonowice, 89
 Słubice, 184
 Słupsk, 30, 105, 116
 Sopot, 81, 123, 124
 Sovjetsk, 21
 Sowjetunionen, 1, 17, 74, 94, 96, 107,
 110, 111, 112, 113, 114, 115, 118,
 121, 123, 127, 132, 135, 136, 139,
 143, 144, 145, 153, 179

Speer, 101
 Spyker, 39, 68
 St. Petersburg, 48, 62
 Stade, 34
 Stalin, 126, 133, 144
 Stargard, 38, 43, 52, 55, 66, 77, 103, 110
 Stavenhagen, 66
 Stettin, 10, 1, 2, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 45, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 113, 115, 117, 119, 122, 124, 129, 137, 138, 141, 143, 144, 166, 171, 195, 196
 Stettiner Haff, 24, 25, 31, 33, 36, 57, 59, 62, 64, 81, 93, 99, 103, 113, 115, 116, 139, 149, 164, 168, 184, 185, 186, 187, 189
 Stockholm, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 51, 54, 58, 77, 83, 88, 97, 98, 100, 122, 127, 128, 148
 Stoewer, 73, 82
 Stołeczyn, 114
 Stolp, 30, 55, 63, 66, 105
 Stolpmünde, 25
 Stolzenhagen, 114
 Storpolen, 21
 Stralsund, 24, 28, 29, 32, 33, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 49, 50, 51, 52, 57, 61, 63, 66, 77, 89, 91, 92, 96, 101, 103, 107, 124, 126, 130, 131, 134, 148, 154, 182, 190
 Sulcewo, 104
 Sverige, 14, 2, 17, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 40, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 61, 62, 73, 78, 79, 82, 83, 94, 98, 100, 104, 124, 126, 128, 129, 130, 131, 133, 149, 155, 156, 167, 168, 177, 195, 196
 Święcicki, 152
 Świna, 142, 163, 173
 Swine, 24, 25, 53, 57, 59, 62, 72, 185
 Swinemünde, 1, 25, 55, 59, 62, 65, 66, 67, 74, 75, 77, 81, 84, 86, 89, 92, 93, 94, 95, 100, 103, 104, 110, 113, 114, 117, 133, 137, 143, 151, 162, 163
 Świnoujście, 3, 57, 81, 115, 116, 117, 134, 137, 141, 142, 144, 150, 155, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 179, 191
 Szczecin, 10, 14, 1, 2, 3, 4, 19, 22, 26, 62, 74, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 122, 123, 124, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 149, 152, 153, 154, 155, 156, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 178, 179, 182, 183, 184, 190, 191, 196, 197
 Szczecinek, 104
 Tessin, 50
 von Thadden, 65, 66, 67, 89
 Thorild, 46, 51, 128
 von Thünen, 8
 Tilsit, 21, 63
 Tingsten, 120
 Torgelow, 89, 135, 149
 Torstensson, 33
 Traytorrens, 37, 38, 50
 Trebel, 53
 Treibsees, 38
 Trelleborg, 72, 77, 100, 126, 127, 132, 141
 Triglaff, 66
 Trzebież, 114
 Trzygłów, 66, 89
 Tucholsky, 73, 129
 Tychowo, 89
 Tyska Demokratiska Republikan, 22
 Tyska Riket, 29, 31, 33, 42, 46, 48, 58, 66, 187
 Ueckermünde, 40, 60, 135, 139, 149
 Usedom, 1, 3, 20, 24, 36, 42, 43, 53, 57, 60, 68, 74, 81, 83, 93, 101, 107, 113, 114, 133, 150, 164, 168, 173, 179, 182, 192
 Ulbricht, 121, 126

Ustka, 25
Uznam, 20, 142, 168
Vartislav, 29, 30
Vatikanen, 140
Vendel, 100
Vorpommern, 10, 26, 28, 33, 43, 44, 53,
56, 64, 89, 106, 109, 114, 121, 124,
125, 133, 135, 148, 149, 151, 171,
172, 184, 186, 188, 189, 192, 196
Wałcz, 89, 104
Warnemünde, 38, 126
Warszawa, 110, 119, 137, 140, 144, 145,
152, 163, 167, 169, 170
Warthe, 31, 57, 60, 62
von Wedel, 14, 13
Weichsel, 21, 26
Wilhelm, 41, 51, 52, 55, 56, 58, 67, 68,
86
Wisła, 26
Wismar, 33, 35, 42, 48, 58, 107, 144
Wittau, 40
Wittenberg, 104, 138
Wittenberga, 104, 138
Wolde, 66
Wolgast, 24, 34, 37, 38, 39, 41, 42, 45,
49, 53, 57, 58, 59, 77, 115, 132, 151,
159, 163
Wolgastsee, 115
Wollin, 24, 27, 33, 37, 41, 43, 52, 53, 60,
107, 110, 114, 168
Wrangel, 33, 39, 50
Wrocław, 122, 182
Ystad, 40, 141, 155
Załom, 74
Zaremba, 109, 110, 111, 113, 114, 137,
139, 141, 153, 154
Zdroje, 81
Ziegenort, 114
Zoppot, 81
Zülkenhagen, 104
Züssow, 148, 170
Åbo, 58
Östberlin, 2, 143, 144, 149
Östersjöregionen, 22, 59, 186

SLAVICA LUNDENSIA

PUBLISHED BY LUND UNIVERSITY
FOUNDED BY L'UBOMÍR D'UROVIČ

DISTRIBUTION: SLAVICA LUNDENSIA · SPRÅK- OCH LITTEKATURCENTRUM
BOX 201 · SE-22100 LUND · SWEDEN

- Vol.1. [*Numer poświęcony VII Międzynarodowemu Kongresowi Slavistów w Warszawie – sierpień 1973*], 1973, 140 pp, out of print.
- Vol.2. Jaugelis, G.: *Корреспонденция русских писателей с Лундскими славистами, II: 47 писем восьми русских писателей*, 1974, 117 pp.
- Vol.3. *Kring den svenska slavistikens äldsta historia*, 1975, 117 pp., out of print.
- Vol.3p [=Russian version] *Очерки по раннему периоду славяноведения в Швеции*, 1975, 113 pp., out of print.
- Vol.4. *Astrid Bäcklund-Ebler in memoriam (1908–1976)*, 1976, 51 pp.
- Vol.5. *Litteraria*, 1977, 215 pp, out of print.
- Vol.6. *Lund Contributions to the Eighth International Congress of Slavists in Zagreb – Ljubljana*, 1978, 131 pp.
- Vol.7. *Sueco-Polonica. Materiały z Drugiej polsko-szwedzkiej konferencji slawis-tycznej, Forsakar (Szwecja), 15–18 VI 1979*, 1979, 182 pp.
- Vol.8. *Bohemia et Slovaca*, 1980, 138 pp, out of print.
- Vol.9. *Lingua in Diaspora. Studies in the Language of the Second Generation of Yugoslav Immigrant Children in Sweden*, 1983, 233 pp.
- Vol.10. *Slavica Lubomiro Durovic sexagenario dedicata*, 1986, 235 pp.
- Vol.11. *Child Language in Diaspora (Serbo-Croatian in West European Countries). Papers from a Symposium*, 1987, 196 pp.
- Vol.12. *Diaspora Languages in Western Europe. Papers from the Workshop „Language Minorities – Children’s Language in Diaspora” Held on July 22nd, 1987 at the International Congress for the Study of Child Language in Lund, Sweden*, 1988, 76 pp.
- Vol.13. *Ur de slaviska folkens kulturhistoria*, 1991, 121 pp.
- Vol.14. Björling, F. (ed): *Intelligentsia in the Interim. Recent Experiences from Central and Eastern Europe*, 1995, 71 pp.
- Vol.15. Steensland, L. & E. Löfstrand: *Славянский кодекс SUB, Slav. 1 в Стокгольме. Предварительное описание*, 1996, 105 pp.
- Vol.16. Törnquist Plewa, B.: *Språk och identitet i Vitryssland. En studie i den vitryska nationalismens historia*, 1997¹⁻², 109 pp, out of print.

- Vol.17. Стенсланд, Л. (Steenland, L.): *Русская акцентография. Правила и тенденции в употреблении надстрочных знаков в русских рукописях, преимущественно XV и XVI веков*, 1997, 104 pp.
- Vol.18. Törnquist-Plewa, B. (ed.): *Adam Mickiewicz – polack., litauer och europé*, 1998, 72 pp.
- Vol.19. Björling, F. (ed.): *Through a Glass Darkly. Cultural Representations in the Dialogue between Central, Eastern and Western Europe*, 1999, xviii + 164 pp.
- Vol.20. Törnquist-Plewa, B. (ed.): *Sverige och Polen. Nationer och stereotyper*, 2000, xiv + 162 pp.
- Vol.21. Björling, F. (ed.): *On the Verge. Russian Thought between the Nineteenth and Twentieth Centuries*, 2001, xxiv + 168 pp.
- Vol.22. Björling, F. & A. Pereswetoff-Morath (eds): *Words, Deeds and Values. The Intelligentsias in Russia and Poland during the Nineteenth and Twentieth Centuries*, 2005, xxviii + 407 pp.
- Vol.23. Törnquist-Plewa B. (ed.): *Skandinavien och Polen: Möten, relationer och ömsesidig påverkan*, 2007, xiv + 321 pp.
- Vol.24. Lindbladh, J., Paulsson, T., Sarsenov, K., Slavíčková, M., Törnquist-Plewa, B. (eds): *The Arts in Dialogue. Essays in honour of Fiona Björling*, 2009, xx + 336 pp.
- Vol.25. Stala, K.: *The Search for the Modern Identity. Polish Responses to Modernity and Europe in the 20th Century*. 2010, 188 pp.
- Vol.26. Törnquist-Plewa, B. (ed.): *Polsk-skandinaviska möten. Spotkania polsko-skandynawskie*, 2011, xiii + iii + 260 pp.
- Vol.27. Lundén, Thomas: *Pommern – ett gränsfall i tid och rum*, 2016, ix. + 222 pp.